Закшевский-Барвіньский

ВСЕСЬВІТНА ІСТОРИЯ I

ВІНКЕНТИЙ ЗАКШЕВСКИЙ

Всесьвітна Істория

для висших кляс середних шкіл.

ТОМ I.

СТАРИННА ІСТОРИЯ

З VII-го переробленого польского виданя переложив
з дозволу Автора

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНЬСКИЙ.

Ціна 2 корони і 40 гелєрів.

В КОЛОМИЇ 1912.

НАКЛАДОМ ГАЛИЦКОЇ НАКЛАДНЇ Я. ОРЕНШТАЙНА.

З ДРУКАРНЇ А. В. КИСЇЛЕВСКОГО і СКИ в КОЛОМИЇ.

...THECA
...IV. IAGELL.
CRACOVIENSIS

Biblioteka Jagiellońska
1003052754

Зміст.

Друга часть: Грецка Істория.

Третя часть: Римска Істория.

А) Перша доба: Часи твореня римскої держави до зєдиненя Італїї під владою Риму, до 270 р. до Хр.

Б) Друга доба: Часи завойованя сьвіта Римлянами і занепаду речипосполитої р. 270—30 до Хр.

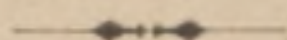

ВСТУПНІ ВІДОМОСТИ.

Bernheim. Lehrbuch der historischen Methode, Липск 1889 (5 і 6 вид.). Langlois et Seignobos, Introduction aux études historiques, Париж 1905 (3 вид.).

Предмет Історииї. — Всесьвітна история є наука, що подає справдешнїй образ розвитку людского роду від найдавнїйших аж до найновійших часів. История вказує отже, які народи, де, коли і яким способом впливали на витворенє нашої цивілїзациї.

Історичні жерела. — Історииї доставляють материялу історичні жерела. Історичним жерелом є все то, що подає відомість про минувшу долю людского роду, отже всякі слїди дїяльности чоловіка на землї і всякі останки єго фізичної або умової працї. Передовсїм належать сюди всякі письменні останки: з одного боку річники, лїтописи, памятники, житєписи і взагалї всякі історичні твори; з другого боку написи, документи, акта і листи. Побіч них є жерелом часто ще важнїйшим памятники, будівлї і останки штуки, монети і т. и.; намість того всяка устна традиция (оповісти, перекази, леґенди, історичні піснї і т. и.) має розмірно значно меншу жерелову вартість. Сама на останку людска мова є також історичним жерелом.

Помічні науки. — Для належного зрозуміня відомостий подаваних жерелами послугує ся история помочию ріжних наук, котрі задля того називають ся історичними науками помічними. Найважнїйші з них є ґеоґрафія, котра дає нам пізнати ті краї, де певні народи жили й розвивали ся, і хронольоґія, що вчить, яким способом в ріжних столїтях у ріжних народів числено час, і дає способи означеня, коли

що стало ся. (Инші помічні науки є: епіграфіка, дипльоматика з палєографією і сфраґістикою, ґенеальоґія і геральдика, нумізматика а на останку археольоґія).

Поділ історії: — Цілу всесьвітну історію ділимо на три головні части:

Старинну історию від найдавнійших часів аж до занепаду західної римскої держави в р. 476 по Хр.

Середновічну історию від р. 476 до кінця XV. ст., іменно до відкритя Америки в р. 1492.

Новочасну історию від кінця XV. ст. до нинїшнього дня.

СТАРИННА ІСТОРИЯ.

ВСТУП.

Загальний ґеоґрафічний огляд старинного сьвіта і поділ старинної історії.

Вузкість старинного сьвіта. — В старинности не знали цілої землї. Не тілько не знали нічого про ті части сьвіта, котрі називаємо новим сьвітом, але навіть в трох старих частях сьвіта вузкі розмірно простори заселяли ті народи, що розвинули висшу осьвіту і котрими задля того займає ся істория. Майже всї знані краї лежали в північній Африцї, в західній Азиї і в південній Европі, то є около Середземного моря. Лише в Азиї границї старинного сьвіта сягали дальше на схід в глубину континенту.

Середземне море і всї єго побережа є отже головним осередком историчного житя в старинности. Західна єго кінчина, Ґібральтарска вузина, звала ся у старинних стовпами Геракля. Найблизші поза Гераклевими стовпами побережа Атлянтийского океану були вправдї заздалегідь відомі, але краї західної Европи, положені над Океаном, пізно придбали Римляни для старинного сьвіта, сягнувши на останку своїми підбоями з Ґалїї навіть за море, до Британії. Однак і для Римлян північною границею цивілїзо-

ваного сьвіта остали майже все ріки Рен (Rhenus) і Дунай (Danubius, в долїшнім бігу Ister); країв дальше на північ положених зовсім докладно не пізнали нїколи в старинности. Південною границею старинного сьвіта все була Африканьска або Лїбійска пустиня. Тілько в Азиї границї старинного сьвіта сягали дальше в глубину континенту, на півночі по ріку Oxus (Аму-Дария) і Jaxartes (Сир-Дария), на схід по гори Паропаміз і Гіндукуш та ріку Indus. На далекім сходї положені Індиї над Індом і Ґанґом не мали нїколи великого впливу на останок старинного сьвіта; про єствоване Хін знали вправдї, але не мали з ними майже нїяких взаємин.

Етноґрафічні відносини в стариннім сьвітї. — В обсягу тих границь деякі околицї сприяли раному розвиткови висшої цивілїзациї. Залежало се головно від условин їх природи, але також від вроджених здібностий їх населенцїв. Найбільше здібностий мали народи білої або кавказкої раси, серед котрої можна виріжнити три головні племена: арийске в Азиї і Европі, семітске в Азиї і третє в Африцї, з обидвома тамтими споріднене, зване инодї хамітским. Всї майже народи, котрими займає ся істория, належать до одного з тих племен.

Почин старинної історії та єї подїл. — Істория якогось краю починає ся аж тодї, коли єго населенцї дійдуть до висшої цивілїзациї і зачнуть творити значнїйші памятники. Часи, котрі випереджують таку хвилю, називаємо доісторичними часами а їх пізнанєм займає ся окрема наука, доісторична археольогія. Висша цивілїзация розвинула ся найранше на сходї, а звідси постепенно і помалу перенесла ся до західних народів. На заходї головними єї розповсюдниками були наперед Греки, а відтак Римляни. Длятого старинна істория дїлить ся на три части: 1) Історию старинного Сходу, 2) Історию грецку і 3) Історию римску.

ПЕРША ЧАСТЬ.

Істория Старинного Сходу.

Fritz Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orientes, Монахів 1904 (в Müller-a Handbuch der klass. Altertumswissenschaft). — Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'Orient, Париж 1904 (вид. 6; нім. перекл. Pietschmann-a, Липск 1877; инше франц. виданє розширене і велично ілюстроване в 3-х томах, Париж 1894—99).— Lenormant, Histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux guerres médiques, т. 1—6; Париж 1881—88 (вид. 9. по смерти автора довершив Babelon). — Eduard Meyer, Geschichte des Altertums т. I. (Geschichte des Orients bis zur Begründung des Perserreiches) Stuttgart 1884. — Justi, Geschichte der orientalischen Völker in Altertum, Berlin 1884 (в Allgem. Weltgeschichte von Flathe, Hertzberg etc. т. I.) — Perrot et Chipiez, Histoire de l' Art dans l' antiquité т. I—V. Париж 1881 sq. (нім. переклад Pietschmann-a). — Ranke, Allgemeine Weltgeschichte I; G. Weber, Allgem. Weltgeschichte I.; Weiss, Lehrbuch der Weltgeschichte I. (вид. 2). — Ullsteins Weltgeschichte, III. Gesch. des Orients, Berlin 1910.

I. РОЗДІЛ.

Єгипет і Єгиптяни.

Ed. Meyer, Aegyptische Chronologie, Berlin 1904. — Той сам Geschichte des alten Aegypten, Berlin 1887 (в збірці Oncken-a, Allgem. Gesch. in Einzelndarstellungen). — Wiedemann, Aegyptische Geschichte, Gotha 1884. — Breasted, Gesch. Aegyptens (перекл. з анґл.) 2 томи, Berlin 1909—10. — Erman, Aegypten und ägyptisches Leben in Altertum. T. 1—2, Tübigen 1885. — Той сам, Die ägyptische Religion, Berlin 1905.— Steindorff, Die Blütezeit des Pharaonenreichs, Bielefeld u. Leipzig 1900.— Maspero, L'archéologie égyptienne, Париж 1887 (німецк. переклад п. з. Aegyptische Kunstgeschichte).

Край і єго природа. — Айгіптос (Aegyptus) звали Греки долину ріки Нілю від ґранітових порогів або катаракт, що залягають русло ріки на півдні, до Середземного моря на півночі. Горішня єї часть є лише від 3 до 7 миль широка, а більш 100 миль довга; по обидвох боках тягнуть ся пасма вапнякових гір, що відмежують її від пустині на сході і на заході. Долішня часть є значно ширшою низиною багнистою і пісчаною, до котрої з обидвох боків прилягає безпосередньо пустиня. Підсонє тут всюди горяче й сухе, дощі падають лише близко моря. Серединою вузкої

долини пливе **Н і л ь**, що при вступі в низ ділить ся на богато рамен і творить т. зв. нільову дельту. Єго **в и л и в и** спричиняють, що при безнастанній посусі Єгипет є краєм незвичайно плодовитим. Там уже в далекій старовині могло нагромадити ся вельми густе населенє, а наслїдком того розвинула ся висока цивілїзация. Ніль від червця до вересня прибуває і розливає ся широко, від жовтня до січня опадає і вертає у своє русло, лишаючи всюди верству чорного мулу, котрий надає ґрунтам незвичайну **п л о д о в и т і с т ь**. На тім мулї (від котрого старинні Єгиптяни називали свій край чорною землею, Kemi) родить ся всякого рода збіже у великім достатку, як і ріжні огородовини і пастівні ростини. На мочарах повно було водних ростин (papyrus, lotos) в части їдомих, водних птиць і риб.

Населенє і єго найдавнїйша органїзация. — Населенє старинного Єгипту було споріднене з иншими африканьскими племенами (як Етиопи, Лїбийцї) і з семітскими народами в Азиї, але ріжнило ся від них. Весь єго розвиток залежав від незмінного ладу природи; поодинокий чоловік був супроти неї зовсїм безсильний, але пізнавши раз сей незмінний лад, збірною працею значної скількости людий, послушних приказам одного керманича, можна було добувати з рільництва вельми достатні плоди. Длятого цїла маса населеня стала роботящою і смирною, віддала ся рільництву і дістала ся рано в **п і д д а н ь с т в о** великих власників ґрунтів. Оселї тих начальників, де складано засоби і вироблювано потрібні наряди, де находили ся найстарші сьвятинї і жерцї, уросли в **м і с т а** і стали огнищами для цїлої околицї. Поділ Єгипту на невеликі повіти (разом около 40 — Греки звали їх **н о м о й**) остав на все основою полїтичної органїзациї; в часах неспокою розпадав ся край на ті природні складові части, в котрих являли ся окремі королї.

Єгипетска хронольоґія. — Єгиптяни, споглядаючи на правильні виливи Нїлю, пізнали заздалегідь справдешню довгість року і знали, що має днів 365 і $^1/_4$; ся їх лічба часу служить нам до нинї основою. Але що они означували подїї після володїня своїх королів, а сих иноді було по кількох сучасно в ріжних околицях, повстала звідтіля для них велика непевність хронольоґії. Королів ґруповано в родини або **д и н а с т и ї**, а всїх таких династий числено 31 (до ча-

сів Александра В.); лише деякі з них є важні і славні. Першим королем мав бути Менес около року 3200 до Христа (або ще давнїйше), що перший злучив Горішнїй Єгипет (південний) з Долїшним (північним) в одну державу. Сей поділ на дві половини остав на все; лише спільність особи короля лучила обидва краї.

Єгипетскі останки й єгиптольоґія. — До нинї стоять в Єгиптї численні розвалини будівель давних королів, їх гробівницї або сьвятинї, покриті різьбами і написами. Єгиптяни вже рано винайшли письмо спершу образове, гієроґлїфи, котрі виковувано на каменї, опісля упрощене (письмо гієратичне і демотичне), котрим писали на звоях папірусу. Однак знаємість сего письма давно загинула, про Єгипет знали лише се, що оповідали грецкі письменники. Аж перед несповна сто роками учений Француз Шампольїон († 1832) зумів відчитати гієроглїфічні написи. Навчивши ся язика давних Єгиптян, почали громадити в музеях головних столиць европейских єгипетскі останки і папіруси, розслїджувати їх і відчитувати. Цїла наука, що з того розвинула ся, зве ся єгиптольоґією.

Старинна єгипетска держава. — Мабуть перший король Менес збудував собі нову столицю Мемфіс (недалеко нинїшнього Каіро), що була головним містом за весь час єствованя старинної держави. З того часу все єгипетскі королї, звані фараонами (пар-о значить великий дім) були самовластними володарями всего краю, котрих влада була безмежна (деспотизм); їх уважали нащадками богів, навіть рівними самим богам. Окружав їх все вельми численний і сьвітлий двір, зложений з многих дворян і достойників. Урядників в Єгиптї було з найдавнїйших часів дуже богато, всяких ступнів і достоїньств. Вся бюрова служба була уладжена вельми докладно, а всї справи, що відносили ся до управи краю, полагоджувано на письмі після приказів одержуваних від короля і найблизших его дорадників. Процеси в судах вели ся також на письмі. Отже хто тодї знав трудну штуку писаня, вважав себе чимсь о богато лїпшим від останнього населеня, а задля того велике значінє мали писарі, що заповнювали підряднїйші уряди.

Найдавнїйші гробові памятники. — Найстарші єгипетскі останки походять з часу королів 4-тої династиї, а се

їх гробівниці або їх достойників, великих розмірів і тривкости: пірамі ди і т. зв. мастаба (то є лави, звані так Арабами задля їх виду). Лежать они на краю пустині недалеко давного Мемфісу. Старинні Єгиптяни уявляли собі, що єствоване душі по смерти залежить від збереженя тіла. Душі мерців люблять пробувати, після їх розуміня, на місці, де похоронено тіло, потребують по смерти і корму і обслуги. Задля того бальсамовано старанно тіла мерців, переміньовано їх в мумії і складано їх в скелистих коморах, викованих під поверхнею землї, а над ними кладено величаві будівлї гробові, в котрих обережно закривано вхід до самої комори. Над сею коморою находила ся гробова каплиця, де родина приходила складати жертви померши предкам. На стінах зображувано самого покійника, єго слуги, посілости і звичайні занятя, щоби сї образи заступили помершому дійсність; нинї дають они нам спромогу пізнати тогочасні відносини житя і давну єгипетску умілість. Лише наймогутнійші королї могли довгими лїтами при таких будівлях заставляти до роботи великі громади робітників; три найбільші піраміди поклали недалеко нинїшнього села Gizeh (Джізе) королї Хуфу (Хеопс), Хафра (Хефрен) і Менкера (Мікеринос); инші обійшли ся меншими, котрих є чимало.

Наука про посмертне житє. — Опісля розвинули ся значно розуміня про посмертне житє душ мерців. Уявляли собі, що душа дістає кару і нагороду за всї дїла злі або добрі. По розлуцї з тїлом сходить до підземного сьвіта на заходї, де має виправдати ся перед цїлим збором судиїв, що не заподіяла головних гріхів. Сему судови проводить Озиріс, божество верховодне над душами мерців, в котрого приявї важили душу на відповідній вазї. Щоби їй улекшити задачу, складали з мумією до гробу т. зв. книгу померших (або похоронний обряд), в котрій було зображенє самого суду. В нїй списувано заклинаня потрібні для ублаганя судиїв. Хто зумів очистити ся, вступав яко відродженний до раю справедливих, осуджені душі були приневолені терпіти пекольні муки.

Релїгія. — Єгиптяни були вельми побожним народом, мали богато богів, котрим віддавали честь з великою набожностю. Сї божества постали спершу на ріжних місцях яко

місцеві боги і там мали також свої головні сьвятині, але деякі з них осягнули загальне значінє і яко великі божества зазнавали чести в цілім Єгипті. Звідтіля велика ріжнородність імен богів, хоча всї мають ту саму основу в щоденних явищах природи. Пта, Ра, Озиріс, все то божества сонця. Побіч них стоять богинї неба: Ізіс, Гатор і т. и. і божество відроджуваного знов сонця, Горос. Такі трійцї: отець, мати і син, є ріжні в ріжних містах Єгипту, але їх особи мішають ся відтак і зливають з собою, а на останку утверджує ся наука жерців, що всї єгипетскі божества є уособленєм сонця. Одначе змаганя одного з пізнійших королїв (Аменофіс IV., около 1400 р. до Хр.), щоби зреформувати релїґію і завести чистий солярний монотеїзм, викликали забуреня і не могли удержати ся; небавом привернено знов честь многих окремих божеств. Єгиптяни, вельми забобонні, лякали ся многих єств і річий, в котрих проявляє ся сила богів; іменно хосенні або шкідні зьвірята були присьвячені певним богам і зазнавали загальної чести (особливо сьвятий бик Апіс, по єгипетски Гапі). Самі божества уявляли собі Єгиптяни в людскій постати з головою присьвяченого сему божеству зьвіряти, а сї зьвірята живлено по сьвятинях богів. Здавна було богато сьвятинь щедро вивінованих добрами й підданими, а ними управляли вельми численні жерцї ріжних ступнів, що доглядали богослуженя і кермували всякими сьвяткованями. Сї жерцї, часто наслїдні, хоч найбільш поважані, не були однак в давних віках окремим і в собі замкненим станом. Князї королївского роду або начальники поодиноких повітів бували звичайно архіпастирями важнїйших сьвятинь.

Середновічна єгипетска держава. — Добробит краю і могутність королїв, про котру сьвідчать гробівницї з часів 4-тої династиї, удержали ся в Єгиптї кілька віків. Опісля однакже край подїлив ся на части і занепав. З довшого часу нема нїяких памятників. Аж по значній перерві доконано знов злуки всего краю а за 12-тої династиї дійшов Єгипет до найбільшого добробиту. Королї сеї династиї се могутні і дбалі володарі про добро всего краю (мають они попереміннo імена Узертезен і Аменемгет). Їх осїдком і столицею всего Єгипту є Теби в горішнім Єгиптї, що опісля випередили давну столицю Мемфіс величавостю

і великаньскими розмірами своїх будівель. Сї королї підбили постепенно цїлу Етиопію (нинїшню Нубію) з богатими копальнями золота, але головно ставили сьвятинї в честь богів, іменно же довершали загально хосенних дїл, управильняли старі канали і закладали нові. Найбільш вславив ся Аменемгет III., що на захід від долини Нїлю (в нинїшнім Фаюм) заложив велике штучне озеро для управильненя виливів і тим здобув нові простори під управу рілї. Греки звали се озеро Меріс і сю назву надавали самому творцеви; а велику сьвятиню, котру там поставив, називали лябіринтом і оповідали чуда про многі єго комнати.

Єгипетский промисл і торговля, дїла щоденного житя. — Часи середновічної держави уважали все опісля в Єгиптї віком найбільшого добробиту. Всякі вигоди і розкоші щоденного житя бачимо найкрасше на різьбах в гробівницях начальників поодиноких повігів. В часах іменно розладу вельми зросла влада і значінє тих т. зв. номархів, котрих формальні династиї наслїдно правлять своїми повігами і за середновічної держави. Се мов би удїльні володарі під найвисшою зверхностю королїв цїлого краю. По повітах будували они собі величаві гробівницї (особливо в Бенї Гасан) ковані в скелї нераз глибоко, украшені колюмнами і портиками, а вкриті многими різьбами. Єгиптяни висшого стану, тверезі і практичні, вміли жити весело і виставно, знали богато забав, розкоший і одягів, задля чистоти голили ся старанно, але носили великі перуки і приправлені бороди. Повно тут бенкетів і танцїв, музики та інструментів. Єгипетский промисл був вельми розвинений. Тут найранше вироблювано вовняні і лянні тканини, тонке полотно, глиняну посуду всякого рода, котру они вміли випалювати і поливати, скло знали тут ранше як деинде; уміли обробляти камінє навіть найтвердше і металї, особливо мідь. Широка торговля відбувала ся водною дорогою, Нїлем і єго каналами; удержували також серед пустинї (між Нїлем та Арабским заливом) дороги вистачені керницями і цистернами а навіть, хоч виїмково, пускали ся морем до полудневої Арабії.

Наїзд скотарских народів і влада Гіксосів. — Вся та сьвітлість Єгипту стала знов щезати по 12-ій династиї, а край розділений на части ослабив ся. Кочуючі племена

скотарскі Синайского півострова і Сириї, заманені богатством і плодорідностю нілевої долини, нераз вже заходили сюди і находили гостинність. Тепер явили ся більшим числом і завоювали весь край, котрим заволоділи їх володарі. Єгиптяни звали їх королями скотарів, Гіксос. Спершу вороги всего, що єгипетске, освоювали ся з природою краю, почали цивілїзувати ся і правити ладом давних фараонів, а своїх суплемінників уживали тілько до військової служби. В Горішнім Єгипті не утвердила ся ніколи їх влада, боротьба відновляла ся раз враз; а на останку по упливі кількох віків повело ся тебаньским володарям визволити Єгипет від чужих наїзників, зєдинити єго і привернути єму давну могутність, а навіть о богато її розвинути.

Новочасна єгипетска держава і єї забори. — Серед боротьби з чужими володарями довершила ся в Єгипті далекосягла зміна суспільних і полїтичних обставин. Щезли вигублені самостійні наслїдні володарі просторих дібр по вітах; їх місце займають инші, строго зависимі від короля, а дрібна земска власть зовсім занепадає. Централїзация бюрократичного правительства доходить до найвисшого ступня; військовість набирає незнаного доси в Єгипті значіня, а король найчастїйше і найщедрійше нагороджує своїх воєводів за воєнні прислуги. Взагалї володїнє королїв новочасної держави (18, 19 і 20-ої династиї) має характер визначно воєнний. Настає велика зміна воєнної штуки наслїдком появи коний, доси незнаних в Єгипті (до потягу і перевозу тягарів уживано доси й опісля мулів й ослів). Фараони мають відтіль цїлі віддїли воєнних возів і самі воюють в бою з воза. Насамперед вибороли собі владу над Етиопією, відтак фараони Тутмес (або Тутмозіс) I. і III. виправляли ся кількараз до Азиї аж за Евфрат і обезпечили єгипетску зверхність над цїлою Сириєю. Коли сей край утрачено підчас нових забурень в Єгипті (задля релїгійної реформи), а в Сириї повстала могутна держава Хетитів, воювали з ними пізнїйші королї (з 19-ої династиї), аж на останку Рамзес II. заключив мир з Хетитами і задержав південну Сирию під своєю владою. Рамзес II. панував дуже довго (67 лїт, 1324—1258 до Хр.) і здобув собі таку славу, що пізнїйше єго імя носило богато королїв (нової 20-ої династиї, від Рамзеса III. до XII.). Відперши наїзди лїбійских

народів, захожих з островів Середземного моря і з північи. володіли спокійно; довго ще етиопскі і сирийскі народи оплачували їм данини.

Єгипетскі сьвятині, штука і література. — Королї новочасної держави обертали свої богатства серед супокою на будову і прикрасу величавих сьвятинь, котрі обсипали щедрими дарами. Головна сьвятиня опікунчого божества міста Теб, А м о н а, що зілляло ся в одно з найвисшим божеством сонця, Ра (звідтіль Амон-Ра), зазнавала найбільшої ласки і щедрости королївскої. Але найбільш сьвятинь поставив, відновив або прикрасив підчас довгих літ супокою король Рамзес II.; з єго часів походять найчисленнїйші останки єгипетскої штуки і найпоказнїйші єї памятники. Палати і єгипетскі доми ставлено з нетривкого материялу, з дерева і невипалених цегол і длятого нїчо з них не остало. Зате, крім гробівниць, збереглo ся богато сьвятинь; до їх будови уживали найтривкійшого каменя. Повно єго або над Нїлем коло Сиєни (сиєніт) або на сході в пустинї, де використувано каменьоломи порфіру, гранїту, вапняку, пісковця і т. д. і спроваджувано звідтам з великим накладом величезні скелї. Гробівницї королїв з того часу се довгі ґалєриї і хідники виковані в скелях на захід від Теб, закінчені обережно закритою гробовою коморою з саркофаґом.

Головні сьвятинї взносили ся в Тебах на правім себ то східнім березї Нїлю в нинїшних селах Люксор і Карнак. Найважнїйшою їх частию було sanctuarium, де переховувано сьвяту барку з символом божества. Попереджували їх салї нераз великаньских розмірів, оперті на цїлім лїсї к о л ю м н незвичайної висоти (велика саля Рамзеса в Карнак), до котрих доступ провадив скрізь подвіря окружені колюмнадою, а украшені о б е л ї с к а м и і кольосальними статуами королїв основників. Цїлість будівель замикали великаньскі ворота, п і л ь о н и, зложені мовби з двох стятих веж з похиленими стїнами; до пільонів вели старанно вимощені улицї, з обидвох боків прикрашені рядами сфінксів (в Нубії виковувано цїлі сьвятинї в живій скелї під землею). Всї стїни і колюмни були вкриті многими г о р о р і з ь б а м и, котрі були помальовані яскравими красками і гієроґліфічними написами. Єгипетска штука, спершу свобідна і реалїстична, опісля обмежена незмінними приписами,

старала ся передати вірно лише то, що типове і втратила всяку природність, на останку почала псувати ся і занепадати. — Єгиптяни мали також богату літературу, моральні приписи і дидактичні оповіданя, пісні і приказки, описові поеми і гимни в честь божеств. З наук плекали математику і астрономію, а головно медицину, а єгипетскі лікарі славні були своєю наукою.

Занепад новочасної держави. — Постепенно вичерпувала ся внутрішня сила Єгипту, питома єму культура перестала розвивати ся і завмирала помалу в застою. Росло лише безнастанно значінє жерців, бо в їх руках громадили ся великі достатки з дібр, дарованих сьвятиням королями. Стан жерців щораз більше замикав ся в собі, зачав ставати окремим станом, строго наслідним; жерці щораз більше свому впливови підчиняли самих навіть королів. На останку архіжрець сьвятині Амона в Тебах присвоїв собі корону і завіщав її своїм наслідникам. Не признано сего присвоєня в Долїшнім Єгипті, розпочала ся боротьба, тебаньскі архіжерці-королї були приневолені уступити на полудне до Етиопії. В Єгиптї-ж небавом після того заволоділи чужі затяжцї і їх воєводи. Наслідком невоєнного характеру Єгиптян вже королї 19-ої династиї уживали до військової служби чужих наємників (затяжців), головно з лїбійских племен. З них то утворив ся постепенно окремий військовий стан, також наслїдний і в собі замкнений, обдарований земскими добрами, строго зорганізований. Єго начальники зєднували собі вплив і значінє щораз більше, а на останку здобули собі королївску владу.

Єгипет під владою Етиопів і Ассирийців. — Приклад сих королів наслїдували инші військові начальники; в Долїшнім Єгиптї повстало богато дрібних держав під вельми слабою королївскою зверхностю. Сим заколотом і ослабленєм покористували ся сусіди. Наперед (менше більше від р. 800 до Хр.) етиопскі королї заволоділи Горішним Єгиптом з Тебами, відтак сягнули навіть до Сириї. Тут однакже усталила ся влада Ассирийців, з котрими треба було воювати; на останку Ассаргадон ассирийский (в р. 671 до Хр.) вдер ся до Єгипту, що став частиною великаньской ассирийскої монархії.

Реставрация за 26-ої династиї. — Зверхність Ассирийців признали наслідком неприязни до Етиопів всї удїльні володарі єгипетскі, але небавом наймогутнїйший з тих князів, Псаметих, володар міста Саіс в Долїшнім Єгиптї, покористував ся заворушенєм в Азиї і скинув чуже ярмо; пособлений йоньскими і карийскими наємниками, побідив своїх товаришів і ще раз зєдинив весь Єгипет в 645 р. Всюди привернено давні відносини і наслїдувано як найстарші взірцї; тогочасну єгипетску штуку цїхує архаїстичний характер. Одначе давні обставини були зовсїм відмінні, окремі стани замкнули ся тепер зовсїм в собі. Свою владу опирав Псаметих на чужих, грецких жовнїрах, обдарованих численними привілєями; відкрив край широко для Фенїкіян і Греків, а сам вельми дбав про розвиток морскої торговлї і про значну фльоту. Вже він намагав ся знов здобути Сирию; ще дальше запустив ся там син єго Нехо і посунув ся аж до Евфрату. Але пораженє під Каркеміш, котре єму нанїс 604 р. вавилоньский Навуходоносор, приневолило єго вдоволити ся Єгиптом і дбати лише о богатства, що пливуть з торговлї. Намагано відновити канал (збудований Рамзесом II.) поміж Нїлем а Червоним морем. З порученя короля Нехо оплинули Фенїкіяни Африку до окола, про що однак небавом позабуто. Ще передостаннїй король 26-ої династиї, Амазіс, був вельми могутний, удержував приязні взаємини з многими грецкими державами, а Греки поселили ся постійно в Єгиптї, в Навкратіс. В кілька місяців по єго смерти Єгипет наїхали Перси 525 р. і тодї втратив независимість на все.

II. РОЗДІЛ.

Халдея і Ассирия.

H. Winckler, Geschichte Babyloniens und Assyriens, Липск 1832. — Kaulen, Assyrien und Babylonien, Freiburg 1886, вид. 3. — Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens, Berlin 1885 (в збірцї Oncken-a). — Carl Bezold, Ninive u. Babylon, Bielefeld u. Leipzig 1904. — Tiele, Babylonisch-assyrische Geschichte, часть 1—2, Gotha 1886—88. — Babelon, Manuel de l' archéologie orientale, Париж 1888. — St. Estreicher, Kodex Hammurabiego. Kraków 1905 (відбит. з Czasop. prawn.). — Schorr, Państwo i społeczeństwo babilońskie w okresie dynastyi Hammurabiego (в Kwart. Histor. з 1905).

Ґеоґрафія Мезопотамії. — Другим побіч Єгипту осідком вельми старинної цивілїзациї була полуднева Мезопотамія, то є край над долїшним бігом і при устю великих рік Евфрату і Тигру, низ зовсїм плоский і рівний, замкнений з обидвох боків тими ріками, що в старинности впадали відділько до Перского заливу. Підсонє тут горяче, дощі падають дуже рідко, але обидві ріки, особливож Евфрат, виливають щорічно широко, а доки сягає вода, там розвиває ся буйна ростинність. Природні услівя тут отже майже такі самі, як в Єгиптї. Нинї се край запущений, повний багниц з нездоровими випарами; але в старинности, коли виливи старанно управильнювано і копано богато каналів менших і більших та будовано тами, славив ся нечуваною плодородностю. Недоставало єму лише доброго будівельного материялу, великих дерев і каміня; тому були приневолені уживати глини, котрої тут всюди було подостатком. Сей край звали Халдеєю або Вавилонїєю (від головного міста). Тимчасом північна Мезопотамія се край переважно степовий і горбоватий, з далеко острійшим підсонєм, особливо на сходї, над Тигром, над котрого обидвома берегами лежала старинна Ассирия.

Оповіданя Греків і ассириольоґія. — Після грецких істориків могутний король ассирийский Нїнус збудував столицю Нїнїву, а єго жінка, мудра Семірамїда, заложила опісля Вавилон. Сей переказ одначе є зовсїм хибний; нинї докладних відомостий достарчають нам памятники викопані на місцї, а з них показує ся, що як раз з Халдеї вийшла вся висша цивілїзация, котру принято в Ассириї. В Халдеї повно досї звалищ великаньских колись сьвятинь; одначе найбільш останків найдеш в Ассириї, де в 2-ій половинї XIX. ст. Французи й Англичани відкопали богато палат ассирийских королїв, а в них найдено чимало різьб і написів, а навіть цїлу бібліотеку книг списаних на глиняних табличках клиновим письмом. Писарским материялом служила їм мягка глина, котру відтак сушено або випалювано, а з відтисків острого писчика на мягкій глинї пішла форма клинового письма, котрого поодинокі знаки складають ся з черт в видї клинів або гвоздів. Наука, що займає ся пізнанєм сего письма і взагалї розслїдженєм всяких халдейских і ассирийских останків, називає ся ассириольоґією.

Почини халдейскої культури і найдавнїйші держави. Гамурабі. — Халдейцї і Ассирийцї належали до того самого племени семітского, але клинове письмо винайшли давнїйші населенцї Халдеї зовсїм иншого походженя. Як здає ся, були они монгольскої раси, а означали свій край назвою Сумир і Акад, і по них лишили ся значні останки, звані сумирскими. Відтак щезли помалу залиті Семітами, що поселили ся між ними. Висша цивілїзация, котрій дали почин, розвинула ся в містах. Вже в далекій старинности (около 3000 р. до Христа, а навіть ранше) було в Халдеї богато міст значно старших від Вавилону, а їх володарями були архіжерцї. Деякі простерли ширше своє володїнє і стали королями; але вся Халдея зєдинила ся аж під напором із сусїдного боку від сходу країни Елям. З того часу здобув собі Вавилон перевагу над многими містами і настала велика держава вавилоньска. „Мудрий король" єї Гамурабі (2194—2152) вславив ся яко творець книги законів, віднайденої перед кількома роками. Єсть она доказом високої етичної культури, правничого розуміня і широких торгових взаємин тої доби. Тим то се законодавство своїм впливом сягнуло далеко поза межі вавилоньскої держави.

Халдейска релїгія і сьвятинї. — Халдейскі міста виросли коло головних сьвятинь. Були се великі будівлї цегляні, що здіймали ся високо в поверхи щораз менші у видї великаньских сходів (вежа Бабель). Ану, Бель, Еа, були найвисшими богами. Побіч них воєвнича богиня Іштар і божества сонця, місяця і планет дізнавали у Халдейцїв високої почести. Халдейцї глядїли пильно на зьвізди, пізнавали біг планет і приписували їм вплив на долю людий і сьвіта (астрольоґія); число сїм було для них сьвяте (сонце, місяць і 5 планет). Віддавали також честь многим духам і добродїйним або злобним демонам, котрих они уявляли собі в постати напів людскій напів зьвірячій з великими крилами. Намагали ся приєднати їх заклинанями і маґічними формулами; халдейска релїгія була отже переповнена чарами і забобонами. Тїла мерцїв хоронено вельми обережно коло сьвятинь, про посмертне житє однак не мали ясного погляду.

Промисл і торговля, лїтература і штука. — Халдейцї були спокійним і проворним народом, управляли пильно рі-

лю і вирабляли вовняні тканини, пахучі масти і т. и., що розходили ся далеко. Найліпшим доказом значіня їх торговлї було, що їх міри і ваги (талант, міна) принято в цілій західній Азиї. Їх астрономічні і математичні відомости були вельми високі; час числили після обігу місяця (місячний рік) і після 7-дневних тижнїв. Мали вже рано значну поетичну лїтературу; доси зберегли ся уривки великої поеми про потоп і вхід Іштари до пекла. Халдейска різьба показує незвичайну дбалість про подробиці та подрібне викінчене і длятого вславили ся їх різьби на дорогих камінях в видї печатки, халдейскі цилїндри або геми.

Початок Ассириї і характер єї населенців. — Початки Ассириї є о богато віків пізнїйші від найстарших халдейских дїів, а назва Ассириї пішла від міста Ассур (або Ашшур), найдавнїйшої столиці, котру відтак притьмила сьвітлостю Нїнїва. Ассур звав ся також опікунчий бог давної столиці; почитуваний передовсїм королями, став найвисшим ассирийским богом. Крім того Ассирийцї почитали всї халдейскі божества і ставили їм сьвятинї на лад халдейских. Взагалї залежні спершу і політично також від Халдеї, в цілій своїй цивілїзациї не мали нїчого оригінального і наслїдували в усїм Халдейцїв. Питомий був їм лише воєвничий характер, замилуванє у війнах, строгість і жорстокість супроти побіджених. Проживаючи в досить гористій і північній околиці, не дуже урожайній, з доволї острим підсонєм, Ассирийцї привикли до трудів, а замилувані в ловах на дикі зьвірята (не лише льви але й слони жили тодї в тих сторонах, де їх тепер зовсїм нема), заправили ся заздалегідь до бою. Сама природа причинила ся до того, що Ассирийцї розвинули ся односторонно і дали перший приклад великої монархії деспотичної і забірчивої.

Забори і могутність ассирийских королїв. — Першим великим завойовником ассирийским був коло року 1100 король Тіґлят-Пілєзар I. (Туґлятіпаляссар); посунув ся він на північ до Чорного моря, підбиваючи дрібні варварскі народи, на захід до Середземного моря, а на полудні покорив собі вавилоньских королїв. Найблизші єго наслїдники не уміли удержати сих придбань. Вавилон став знов независимим, а з того часу між обидвома державами були довший час близкі відносини, частїйше приязні як ворожі. Аж

в IX. столїтю почала знов розростати ся ассирийска держава, а від половини VIII. столїтя цїлий ряд великих завойовників заложив тривку велику монархію. На півночі заволоділи сї королї переважною частию Арменїї і східною частию Азиї Меншої; на сході підбили Медів і Персів, на полудні покорили Вавилон, а на заході побили на прах сирийскі народи і вдерли ся на останку до Єгипту. Найзнатнїйшим з ассирийских королїв був Саргон (722-705), за котрого могутність Ассириї дійшла до найвисшого ступня. Щоби її обезпечити і знищити раз на все всякий опір, звикли були Ассирийці переселювати підбиті народи в далекі сторони, а на їх місце присилати чужих переселенців. Усунувши підвладних князїв, замінювали підбиті краї на власні провінції, котрими правили ассирийскі намісники, піддержувані військовими залогами. Ассирийска армія була дуже добре уладжена: подїлена на відділи піхоти, кінниці і воєнних возів, визначала ся у воєнній штуці та уміла знаменито здобувати і нищити твердинї, відбувати походи і т. д.

Палати ассирийских королїв, їх написи і різьби. — Про те все дізнаємо ся з написів, а ще докладнїйше пізнаємо се з численних різьб, котрими були прикрашені королївскі палати. Ассирийскі королї вельми дбали про се, щоби переказати нащадкам память своїх дїл; казали їх отже списувати, подавали докладні дані і числа, а їх наслїдники повтаряли се в своїх написях, будуючи нові палати. Хоч в Ассириї не трудно о камінь, однак палати ставлено з цегол, на високих підмурованях, з вельми грубими стїнами, з многими внутрішними подвірями, з котрих входило ся до довгих але досить вузких саль. При входї до них стояли великаньскі фігури львів або биків з людскими головами; долїшню часть мурів покривали алябастрові таблиці з горорізьбами, що зображали бої і лови королїв та сцени з домашнього житя, або жертви складані богам королями. Коло кождої палати була сьвятиня, поверхова вежа на взір халдейских святинь. Ассирийскі різьби, покриті ясними красками, показують більшу розмаїтість і живість композиции як єгипетскі, однак разять пересадним виразом мязів мовби напухлих. Особливо точно зображувано подробиці одягу, а іменно карбоване довгого волося і бороди.

Ассурбаніпаль і занепад Ассириї. — Для просьвіти не вчинили Ассирийці майже нічого, але через те, що утворили велику державу, улекшили зустріч з собою всяким народам. Задля їх строгости переняли ся підбиті народи великою до до них ненавистю, вижидали лише нагоди до пімсти. Нагода до того лучила ся за довгого володіня короля Ассурбаніпаля (668—626). Непохожий на своїх попередників, не виправляв ся він сам на воєнні походи, але проживав у своїх палатах, розкошував або займав ся ловами і літературними дослідами. Він зібрав велику бібліотеку, найдену серед звалищ Ніневи (нині находить ся в Льондоні), в котрій згромадив давні халдейскі твори. Тимчасом его воєводи були приневолені безнастанно приборкувати що раз частійші заворушеня. На останку великий наїзд кочовничого народу з півночі, Скитів, потряс підвалинами ассирийскої держави. Колиж ослабла, вавилоньский намісник Набопаляссар і король зєдинених Медів змовили ся з собою, по довшій боротьбі і облозі здобули Нініву і збурили її з нащадком. Пізнійше оповідали Греки про розніженого короля Сарданапаля, що спалив ся в своїй столиці, разом з усіма скарбами і жінками, коли не міг оборонити ся. В дійсности Ніниву збурено по смерти Ассурбаніпаля, 605 р. до Христа. Ненависне імя ассирийске щезло раз на все.

Нове халдейске королївство. Війна Навуходонозора. — Спадкоємцем володіня Ассирийців у західній Азиї була нова халдейска держава; але треба було се володінє собі аж здобувати, бо тимчасом єгипетский король Нехо підбив всю Сирию і дійшов аж до Евфрату. Тут однак побив єго на голову під Кархеміш 604 р. халдейский королевич Навуходонозор (Набукудурусур), що гнав за ним аж до границь Єгипту. Навуходонозор утвердив свою владу в Сириї, куди виправляв ся двічи, приборкуючи всяку ворохобню, денебудь она проявила ся. Коли отже юдейске королївство дістало ся під єго владу та знов стало входити в змови з Єгиптом, Навуходонозор здобув Єрусалим, 586 р., і збурив жидівску сьвятиню, а знатнійших Жидів забрав з собою за Евфрат.

Сьвітлість і богатство Вавилону. — Жиди ославили Навуходонозора (604—562) лютим тираном, бо ненавиділи в нім свого гнобителя і бурителя сьвятинї; в дійсности був

він знаменитим організатором, дбалим передовсїм про безпечність і добробит Халдеї, знищеної довголїтною боротьбою з Ассириєю. Серед заворушень опустів край, міста обезлюдїли, сьвятинї богів занепали. Тепер Навуходонозор відбудував їх величаво, особливо в самім Вавилонї, де поставив також палату для себе і власні висячі горо́ди на штучнім підмурованю. Кріпкі мури, котрими окружив Вавилон, уважали одним з чудес старинного сьвіта, а не меньше зачудованє викликав міст на Евфратї, котрим злучив обидві половини міста. Поглядаючи з неспокоєм на зростачу могутність Медів, поставив великий і високий мур охоронний там, де Евфрат і Тигр зближають ся на кілька миль до себе. Особливо опікував ся рільництвом, казав копати численні канали нові або відновлював занедбані; для управильненя виливів Евфрату викопав навіть велике штучне озеро на півночі Вавилону, на взір озера Меріс в Єгиптї; за єго часів вся Халдея зацвила як великий горо́д. Не менше дбав про торговлю і сухопутну, і морску; щоби Евфратом можна сплавлювати товари, казав копати в єго руслї штучні закрути, котрі зменшили бистрий гін води. Вавилон став тодї столицею торговлї цїлої Азиї, містом богатим і великаньским та людним. Давний халдейский промисл двигнув ся і розвинув. Цвили науки знані здавна Халдейцям (астрономія, математика).

Занепад халдейскої держави. — Могутність халдейскої держави скінчила ся небавом після смерти Навуходонозора; слабі єго наслїдники не уміли її удержати; весь край підляг легко і скоро королеви Персів, Кирови. Вавилон однакже зберіг давну свою величавість, став одною із столиць перскої держави та був і на дальше найбільшим містом в Азиї, в котрім громадили ся всякі єї ботатства. Задля того Олександер В. вибрав собі тут столицю. Аж пізнїйше підупадав Вавилон постепенно і по малу; нинї по нїм остало далеко менше звалищ як по Нїнїві, котру збурено від разу.

III. РОЗДІЛ.

Сирия і єї народи: Ізраїльтяни і Фенїкіяни.

Kaulen, Einleitung in die heilige Schrift, Freiburg 1884. — Vigouroux, La bible et les découvertes modernes, Париж 1879 (нїм. переклад Ibach-a, Моґунция 1885). — H. v. Soden, Palästina und seine Geschichte, Липск 1904. — Kittel, Geschichte des Volkes Israel, 2 томи, Ґота 1909 (2 вид.). — Stade, Geschichte des Volkes Israel, 2 томи, Берлїн 1882—86 (в збірці Oncken-a). — Renan, Histoire du peuple d'Israël. 5 томів, Париж 1887—1893. — Той сам, Mission de Phénicie, Париж 1864. — Movers, Die Phönizier, 4 томи, Бон 1841—56. — Pietschmann, Geschichte der Phönizier, Берлїн 1889 (в збірці Oncken-a). — W. v. Landau, Die Phönizier, Липск 1901.

Ґеоґрафія Сириї. — Сириєю називають край положений між Середземним морем на заходї, а Евфратом і сирийско-арабскою пустинею на сходї і полуднї. Край сей гірский, а особливо на півночі (найвисші гори Тавр творять північну границю Сириї від Азиї Меншої), ярами і долинами порозриваний на всї боки. Підсонє тут горяче а задля того ростинність вельми буйна в долинах високо положених і в затишних гірских ярах, коли тимчасом низші околиці висушені сонцем і неурожайні. В Сириї розріжняли 4 головні части: північну або властиву Сирию звали Арам (у Єгиптян: Нагаріна), край у підніжа Тавру положений, плодорідний на заходї над морем, степовий над Евфратом; глибоку Сирию або Целєсирию (Койлє Сирия), урожайний яр між пасмами гір Ливану і Антиливану; Фенїкію, вузке побереже Середземного моря на західних збочах Ливану; а на останку край Канаан або Палестину, що творить південну часть Сириї. Кілька урожайних оаз серед пустинї сумежної від сходу зачисляли також до Сириї.

Сирийскі народи і їх релїґія. — Сирию заселяли майже виключно семітскі народи з многими ріжнородними назвами, але однакого походженя. Звідтіля всї мали деякі спільні питоменности: тверезий і практичний характер, недостачу буйної фантазиї і полету, недостачу ориґінальности в цивілїзациї, котру присвоювано собі від инших народів; натомість глибоке релїґійне чутє, нахил до фанатизму і готовість до кровавих жертв. Крім одних Ізраїльтян, релїґійні розуміня всїх инших народів семітских показують богато схожости і очивидно повстали на однїй спільній підставі. Всюди славили Бога, чистого духа Іль, яко найвисше бо-

жество, але кожде поколїнє, кожде племя віддавало найвисшу честь власному божеству опікунчому, Ваал, що мав всякі прозвища, а побіч него появляє ся все богиня плідної природи Астарте (Ашторет). Честь богам віддавали на узгірях, а місцем їх побиту вважали або вельми показні сьвяті дерева (ашера) або сьвяті камінї (бетилї). Богослуженє сирийских народів мало жорстокі обряди; для примиреня гніву строгих божеств складали їм навіть людскі жертви.

Сирийскі держави. — Полїтичний устрій Сириї був вельми змінний і непостійний наслїдком питоменности краю порозриваного з природи на части і наслїдком сусїдства пустинї, звідкіль прибували щораз нові кочуючі племена, шукаючи нових осель. Богато дрібних держав було тут здавна, кочуючі племена були природними посередниками в торговлї між Єгиптом і Халдеєю, а звідтіль в сирийских містах розвинула ся рано висша культура під впливом обидвох сих цивілїзаций і нагромадили ся значні богатства. Серед безнастанних боротьб поміж собою деякі з тих держав вспіли покорити на якийсь час инші сусїдні; однак нї одна з них не мала досить сили, щоби довго удержати зверхність свою над иншими, анї також не вспіли оперти ся успішно великим єгипетским, ассирийским або халдейским заборникам. Лише сї чужі володарі вспіли зєдинити на довший час під своєю владою всю Сирию. Спершу довершили того єгипетскі фараони, відтак знов ассирийскі володарі; обидві сї великі держави ішли на взаводи з собою о владу над Сириєю. Раз лише поселений в Сириї нарід Хетитів (як здає ся несемітский) утворив тут могучу державу, що обнимала також більшу часть Меншої Азиї. Хетити відперли єгипетскі наїзди королїв 19-ої династиї і на многих місцях (в Сириї і Меншій Азиї) полишили по собі памятники і написи доси не розслїджені всесторонно, але могутність їх знищили кочуючі народи захожі з півночі. Крім Хетитів два инші сирийскі народи мають велике значінє у всесьвітній історії: Євреї або Ізраїльтяни чи Жиди задля своєї релїгії і Фенїкіяни задля розповсюдженої морскої торговлї і далеких кольонїй.

Первістні дїї Ізраїльтян. — Сьвяті біблїйні книги зберегли дїї Ізраїльтян почавши з того часу, коли перший раз пробували в Палестинї під управою патриярхів

(Авраама, Ізаака, Якова) яко кочовниче племя, де они зайшли від сходу, а відтак, за прикладом инших кочуючих племен, удали ся до Єгипту. Коли тут по кількох віках почали дізнавати гнету, вивів їх з Єгипту, з дому неволї, до обіцяної їх предкам землї великий їх пророк Мойсей а підчас побиту на пустинї надав їм закони іменем Бога на горі Синай. Аж через те мойсеєве законодавство Ізраїльтяни стали окремим народом, що виріжняв ся від усїх инших вірою в единого правдивого Бога.

Законодавство Мойсея. — Сю віру мали вже патрияρхи, що звали Бога Єговою (Ягве) і служили єму беззглядним послухом, а Бог прирік їм опіку і благословенє. Але в Єгиптї забували нераз про Бога і єго закони, поки аж Мойсей укріпив їх і подав до загальної відомости ті закони, десять Божих заповідий. Списані на камінних скрижалях, котрі відтіль переховувано в кивотї завіта, означували всякі відносини віри, релїгії й житя. Мойсей подїлив весь нарід після 12 синів Якова-Ізраїля на 13 поколїнь (від Йосифових синів виводили ся поколїня Ефраїм і Манассе). З тих 12 мало дістати кожде певну часть обіцяної землї, а потомки 13-го поколїня Леві, Левіти себ-то сьвященики, мали жити посеред всїх, щоби наглядати службу Божу, над тим, щоби нїхто не віддавав чести чужим богам, але щоби кождий сьвяткував день Господнїй, суботу; словом, мали стерегти всїх постанов Божих законів. Начальником Левітів був первосьвященик з роду Арона, Мойсеєвого брата, найвисший толковник Божої волї і посередник поміж Ним а Єго вибраним народом. Господь Бог сам оден мав бути королем і виключним володарем свого народу (теократия).

Побит в пустинї і завойованє Палестини. — Ізраїльтяни, нераз неслухняні супроти Мойсея, не могли від разу дістати ся до обіцяної землї. Приспособив їх до того довгий побит на пустинї, підчас котрого дізнавали нераз видимої опіки Божої. Сам Мойсей не діждав ся входу в Палестину, де аж єго наслїдник Йозуа впровадив Ізраїльтян. Палестина або земля Канаан се край по обидвох боках ріки Йордану, що пливе глибоким щелистим яром, перепливає кілька озер і вливає ся до Мертвого моря, положеного вельми низко (400 метрів понизше позему Середземного моря) в пустій і неврожайній околиці. Сей край за Йорданом лїсистий, на

захід від тої ріки тілько в північній части (пізнійше Галилеєю званій) і в немногих инших місцях плодовитий і урожайний, а на морскім побережу пісчаний, заселяли всякі народи кананейскі (Амалекити, Амоніти, Моабіти, Едоміти і т. д.), з котрими Ізраїльтяни були приневолені воювати, поки собі серед них здобули сталі оселі.

Влада судиїв. Савл королем. — Кивот завіта зложено в Сільо і при нім поселив ся первосьвященик, однак годі було удержати єдність серед Ізраїльтян. Розсїяні на широкім просторі, поселені серед чужих народів кананейских, підлягали нераз впливам окруженя, а навіть за прикладом сусїдів віддавали честь сьвятим деревам і каміням. Нераз зате спадали на них злидні. Рвала ся звязь поколїнь, а тоді в боротьбі з чужими народами дізнавали невзгодин. Але ніколи не бракло зовсїм серед них побожних і хоробрих мужів, що в імя Єгови уміли боронити своїх земляків. Такі богатирі (Єфте, Гедеон) здобували собі загальнійше значінє і володіли нераз на великім просторі краю яко судиї. Найгрізнійшим ворогом Ізраїльтян були Филистини, хоробрий і воєвничий нарід, поселений на морскім побережу, звідкіль змагали до покореня цїлого краю (Самсон). На останку нанесли таке пораженє Ізраїльтянам, що ті задля оборони перед ними забажали одного володаря, короля такого, як мали й инші народи. Наляганієм своїм наклонили отже Самуїла, що хоч нерадо, яко первосьвященик помазав на короля Савла з поколїна Веняміна. Савл своєю хоробростю відвернув спершу вже близку небезпеку, але відтак присвоїв собі сьвященичі дійства і попав в незгоду з Самуїлом, а на останку згинув у війнї з Филистинами.

Могутність Давида і сьвітлість Соломона. — Наслїдником Савла був король Давид з поколїня Юда, що за час 40-лїтного володїня (около року 1000) зєдинив усїх Ізраїльтян, відпер Филистинів, побив і зневолив до покірности околичні народи кананейскі і заложив могучу державу. Здобув він місто Єрусалим в серединї Палестини і поставив тут собі королївску палату на горі Сион а побіч неї умістив кивот завіта. Вірний Єгові, котрому в честь складав псальми, жив Давид в повній згоді з сьвящениками і слухав у всїм Божих приказів. Були вправдї серед Ізраїльтян заворушеня проти королївскої влади (бунт Абсалона) задля данин і тя-

гарів, котрі Давид був приневолений накладати на своїх підданих, щоби заспокоїти державні потреби; одначе король умів їх усе втихомирити і лишив всю свою могутність улюбленому синови. Той син, С о л о м о н, славний мудростю, додав нового блеску і слави свому володїню, поставив в Єрусалимі велику й величаву с ь в я т и н ю, умістив там кивот завіта і з того часу кождий Ізраїльтянин приходив на рокові сьвята, щоби там приносити жертви Богу. Сю сьвятиню построїли ремісники й артисти спроваджені з Фенїкії. Ізраїльтяни, тоді нарід виключно рільничий, не мали власного промислу і торговлї анї власної штуки і були приневолені послугувати ся чужою помочию. З володарями фенїкійских міст, а особливо з тирийским королем Гірамом, удержував Соломон приязні взаємини, а коли забажав зачерпнути богатств з торговлї, то знов фенїкійскі мореплавцї виправили ся на кораблях збудованих на приказ Соломона до золотодайного краю Офір. Однак на удержанє величавости двора і на численні будівлї Соломон накладав нові важкі данини, а піддані нарікали з того поводу щораз голоснїйше і щораз загальнїйше.

Поділ ізраїльскої держави. — Длятого-то по смерти Соломона відразу упала могутність Ізраїльтян. Десять поколїнь не признало єго сина (Регабеама) і вибрало собі иншого короля (Єробоама); лише два поколїня (Юда і Симеон) витривали у вірности для Давидового роду. Дотеперішня держава поділила ся на д в а к о р о л ї в с т в а: більше на півночі, і з р а ї л ь с к е з столицею в Самариї, і менше на полудни, ю д е й с к е або юдске, з столицею в Єрусалимі. Обидва королївства почали зараз з собою боротьбу і намагали ся обопільно себе ослабити. Тим користували ся народи доси підвластні Ізраїльтянам, щоби визволити ся, а з Єгипту вдерли ся наїздники до Юдеї і пограбували Єрусалим. В юдскім королївстві був бодай більший спокій внутрішнїй, бо тут признавали загально наслїдство Давида; а в могутнїйшім королївстві ізраїльскім повтаряли ся часто зворушеня і зміни на престолї.

Перші пророки. — Головний однакже інтерес в єврейских дїях розбуджує істория релїгійних і церковних відносин. Построєнєм сьвятинї, коло котрої поселив ся первосьвященик, сотворив Соломон видимий осередок для всего богослуженя

і релїгійної єдности, але вже він сам нарушив виключність почести Єгови, коли подружив ся з дочками фенїкійских і єгипетских королів і позволив їм приносити жертви їх власним богам. По єго смерти релїгійна єдність і богослуженє рвали ся ще більше. Ізраїльскі королї утрудняли своїм підданим богомільні подорожі до єрусалимскої сьвятинї, бо була під владою їх ворогів, юдских королів, і ставили престоли для Єгови у власнім краю. Входили навіть в тіснїйші взаємини з Фенїкіянами, заключали там подружа, спроваджували фенїкійских жерців і позваляли складати жертви Ваалови, а на останку самі брали в них участь. Се проневірство Єгові поборювали рішучо пророки. Не були се сьвященики з роду Леві, але мужі з ріжних поколїнь, оживлювані глубокою вірою в правдивого Бога, повні Божого натхненя. Почувши се натхненє в собі, приготовляли ся постами і умертвлюванєм тїла до свого послаництва, щоби відтак прилюдно голосити славу Бога, картати відступства, взивати нарід до каяня і грозити гнївом Божим, наколи не наверне ся. Видимий знак того гнїву добачали в злиднях, котрих дізнавали Ізраїльтяни серед війни з сирийскими державами, а се додавало поваги голосови пророків. Пророки Илия і Єлисей вимогли на ізраїльскім королю (Єгу), що винищив жерців Ваала і збурив єго престоли. Небавом опісля і в юдскім королївстві знищено честь ложних богів, котра там також дістала ся, відколи по залишеню обопільних боротьб потомки Давида війшли у родинні звязи в королївскою родиною ізраїльскою.

Пізнїйші пророки і занепад ізраїльского королївства. — При всїм тїм нераз ще спроневірювали ся Ізраїльтяни правдивому Богови і приносили жертви ложним богам, а пізнїйші пророки були приневолені їх нераз за се картати. Але ще частїйше доводило ся тим пророкам осуджувати загальний нахил до того, щоби лише поверховно сповняти церковні постанови і приносити щедрі жертви, а рівночасно дбати про всякі материяльні добра, допускати ся неправостий і гнобити безглядно менших. Насамперед пророк Амос, а скоро по нїм Ісая зачали научати, що честь Бога чисто зверхня не вистарчає, що Єгова не любує ся в цілопальних жертвах, однак вимагає передовсім чистого серця і справедливости в цілім житю. Взивали отже до поправи обичаїв, до внутрішньої зміни і до каяня; грозили, що на неслухня-

них спаде небавом Божий гнїв і погибель, а пророцтва їх сповнили ся небавом. Ассирийскі королї щораз частїйше появляли ся з війсками в Сириї і страшно пустошили край; ізраїльскі королї були приневолені їм піддати ся і оплачувати данини, а коли щераз хотїли визволити ся, Сальманассар IV. обляг Самарию, а по трилїтній облозї здобув її Саргон, 722 р. Місто збурено з нащадом, а знатнїйших Ізраїльтян вислано в глибину Азиї; на їх місце прибули кольонїсти з Ассириї і Медиї.

Пророк Еремія і збурене Єрусалима. — Юдске королївство остало і з того часу починає ся істория виключно „жидівска" або юдейска. Юдейскі королї оплачували данину Ассирийцям і стерегли пильно постанов Божого Закону. Але пророки не перестали безпокоїти ся. Віщували тепер, що Бог не оставить свого вибраного народу, що на останку пішле єму спасителя Мессию, котрий вчинить сей нарід могучим і сильним, що єго будуть наслїдувати всї инші народи і всї увірять в правдивого Бога; але насамперед має задля неправости згинути тогочасний Єрусалим і упасти сьвятиня. Голосив се Еремія, оплакував заздалегідь долю Єрусалима і сьвятинї, остерегав, щоби не довіряти людскій помочи (з Єгипту), поручав, всю віру і надію покладати лише в Єгові. Але в Юдеї не послухали єго осторог, злучили ся з Єгиптом, а наслїдком того Навуходонозор згнобив бунт проти своєї зверхности і збурив Єрусалим разом з сьвятинею 586 р. Жиди, забрані в Халдею разом з Еремією, оплакували свою недолю в вавилоньскій неволї; однак черпали розраду в мессияньских надїях, бачили пильно на чистість віри і свою окремішність, громадили свої сьвятї книги і зберегали їх обережно, а голосу пророків слухали тепер вже радо. Діждали ся також по кількадесяти роках занепаду халдейскої держави, котрий повитали з радостю. Побідний Кир, перский король, позволив їм вернути в Єрусалим і відбудувати сьвятиню.

Фенїкія і Фенїкіяни. — Фенїкія є краєм вельми малим над морским берегом, де однак на великім просторі находили ся побіч себе на ріжних височинах всякі підсоня і всякі плоди. На збочах Ливану богато є долин вельми урожайних; на єго верхівях росли величаві кедри, добірне дерево будівельне; були там також численні каменьоломи

і копальні всіляких металїв. Само побереже, переважно скелисте або пісчане, доставляло богатої риболовлї, а мало богато добірних пристаний. Тим побитом сама природа вказувала населенцям сего краю спосіб їх розвитку і улекшувала рано процьвіт промислу і торговлї, а особливо морскої плавби. Сї населенцї були семітским народом, що мав спільні з иншими звичаї і релїгійні погляди. Всюди отже зустрічаємо тут честь Ваала (з всякими прозвицями) і Астарти а також інших семітских божищ. Ваал єсть добродійним богом, то знов грізним, що вимагає кровавих жертв (Мольох) і відбуває далекі вандрівки. На честь сих божищ були старинні сьвятинї, богато вивіновані, а їх жерцї займали високе становище, нераз рівне королям поодиноких міст. Фенїкіяни був се нарід вельми понятливий, промисловий і практичний, торговля рано виробила в них замилованє зиску і користолюбність. Як всї Семіти і Фенїкіяни також були в своїх помислах мало оригінальні, але дуже зручно уміли наслїдувати і видосконалювати чужі винаходи і хіснувати ся ними для власної користи.

Полїтичні відносини Фенїкіян. — Фенїкіяни не мали нїколи полїтичної могутности а навіть не творили одної державної цїлости. Кожде місто (Арадос, Бібльос, Беритос, Сидон, Тир і богато дрібнїйших) становило для себе окрему державу і мало своїх власних королів. Нїгде влада королїв не була не обмежена; побіч них була все рада зложена з представників можних родів і найбогатших людий так, що там була аристократична управа. Опісля в деяких містах стали добивати ся значіня також убожші, що не належали до аристократичних родів, а наслїдком того доходило до внутрішних переворотів або революций і наставала народна управа себ-то демократична. Фенїкіяни звичайно піддавали ся досить легко, хоч не без опору, чужим заборникам Сириї, насамперед Єгиптянам, відтак ассирийским і халдейским королям, а дбали головно про торговлю і промисл. Коли єгипетскі королї явили ся вперше в Сириї, вже тодї фенїкійскі міста були богаті і мали значну культуру. Спершу найзначнїйшим між ними був Сидон; опісля місто Тир або Сор, положене на скелистім острівци коло побережа, випередило Сидон значінєм і достатками.

Промисл Фенїкіян. — Богатства фенїкійских міст плили з двох головно жерел: з промислу і торговлї. Вправдї Фенїкіяни славили ся також добірною управою рілї, а рільництво двигнули високо: однак вельми незначний простір управних грунтів не позволяв вижити з рільництва численному населеню фенїкійскому, котре нагромаджувало ся по містах і в переважній части було приневолене брати ся до промислу. Взірцї для свого промислу брали Фенїкіяни головно з Єгипту (полотно, скло, вироби з металів) і з Халдеї (сукно і вовняні тканини, різьбленє дорогих камінів і т. и.), а самі удосконалили їх значно. Власним їх винаходом було лише вельми цвитуче у них багрове крашенє, бо навчили ся самі видобувати багор (пурпуру) з певного роду морских мушель. Богатий свій промисл розвинули Фенїкіяни фабрично, на великий ступінь, затрудняли при нїм богато рук і виробляли вельми богато на вивіз за границю.

Торговля і плавба Фенїкіян. — Всї торгові шляхи між Єгиптом а Халдеєю і Ассириєю вели через Сирию, а до моря доходили торгові дороги у фенїкійских містах; тут отже повстали рано склади всяких товарів, котрі відтіль Фенїкіяни везли дальше морем на захід. Найрадше торгували Фенїкіяни сирими плодами чужими, що спроваджували до свого краю, переробляли їх у себе на вироби власного промислу а відтак розвозили по цїлім сьвітї і продавали з зиском. Доволї користна була торговля людьми; невільників достарчали також богато Фенїкіяни на двори східних володарів, що любили окружати ся цїлими їх ватагами. Сухопутна торговля Фенїкіян прямувала в глибину Азиї з підмогою каравани, але найкористнїйшою для них була все морска торговля, в котрій довго не мали суперників. Фенїкіяни пускали ся найчастїйше на море; загально приписували їм винахід морскої плавби. Само положенє краю і риболовля звернули їх в сю сторону, а небавом навчив їх досьвід, що найкористнїйше продавати товари варварским народам, котрі ще не знають цїни власних плодів. Від побережа до побережа, від острова до острова допливали постепенно фенїкійскі кораблї до Кипру і Меншої Азиї, відтак дальше на північ і захід; всюди на побережах Середземного моря появляли ся фенїкійскі мореплавцї, продавали і купували, що надавало ся, а рівночасно загарбували, де можна було, яко морскі хижаки.

Вправдї виперли досить скоро Греки з побережа Егейского моря фенїкійску торговлю; але з західної части Середземного моря не дали ся Фенїкіяни виперти нїколи, а торговлю з Іспанїєю (Тартесос Греків) і з Африкою задержали все яко свій монополь. Видосконаливши штуку будованя кораблів і все, що вяже ся з плавбою, в чім нїхто не вмів їх перевисшити, відважили ся сьміло навіть пускати ся за Океан і допливали на північ до побереж Британії (може навіть на Балтийске море), а на полуднї аж до окраїн Африки, котру оплили довкола.

Фенїкійскі кольонії. — Найважнійшим способом розповсюдженя морскої торговлї і оживленя промислу були для Фенїкіян кольонії. Повставали они звичайно в таких місцях, де перші торгові відносини заповідали значні зиски, а іменно там, де найдено великі засоби сирих плодів, потрібних для фенїкійских фабрик. Де відкрито богаті копальнї металів, як: міди на Кипрі, золота на острові Тазос на тракійскім побережу, срібла в південній Іспанії, або де неподалеки була богата ловля багрових мушель, там оставали постійно фенїкійскі осадники. Охорону давали їм фльоти материних міст, що удержували свої кольонії в зависимости. Вправдї не повело ся Фенїкіянам стало поселити ся на побережах Егейского моря, зате однак на Сицилії, а особливо в північній Африці (Утика, Гіпо, Лептіс) та в Іспанії (Гадес) повно було фенїкійских кольоній. Найбільше заложило їх місто Тир, особливо на далекім заходї. З тих кольоній використувано немилосердно і засоби країв і самих місцевих поселенців; серед краєвого населеня, що з підмогою Фенїкіян познакомлювало ся мимохіть з висшою цивілїзациєю, будила ся і росла з часом щораз більша до них ненависть, а за тим ішли намаганя, щоби против них боронити ся і позбути ся їх з краю. В Африцї однакже і в південній Іспанії краєве населенє не мало досить сили до того, фенїкійскі кольонії удержували ся й дальше, а навіть дійшли до найвисшої могучости, коли самі фенїкійскі міста стали занепадати. Спершу війни єгипетских фараонів, а відтак ассирийских королів, що витворювали великі держави, вийшли Фенїкіянам в хосен, бо се принесло пільги торговлї; вслїд за великими війсками ішли всюди фенїкійскі купцї, збирали нові зиски. Але частї кроваві і опустошуючі походи Ассирийців почали опісля

заподївати великі шкоди самим фенїкійским містам. Тодї опіку над кольонїями обняла на заході одна з наймолодших тирийских кольонїй, К а р т а ґ і н а (Нове місто, Карт-Гадашт). Не відомо докладно, коли повстала та фенїкійска кольонїя; перекази про Дидону не мають нїякої історичної основи. Дїї єї процьвіту, сьвітлости і занепаду лучать ся з історією Греків і Римлян.

Фенїкійска штука і письмо. — Як уся культура Фенїкіян, так і штука їх показує практичний напрям, недостачу ориґінальности, наслїдованє єгипетских і халдейско-ассирийских взірцїв. Останки фенїкійскої штуки находять ся головно в кольонїях (на Кипрі, Мальтї і в Африцї). Ориґінальні були Фенїкіяни лише в тім усїм, що сполучало ся з морскою плавбою, б у д о в о ю к о р а б л ї в і п р и с т а н и й. Практичні купцї, потребували богато писати; їм то приписують звичайно винахід упрощеного п и с ь м а з в у к о в о г о, в котрім певні знаки служать все для означеня певних простих звуків. На всякий спосіб Фенїкіяни розповсюдили знаємість сего письма далеко на заходї; від них приняли се письмо европейскі народи. Велике значінє Фенїкіян у всесьвітній історії основує ся головно на тім, що були р о з п о в с ю д н и к а м и с х і д н о ї ц и в і л ї з а ц и ї н а з а х о д ї, то є в Европі.

IV. РОЗДЇЛ.

Первістні Арийцї і Арийцї в Індиях (Гіндуси).

O. S c h r a d e r, Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1907 (вид. 3). H i r t, Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat u. ihre Kultur, 2 томи, Штрасбурґ 1905—07. — L a s s e n, Indische Altertumskunde, 2томи, Липск 1867—74 (2. вид.). — L e f m a n n. Geschichte des alten Indiens, Berlin 1890 (в збірцї O n c k e n-a). — Z i m m e r, Altindisches Leben, Berlin 1879.— O l d e n b e r g, Buddha, Stuttgard 1903 (4. вид.).

Первістні Арийцї і властиві Арийцї. — Нова наука витворена аж в XIX. столїтю, л ї н ґ в і с т и к а або порівнююча фільольоґія, потвердила найдовіднїйше, що цїла множина народів поселених в Азиї і майже в цїлій Европі має спільне походженє. Був колись час в давній старовинї, коли предки

Ґіндусів, іраньских народів, Греків, Італїків, кельтийских, германьских і словяньских народів творили лише оден первістний нарід. Аж пізнійше они роздїлили ся і розійшли ся в ріжні сторони і дали початок окремим народам. Всї ті народи злучені спільностю походженя називаємо арийскими народами (зовуть їх також індоґерманьскими або індоевропейскими). Анї про се, коли предки їх всїх були одним народом, анї про те, де жив сей первісний нарід, не знаємо нїчого певного (повторюваний давнїйше погляд, що оселею їх була середня Азия, не має певної основи); се лише певне, що сї первістні Арийцї мали однаковий ступінь цивілїзациї. Ще без сталих осель яко полукочовники займали ся они головно скотарством і годівлею товару, одначе знали вже початки рільництва, мали навіть доми і оселї, села; родинне житє було у них розвите, становище женщини в родинї поважали високо, а владу мали начальники родів, бо родовий союз був підвалиною їх політичної орґанїзациї. Нарід сей обдарений буйною фантазиєю, що проявляла ся головно в релїґійних поглядах, віддавав честь явищам на небі та у воздусї, особливо ясним і сьвітляним, а уявляв собі яко божі личности. — Зпосеред того народу первістних Арийцїв розходили ся постепенно ріжні громади в усякі сторони. Найдовше остали в злуцї предки пізнїйших Індів та іраньских народів, то є властиві Арийцї (бо самі звали ся Ария). Сї поселили ся на конець в східнім Іранї. На останку і Арийцї роздїлили ся (около 2000 р. до Хр.); одні остали на місцї, инші посунули ся дальше на південний схід і війшли до Індиї.

Індиї та їх первістне населенє. — Назву Індиї має величезний півострів, облитий з двох боків Океаном, а від решти Азиї відділений горами Гімаляя. Весь той край з вельми горячим підсонєм і безмірно буйною ростинностю, дїлить ся на дві відмінні части: вельми родючий північний низ у підніжа Гімаляї, Гіндостан, і південний півострів дуже гористий, Декан. Низ Гіндостану наводнюють дві великі ріки Індус і Ґанґес і богато їх допливів; з глибини Азиї можна сюди дістати ся лише в однім місцї в край над горішньою течією Інду, званий Пенджаб (то є край 5-ти рік, пятиріче). Туди війшли до Індиї Арийцї і туди входили опісля всї сухопутні заборники. В Індиях сидїли вже тодї численні

народи від Арийців зовсїм відмінні, иншого походженя, а навіть иншої раси. Сї народи мали вже зовсїм високу цивілїзацию і богаті міста, особливо над Ґанґесом.

Арийцї в Пенджабі. Веда. — Індийскі народи опирали ся Арийцям захожим до Пенджабу а боротьба з ними була довга і трудна; минуло кілька столїть, поки Арийцї заволоділи цїлим Пенджабом і могли посунути ся в ганґесовий край. Як довго однак се тревало, не знаємо докладно, бо Інди зовсїм не дбали про збереженє памяти минувшини. Нема в Індиях старинних памятників, анї історичних творів, є лише вельми богата релїґийна, фільософічна і поетична лїтература, списана в язицї здавна вже мертвім т. зв. санскритскім. Найдавнїйші є сьвяті книги індийскі, Веда, а з тих найстарша, Ріґведа, містить гимни в честь богів, ще тодї складані, коли індийскі Арийцї пробували над горішним Індом. Там бувають нагальні бурі з громами, зливами і темрявою: Арийцї уявляли собі, що се ясні божества ведуть боротьбу із злющими духами суші і темноти, щоби обдарувати землю добродїйним дощем, і прославляли їх гимнами та хотїли ім допомогти в сїй боротьбі (Варуна, Мітра, Індра, Аґнї).

Забір краю над Ґанґесом і великі війни богатирів.— На останку винищили все давнїйше населенє в Пенджабі і посували ся до Ґанґесу. Одначе тут було оно вже вельми численне, вдоволили ся отже тим, щоби єго підбити і покорити. В надґанґесових Індиях утворили ся наслїдком заборів великі монархії, котрих володарі вели між собою нераз довгі спори і війни о володїнє. Була се богатирска доба; спомини про сю добу зберегли великі індийскі епопеї (перероблювані пізнїйще): Магабгарата, неначе індийска Ілїяда, осьпівувала війну двох королївских родів Панду і Куру; і Рамаяна, індийска Одисея, поетична істория богатиря Рама і завойованя Декану Арийцями.

Індийскі касти. — Підчас забору надґанґесової Індиї Арийцями настав там подїл на касти, то є на окремі стани, наслїдні і так замкнені в собі, що до нїякого не міг нїхто належати, хто в нїм не уродив ся, а нікому не вільно було під загрозою релїґийних кар входити в родинні звязи з членами иншого стану. Арийцї, жахаючи ся, щоби нечисленних їх ватаг не залило давнїйше населенє над Ґанґесом

о богато від них численнійше, з початку відділяли ся від него яко від нечистого. Почали там отже єствувати побіч себе дві верстви населеня ріжні походженєм, тїсно в собі замкнені. Наслідком того подібним способом стали замикати ся в собі ті стани серед давних Арийців, що вже підчас безнастанної боротьби в Пенджабі виріжнили ся від загалу населеня яко висші стани, жерців-поетів і воєвників. Коли утвердив ся сей поділ на касти, розріжнювано 4 головні касти, три чисті, то є арийского походженя: жерців званих Браманами, воєвників Кшатрия, рільників, купців і ремісників Вайсия і четверту нечисту Судра, що походила з підбитого чужого населеня і мала служити тром першим.

Браманьска система. — На підставі поглядів висловлених уже в гимнах Рігведи, що навіть самі боги черпають силу з молитов і жертв своїх ісповідників, що молитвою можна богів приневолити, учили тепер Брамани, що найвисшим і наймогутнійшим божеством є уособлене молитви, Браман, котрий проникає весь сьвіт і є єго душею (пантеїзм). Пізнати єго природу і зілляти ся з ним по смерти є конечною цілию, до котрої повинен змагати кождий в дочаснім житю, однак сю ціль можуть осягнути лише Брамани; члени инших каст повинні насамперед відроджувати ся в кастах щораз то висших. Людска душа має по смерти відбувати вандрівку, отже або входити в тіла висших єств, наколи чоловік сповняв всі релігійні приписи, або також в тіла низших і нечистих єств, наколи провинив ся против сих приписів. Тою страшною наукою про посмертну вандрівку душ і безнастанне відроджуванє в щораз новім житю повнім журби і муки, Брамани виборoли собі найвисше становище в суспільнім устрою, котрий опер ся на основі поділу на касти. Для себе не бажали они анї володіня анї дочасної влади, а лишали се королям з касти Кштатрия; домагали ся лише признаня своєї висшости, поважаня і опіки, щоби могли віддавати ся богослуженю, молитві, умертвлюваню і каяню (індийска аскеза) і вимагали також, щоби слухано їх наук і постанов. Тих постанов зібрало ся богато (права Ману) про всі відносини житя, а особливо про се, як належить удержувати чистоту касти і відбувати вель-

ми зложені богослуженя. Брамани утворили також богату фільософічну літературу.

Будда і єго наука. — В VI. столїтю до Христа проявила ся в Індиях реакция против брамапьскої системи. Реформатор релїгії Будда, що тодї виступив, був імовірно королевичем одної з численних індийских держав. Знеохочений до житя, віддав ся яко пустинник умертвлюваню і каяню, і дійшов на останку до переконаня, що чоловік терпить доти, доки бажає жити, а перестане терпіти, коли згнобить в собі охоту до житя, бо умре раз на все без відродин, і розпливе ся в нїчовости, nirvana. З того часу Будда, окружений учениками, вандрував по краю і навчав, що все на сьвітї нїчого не варто, що нема зовсїм нїяких божеств, що всї люди повинні однаково терпіти, отже повинні собі обопільно пособляти і заявляти собі любов і спочуванє без ріжниці каст, полу і віку. Проповідуване ним милосердє приєднало сїй науцї богато прихильників; коли він умер, списали ученики єго слова і всю науку завели в систему. Однак ціла істория Будди має знамена лєгенди і походить із сьвятих книг буддистів (званих тріпітака). А що релїгія, утворена Буддою, не знала нїякого бога, стали самого Будду вважати богом. На місцях, де він пробував або де були по нїм памятки, ставили тепер сьвятинї а буддийскі пустинники, що жили в бідности, безженьстві і слухняности для своїх наставників, почали при них поселювати ся в заснованих там монастирях.

Побіда браманїзму над буддаїзмом. — Спершу буддаїзм розповсюджував ся в Індиях щораз ширше; але Брамани почали з ним успішну боротьбу в обороні своєї системи, котру зуміли приложити до потреб і розумінь ширших верств населеня. Узглядняючи народні божества, поставили побіч божества Брамана, що сотворив сьвіт, божество Вішну, що удержує сьвіт, і божество Сіва, що заподіває знищенє. Сї три божества: Браман, Вішну і Сіва, творять индийску трійцю, трімурті. За прикладом буддистів почали ставити сьвятинї (найчастїйше виковані в скелї) і уміщувати в них статуи богів в людскій постати. Браманїзм і поділ на касти все найбільше промавляв до вроджених почувань Гіндусам; перегодом майже зовсїм виперто з Індиї буддаїзм, котрий за те розповсюдив ся далеко по Азиї і при-

няв ся особливо у народів монгольскої раси: в Тибеті, Хінах, Японії і т. д. Взагалі Індиї ніколи не впливали прямо на народи поселені над Середземним морем, навіть і тоді, коли з ними на короткий час зустрінули ся (за Дария і Александра В.).

V. РОЗДІЛ.

Народи Ірану і Азиї Меншої: Меди, Перси і Лїди.

F. v. Spiegel, Iranische Altertumskunde, 3 томи. Липск 1871—78. — Delattre, Le peuple et l'empire des Mèdes, Bruxelles 1883. — Prasek, Geschichte der Meder und Perser bis zur maked. Eroberung, 2 томи, Gotha 1906—09. — Iusti, Geschichte des alten Persiens, Berlin 1879 (в збірці Oncken-na). — Billerbeck, Susa, eine Studie zur alten Geschichte Westasiens, Липск 1893. — Schubert, Gesch. der Könige von Lydien, Breslau 1884.

Ґеоґрафія Ірану. -- Іран, се простостора височина між ріками Тигром на заході а Індом на сході, Перским заливом а Індийским океаном на полудні і степами Турану на півночі. З усїх боків окружають Іран високі гори, що стрімко спадають на зверх. Підсоне тут всюди континентальне, остре зимою а горяче літом. Середину Ірану виповнює пісчана пустиня, переважно солона і розділює майже зовсїм східний Іран від західного. Тут по рубцях, серед гір або на їх збочах находять ся численні долини вельми урожайні, а в глибині Ірану є також подостатком більших і менших оаз, де ріки розбуджують живу ростинність. Весь сей простір заселювали арийскі племена близко з собою споріднені, відріжнювані від инших назвою іраньских народів, що займали ся пильно рільництвом, а безнастанно воювали з кочовничими тураньскими народами і бачили в них найзавзятїйших ворогів. В західнім Ірані зустріли ся найраньше єго населенці з народами висшої цивілїзациї, а серед боротьби з ними і після їх взірця утворили ся тут, в Медиї і Персиї, великі політичні орґанїзми. Тимчасом в східнім Ірані, вітчині всїх іраньских народів, витворила ся нова релїгійна система, котру приняли всї ті народи.

Маздеїзм: наука Зороастра. — Творцем релїгії іраньских народів мав бути їх пророк Заратустра або Зоро-

астер (як єго звали Греки), що довершив реформи давнїйших релїгійних розумінь. Реформа основувала ся на тім, що первістним релїгійним розуміням властивих Арийців надав глибше моральне значінє і уложив їх в одну систему. В науцї Зороастра особливо різко виступає дуалїзм сьвітлих божеств і духів темноти і суші, боротьба добра і зла. Агурамазда (Ормузд), чистий і мудрий володар, є найвисшим богом, жерелом сьвітла і житя, добра і правди, досконалим духом, що сотворив весь сьвіт, людий і пожиточні зьвірята. Окружають єго і підмагають инші духи і божества; але противником єго і ворогом єсть дух темноти і смерти, зла і кривди, Ангромайнїюс (Агриман), що сотворив злющі демони і шкідні зьвірята а людям доскулює недугами і всяким лихом. Між Агурамаздою а Ангромайнїєм в цїлім сьвітї веде ся безнастанна боротьба, в котрій всї люди повинні мати безнастанну участь після приписів правдивої релїгії, маздеїзму, обявленої Зороастрови Агурамаздою. Єму належить віддавати честь на високих горах, розпалювати сьвятий огонь, що розганяє злющі духи і приносити жертви. Наймилїйшою для Агурамазди жертвою є чисте серце без лукавства. Хто береже здоровлє свого тїла, стереже родинних звязий, займає ся рільництвом і годівлею пожиточних зьвірят, а нищить шкідні зьвірята і передовсїм хто виминає всякої неправди, сего дух (фраваші) по смерти дістане ся до осїдку благословенних духів; а хто провинив ся лукавством і лихим житєм, сего дух попадає на вічні часи в силу духів темноти. Наука Зороастра або маздеїзм була отже піднеслою релїгією, але абстракцийний бог Агурамазда не промавляв до розуміня товпи; посеред народу отже віддавали честь найбільше деяким давнїйшим богам, тепер підрядним (особливо Мітрі).

Авеста і староіраньскі перекази. — Наука маздеїзму містить ся в сьвятих іраньских книгах, Авеста, написаних мовою здавна мертвою, званою Зенд (звідтіль невідповідна давнїйша назва: Зендавеста), котрі зберегають останки ісповідників сеї релїгії, Перси, поселені сегодня в Індиях. Коли жив сам Зороастер і чи був він історичною личностю дїйсною, не знаємо на певно; імовірно жив між р. 1000 а 700 до Хр., опісляж утвердили релїгійну систему жерцї. Сама мова сих книг вказує, що повстали в східнім

Ірані, в Бактриї, де мала бути колись велика держава короля Ґушташпа. Про сю державу зберегло ся богато історичних переказів і пісень, котрі списав доперва (вельми пізно, коло 1000 р. по Хр.) новоперский поет Фірдузі у великій поемі Шаг-Намег (книга королів).

Медия і Меди. — Із східного Ірану розповсюдили ся іраньскі народи аж по західні рубці Ірану і розсїли ся там в обидвох гористих країнах, в Медиї на півночі і в Персиї на полудні. Медия рано дістала ся під владу Ассирийців, котра однакже не могла там на довго утвердити ся. Про минувшину Медів знаємо вельми мало; се лише певне, що було там давнїйше населенє неарийске, котре постепенно підбили і покорили іраньскі Меди. Заволодїв серед них маздеїзм то є наука Зороастра і виробив ся окремий високо поважаний стан жерцїв, Маги. Доперва починаючи від Саргона, Медия творить вже стало частину ассирийскої держави, що познакомила її населенцїв з потребами висшої цивілїзациї.

Держава Медів. — Ассирийцї вспіли підбити хоробрий нарід Медів лише длятого, що не ставало єму звязи і тїснїйшої орґанїзациї. Подібно як усї іраньскі народи, мали поодинокі медийскі племена окремих патриярхальних володарів, котрих доперва вплив ассирийского наїзду приневолив до більшої звязи і згоди. З Ассириї зачерпнули они взірцї державної орґанїзациї і навчили ся доскональшої воєнної штуки. За часів довгого володїня Ассурбаніпаля Дейок, по переказу перший медийский король, збудував твердиню Екбатану і злучив усїх Медів. Першим медийским королем неперечно історичним єсть доперва Кіяксар (Увакшатра) 626—584, що по великім наїздї Скитів на Азию найскорше подвигнув ся, війшов в порозуміне з вавилоньским Набополяссаром і разом з ним збурив Нінїву 605 р. На півночі і в самій Ассириї король Медів обняв спадчину по ассирийских королях, котрих наслїдував в устрою своєї великої держави і уладженю сьвітлого двора. Бережучи союз з Вавилоном, робив дальші забори на захід, в Азиї Меншій, і тут довелось єму зміряти ся з лїдийскою державою.

Азия Менша і єї народи. — Сей великий повостріз, замкнений з полудня і сходу горами Тавру і гористою Арменїєю, є також височиною, але не так просторою анї так високою як Іран. І єго середня часть, Кападокія над

великою рікою Галїсом, є мало урожайна, але тут нема нігде пустинї. На півночі і на полуднї гори тягнуть ся рівнобіжно з морским берегом; на захід, до Егейского моря, спливає з височини кілька значнїйших рік в урожайних долинах.

Сей край заселювали всілякі народи, переважно арийского походженя; туди розкривала ся сухопутна дорога для впливів далекого Сходу на Захід. Посередником в тім була спершу могутна держава Хетитів, що з Сириї розпостерли свою владу і на значну часть Азиї Меншої, де остали по них значні памятники. Відтак вславили ся тут Фригійцї, спокійний і рільничий нарід, поселений на захід від ріки Галїсу, серед котрого єствувала здавна честь великої богинї природи, Матери богів (Ма або Кібелї). В старинности Фригія творила значне королївство (Гордій, Мід), що упало знищене Кімерийцями з півночі, варварским народом, котрий довго безпокоїв і пустошив цїлу Азию Меншу.

Лїдийска держава. — Серед боротьби з Кімерийцями виросла до більшого значіня держава Лїдів в західнїй части Азиї Меншої, де побіч инших народів (Мізийців, Карийців, Лїків) Лїди пробували вже здавна. Тепер лїдийскі королї з своєї столиці Сардів стали підбивати околичні народи, аж зустрінули ся з ассирийскою державою. Король Ґіґ, безпокоєний ненастанно Кімерийцями, признав вправдї над собою зверхність Ассирийців, але відтак по прогнаню кімерийских наїздників, визволив ся також зпід неї, а єго наслїдники утвердили і розширили лїдийску державу підчас занепаданя Ассириї. Колиж Меди обняли ассирийску спадчину і посунули ся аж по ріку Галїс, прийшло до завзятої війни о володїнє над Азиєю Меншою між Медами а Лїдами. За вавилоньским посередництвом закінчила ся війна по нерішенім бою, перерванім затьмою сонця (звідси знаємо дату, 28 мая 585 р.); признавши ріку Галїс границею своїх держав, обидва королї, медийский Кіяксар і лїдийский Алїат, заключили мир і союз. З того часу були на Сходї якийсь час в мирі побіч себе 4 великі монархії: лїдийска, медийска, халдейска, і єгипетска.

Початки перскої держави. Кир. — Меди не вспіли довго удержати влади над просторою державою. Вже наслїдник Кіяксара Астияг, 584—550, утратив владу, побитий

Персами, а наслідком того змінив ся основно дотеперішній лад політичний на Сході, де замість чотирох повстала одна велика держава перска. Про перехід влади від Медів до Персів зберегли ся у Греків легендарні оповіданя (сон Астияга, спасенє Кира дитятем, кара і зрада Гарпага), з котрими лише вчасти згоджують ся історичні події, основані на сьвідоцтві автентичних жерел. Перси хоробрий нарід, поселений в гірских долинах південно-західного Ірану, жили сперш у в патриярхальних відносинах, поділені на 7 поколїнь, з котрих найзначнійшим були Пасаргади. Начальники найможнійшого серед них роду Ахеменїдів, признані всїма Персами за королїв, підлягали вправдї зверхности медийских королїв, але самі заволодїли сусїдною країною Елям і тут, де була давна цивілїзация, перенесли свою столицю до Сузи. Кількох з них панувало вже там, поки великий заборник Кир (Кірос, по перски Куруш), перский король від 558 р., виступив проти Медів, побив їх без усякого труду 550 р. і став володарем просторої держави. З Астиягом обійшов ся Кир ласкаво а опісля поступав все так само з побитими ворогами. Меди побіч Персів зберегли на дальше упривілейоване становище.

Крез і занепад Лїдів. — Заволодївши медийскою державою, Кир був приневолений звернути ся наперед проти західних сусїдів. Лїдийска держава дійшла тодї, за короля Креза (Кройзос), до найвисшої могучости і значіня. Всї грецкі міста на побережу Азиї Меншої дістав в свою владу Крез, а з торговлї і оплат від підданих зібрав великі богатства і прославив ся нагромадженими скарбами. Вже єго попередники, лїдийскі королї, перші почали бити монету; здавна уживали дорогих металів, срібла і золота, при обчисленю вартости, але перед Лїдами нї оден із східних народів не прийшов на думку, щоби відповідні металеві куснї означувати урядовим штемплем. Зляканий скорим занепадом медийскої держави, з котрою був в приязни, заключив Крез проти Кирови союз з Вавилоном і Єгиптом а навіть із Спартою; заохочений однак грецкими пророчнями, не ждав на поміч союзників, але сам виступив до бою. Сперш у точив ся бій на границї, над рікою Галїсом; але коли Крез перервав бій на час зими, посунув ся Кир бистро в середину єго країв, обляг і здобув Сарди, а Креза дістав у свої руки, 548 р

Обійшов ся з ним приязно (байкою є грецке оповіданє, що хотів єго спалити на стосі), але лідийску державу знищив і сам заволодів Азиєю Меншою. Грецкі міста тамошні були приневолені єму також піддати ся.

Забір Халдеї та Ірану, останні літа і смерть Кира. — В кілька літ опісля 538 р,, Кир без великої боротьби заняв Вавилон і всю халдейску державу. З радостю повитали єго Жиди, переселені за Евфрат, котрим тепер позволив вернути в Палестину і відбудувати сьвятиню; ціла С и р и я аж по межі Єгипту признала єго своїм володарем. Про останні літа Кира майже нічо не відомо; минули они серед боїв в глибині Ірану, котрий він здобув цілий для своєї держави, а на останку воював з тураньскими народами (Томіріс, королева Масагетів), за ріками Оксом і Яксартом і в тій війні згинув чи вмер з ран 529 р. до Хр. Похоронено єго в Персиї, де доси стоїть єго с к р о м н а г р о б і в н и ц я камінна (в долині Мургаб, недалеко звалищ Пасаргаде), а близко неї видно різьбу, крилясту постать і напись: я є Куруш, король, Ахеменід. Кир, була се благородна і симпатична личність; великий заборник а так людский і ласкавий, як ніхто перед тим; вірнийісповідник маздеїзму, поважав однак релігію нових своїх підданих і старав ся примінити до їх звичаїв.

Камбіз і забір Єгипту Персами. — Владу над великою перскою державою обняв старший син Кира К а м б і з (по перски Камбуджия), 529—522 р. і зараз став ладити ся до війни з одинокою тоді вже значною державою, то є з Єгиптом. Небавом війшов там, побідив в рішучім бою єгипетске війско коло Пелюзиюм (грецкі наємники перейшли мабуть на єго сторону), усунув короля Псаметиха III., заняв єго місце і наслідував давних фараонів в обіходї і в церемоніялї. Нагальний однак і палкий, зражав собі Єгиптян, а иноді насьмівав ся з їх обрядів, именно з почитаня сьвятих зьвірят (мабуть убив навіть сьвятого бика, Апіса). Виправив ся горі нілевою долиною, побив етиопских королів, одначе війско, котре вислав для забору оази Амонїюм з сьвятинею і пророчнею Амона, згинуло в пісках пустині. На вість про велике повстанє в Азиї повертав там скоро, однак в дорозї умер в Сириї з рани, котру сам собі заподіяв.

Велике повстанє і реставрация перскої держави за Дария. — Камбіз мав молодшого брата именем Б а р д и я

(Греки звуть єго Смердіс), котрого з зависти велїв потайно згладити з сего сьвіта. Знав про се певно медийский Маґ вельми подібний до Бардиї, Ґавмата, і сей, удаючи королївского брата, виступив підчас побиту Камбіза в Єгиптї із своїми правами до корони і здобув собі загальне признанє. Камбіз умираючи виявив Персам тайну про смерть брата; але коли Дарий, найблизший свояк Камбіза, на котрого тепер перейшло право до престола, зараз з кількома Персами убив узурпатора, в ріжних сторонах держави, у Вавилонї і в Медиї, в самій Персиї і в многих провінциях східного Ірану, вибухло повстанє і явили ся самозванцї, мнимі нащадки давних володарів. Цїла держава перска розпала ся відразу, одначе Дарий витревало поборював всякі повстаня і на останку вспів збунтованих знов довести до покірности. На памятку побіди велїв при дорозї недалеко Екбатани (в місцї званім нинї Беґістун) викувати на вигладженій скелї образ свого триюмфу над узурпаторами. Девять їх звязаних мотузом за шию стоїть перед королем, сам Ґавмата лежить звалений на землї, а Дарий ставить на нім ногу. Понад усїма уносить ся Аґурамазда, а довга напись клиновим письмом в трех язиках оповідає історию цїлого повстаня.

Дарий орґанїзатом перскої держави. — Витревалостю і хоробростю, з котрою довершив тяжкої задачі, Дарий (по перски Дараявус), 522—485 до Хр., став другим засновником перскої могучости, першої великої унїверсальної монархії в цїлім значіню того слова. Щоби таке повстанє не повторило ся, Дарий зорґанїзував у внутрі свою державу і на тім полї перевисшив володарів Ассириї. Всїм підбитим народам полишив їх права, звичаї, устрій і власні їх власти у ріжних ріжнї, але цїлу державу подїлив на великі провінциї, сатрапії, котрими правили іменовані королем намісники, ґубернатори, або сатрапи (кшатрапа). Кождий сатрапа був повним заступником короля з необмеженою зверхньою владою над місцевими володарями, котрі мали в усїх суперечках відкликувати ся до него; передовсїм бачив на те, щоби на кождий зазив достарчувано збройних віддїлів до походів і правильно оплачувано данину належну королеви. Се були два головні обовязки, котрі тяжили на всїх підданих; данини складано або в натурі, або новою золотою монетою, дарейками, котру Дарий установив. Сатрапи не мали

повної військової влади; окремі начальники перских залог підлягали лише королеви і від него діставали прикази. Такий розділ цивільної і військової влади запевнював королеви безпечність і не легко міг намісник підняти бунт против него, як се давнійше часто діяло ся. А щоби вісти з усїх сторін могли скоро доходити до короля і щоби легко можна було вислати військо, де треба, Дарий всюди будував вимощені дороги, гостинці (розмірені докладно на парасанги) а на них позакладав почти, так що королївскі прикази перевозили куриєри з незвичайною скоростю. Надзвичайні висланники, т. зв. королївскі очи і уши, являли ся по сатрапіях ненадійно і про все здавали звіт королеви. Найліпшу оружну силу становила королївска гвардия безсмертних, зложена з самих Персів і з добірних віддїлів. Така органїзация була доскональшою від усїх, котрі доси знано, і з того часу майже незмінно удержала ся все на Сходї.

Двір перских королїв та їх столиці. — Могучости короля, що орудував величезними доходами, відповідав також величавий двір. Дарий перший окружив ся незвичайним блеском, прибрав назву короля королїв і наслїдував весь двірский церемонїял ассирийский. Численні громади невільників і цїлі віддїли дворян всякого ступня (найвисшим ступнем був титул: приятель короля) товаришили все королеви, навіть в подорожи; хто зближав ся до него, падав навколїшки яко перед необмеженим володарем житя і смерти всїх підданих. Глядїли на се нерадо Перси, памятаючи простоту Кира і патриярхальні з ним взаємини; Персам одначе й тепер остало упривілейоване становище в державі і на дворі, вільність від податків і право до найвисших урядів. Молодїж знатнійших перских родів виховувала ся на королївскім дворі; зпоміж неї потім визначував король полководців і сатрапів. Найважнійші сатрапії звичайно діставали ся членам королївскої родини. Побіч Персів упривілейоване становище займали Меди, що також нераз доводили військами. Король королїв жив звичайно в Сузї, але мав крім того 3 столиці: Вавилон, найбільше місто в цїлій державі, Екбатану, давну столицю Медів, і Персеполїс в Персиї, де були гробівниці королїв і де Дарий зачав ставити величаві палати.

Перска штука і письмо; торговля і промисл. — Доси стоять в Персеполїс звалища тих палат Дария і єго наслїдників; показують они, що в штуцї Перси наслїдували Ассирийцїв, але її значно видосконалили. Палати мають вид і постать ассирийских; ставили їх так само на підмуровано, однакже з каменя, а всї розміри були тут о богато доскональші. Знати єгипетский і азийско-грецкий вплив в більшім примінено дуже струнких колюмн. Перска архітектура виявляє більшу принаду і легкість, котрі визначають також перску різьбу. З єї творів видимо, що в одягу, іменно в карбовано волося, наслїдували Перси Ассирийцїв. Приняли також від них клинове письмо, але упростили єго, заміняючи на чисто фонетичне, звукове; длятого се письмо є найлекше і від него почало ся відчитуванє клинового письма взагалї. Для своїх гробівниць, котрі Дарий почав будувати, зачерпнули перскі королї взірцїв в Єгиптї і виковували в скелї глибокі комори, зверха прикрашені, до котрих був трудний доступ (уміщувано їх в значній високости). Коли спокій настав у цїлій перскій державі, розвинула ся безпечно торговля і промисл; не займали ся тим однакже самі Перси, але народи їм підвладні (Халдейцї, Фенїкіяни, Греки). Самих Персів яко будучих володарів і вояків учили лише трех річий: володїти збруєю, їздити кінно і все говорити правду.

Війни Дария. — Хоч Дарий вславив ся головно яко організатор, був однак також знаменитим полководцем і точив величезні війни, котрі простерли границї єго держави. На сходї підбив краї над рікою Індом, а цїлий ряд індийских володарів був приневолений признати єго зверхність над собою; але в Европі похід через Тракію за Дунай вправдї не повів ся о стілько, що не міг покорити Скитів, однак довершив підбою трацких народів. З того часу думав Дарий про завойованє европейских Греків, а повстанє Греків в Азиї Меншій приспішило вибух сеї війни. З тої хвилї дальша история Персів лучить ся як найтїснійше з грецкою историєю.

Короткий зміст дїїв старинного Сходу.

Найдавнїйша на сьвітї висша цивілїзация витворила ся в Єгиптї, де серед численного, спокійного і трудящого населеня рано розвинули ся рільництво і промисл, а під

управою абсолютних королів ставлено великі будівлї, особливо гробівницї і сьвятинї, а жерцї вельми осьвічені винайшли гієроґлїфічне письмо і пильно займали ся наукою і лїтературою. В Халдеї також вельми давно наслїдком розвитку рільництва і промислу, штуки, наук і лїтератури витворила ся окрема висша цивілїзация, котру вже готовою враз з клиновим письмом, винайденим в Халдеї, приняли Ассирийцї, а самі розвинули її лише з военного становища. Ассирийскі королї перші утворили велику заборну монархію, а в часї супокою ставили величаві палати. Впливи обидвох сих ориґінальних цивілїзаций, египетскої і халдейско-ассирийскої, зустрічали ся і зливали з собою в Сирії, що підлягала попереміпно то Египтови, то Ассирії або Халдеї, а злука їх видала ориентальну цивілїзацию загальну. З сирийских народів оден, Ізраїльтяни, живучи відокремлено, без висшої материяльної культури, зберіг свою народну і релїґійну окремішність враз з вірою в одного правдивого Бога; а другий, Фенїкіяни з підмогою торговлї, морскої плавби і кольонїй, розніс, враз з упрощеним звуковим письмом, сю ориентальну цивілїзацию далеко поміж Сходом і Заходом, подібно як народи Азиї Меншої. Богато пізнїйше прийшли до більшого значіня арийскі народи. Одні з них поселені в Індиях, виробили там у відмінних услівях свою релїґійну і суспільну систему, злучену з подїлом на касти; а другі, іраньскі народи утворили собі власну релїґію в науцї Зороастра, але дістали ся під вплив халдейско-ассирийскої цивілїзациї. Після короткої переваги Медів, Перси злучили забором 4 великі монархії: медийску, лїдийску, халдейску і египетску, всї цивілїзовані народи Азиї і Африки, і заложили першу монархію справдї унїверсальну, зорґанїзовану докладнїйше як давні деспотичні держави і стали ся головними з того часу представниками всеї цивілїзациї ориентальної яко противники Ґреків.

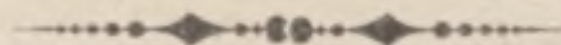

ДРУГА ЧАСТЬ.

Грецка історня.

G. Grote, History of Greece, 12 томів, Льондон 1846—55 (опісля богато видань і перекладів; нім. в 6 томах, Берлїн 1880—83, вид. 2.).— E. Curtius, Griechische Geschichte 3 томи, Берлїн 1887—89 (6 вид. до бою під Херонеєю). — G. Busolt, Griechische Geschichte bis auf die Schlacht bei Chaironeia, 3 томи в 4-х, Gotha 1893—1904, 2 вид. розширене (доси до кінця Пельопонеської війни). — A. Holm, Griechische Geschichte bis zum Untergange der Selbständigkeit, 4 томи, Берлїн 1886—94. — Beloch, Griechische Geschichte 3 томи (в 4-х). Strassburg 1893—1904. — Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, II. том (Gesch. d. Abendlandes bis auf d. Perserkriege), т. III—V: Das Perserreich u. d. Griechen, Stuttgart 1892—1902. — Pöhlmann, Grundriss der griechischen Geschichte nebst Quellenkunde, 4. вид., Монахів 1909. — Hertzberg, Hellas und Rom, 1-ший том, Берлїн 1879 (в збірцї Oncken-a). — Hertzberg, Die Griechen im Altertum, Берлїн 1885 (в Allg. Weltgeschichte von Flathe etc.). — Burckhardt, Griechische Kulturgeschichte, 4 томи, Berlin 1908 (3 і 4 вид.). — Baumgarten, Poland, Wagner, Die hellenische Kultur, Липск і Берлїн 1908 (2 вид.). — Ranke I, Weber II, Weiss II, Ullsteins Weltgesch. I. Das Altertum, Berlin, 1909. — Fustel de Culanges, La cité antique, étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome, Париж 1885 11-те вид. (нїм. перекл. Der antike Staat, Липск 1907). — G. Gilbert, Handbuch der griechischen Staatsaltertümer, 2 томи, Берлїн 1871—73, 3 вид. — Baumeister, Denkmäler des klassischen Altertums, 3 тому, Монахів 1883—87. — M. Collignon, Manuel d'archéologie grecque, Париж 1907 (нове вид.).

А) Перша доба: доісторичні часи.

I. РОЗДІЛ.

Краї і їх населенцї. Найдавнїйші спомини і памятники.

Philippson, Das Mittelmeergebiet, Липск 1904. — Bursian, Geographie von Griechenland, 2 томи, Липск 1862—72. — Neumann u. Partsch, Physykalische Geographie von Griechenland mit beson. Rücksicht auf das Altertum, Breslau, 1885. — Kiepert, Neuer Atlas von Hellas und den hellen. Colonien, Берлїн 1872. — E. Curtius, Peloponnesos, 2 томи, 1851—52. — Perrot et Chippiez, Hist. de l'Art dans l'antiquité, VII—VIII том: la Grèce primitive, la Gr. archaïque, Париж 1894—1905; — Schuchhardt, Schliemanns Ausgrabungen ... im Lichte der heutigen Wissenschaft, Липск, 1890. — Helbig, Das homerische Epos aus den Denk-

mälern erläutert, Липск 1887, 2 вид. — E. Drerup, Die Anfünge der hellenischen Kultur: Homer (Weltgesch. in Charakterbildern hrsgb. v. Kampers), Монахів, 1904. — H. R. Hall. The oldest civilisation of Greece, Льондон 1901.

Положенє Грециї, єї части і границї. — Великий Балканьский півостріів поміж Чорним морем а морем Адрийским заселяли на сході трацкі (Thracia) народи, а на заході споріднені з ними ілїрскі (Illyris) народи. Єго південна часть між Еґейским морем а Йоньским се Греция або Гелляда (Graecia, Hellas), віддїльний півострів, значно вузший, замкнений з півночі високими горами з найвисшим верхом Олїмпом (Olympos). Сей край вельми малих розмірів можна подїлити на три части. Північну Грецию становлять дві країни: Епір (Epeiros) на захід і Тессалїя на схід від гір Піндус, звідтіль в однім лише місцї провалом Термопілє (Thermopylai, теплі ворота, від горячих жерел так названий), можна було дістати ся до середньої Грециї або властивої Гелляди. Західні країни сеї части Грециї: Акарнанїя, Етолїя (Aitolia), Льокріс, подібно як Епір мали незначну участь в розвитку грецкої цивілїзациї; тимчасом велике значінє в цїлім історичнім житю Греків мали східні країни середньої Грециї: Фокіс, де у підніжа Парнасу лежали Дельфи, Беоция (Boiotia) з горами Гелїкону, осідком муз, і з двома більшими рівнинами (над ріками Кефіссом і Азопом) і маленька а гориста Аттика. Пельопонез, третя часть грецкої суші, є наче острів (Peloponnesos); облита звідусїль морем, від решти Грециї віддїлена великими заливами: Коринтским або Крисейским і Сароньским, лучить ся з сушею лише вузким просмиком, Isthmos, котрий звано коринтским від головного на нїм міста. Середину Польопонезу виповнювала найбільша країна, Аркадия, котру окружали скелиста Ахая на півночі, урожайна Елїда (Elis) на заході, Мессенїя і Ляконїя на полуднї і Арґолїда на сході. На останку численні острови, — чи то положені при побережу: Коркіра коло Епіру і инші острови на Йоньскім морі, Евбея здовж Беоциї і Аттики, Еґіна в Сароньскім заливі, Кітера на полуднї Ляконїї — чи також розсїяні по цїлому Еґейскому морі, становили четвертину Грециї. Найбільшим з тих островів є Крета, що дїлить се море від решти Середземного моря, а найчисленнїйшими

є Кікляди розложені около сьвятого острова Аполльона, маленького Дельос. Сї острови враз із Спорадами, розкиненими аж недалеко Азиї Меншої, є наче природним мостом поміж Азиєю і Европою. Греция отже наслїдком свого положеня була краєм, в котрім висша цивілїзация зроджена на сходї могла найраньше защіпити ся і розвинути в Европі.

Природа Грециї, єї підсонє і плоди. — Греция є край вельми гористий. Нема тут зовсїм великих рівнин анї сплавних рік. Найбільші грецкі ріки перепливають ледви кількананайпять миль; звичайно є се гірскі потоки, що по дощах пливуть бистро камінистими руслами, а в часї посухи висихають зовсїм. Високі гори доходять до моря, котре врізує ся поміж них глибоко і творить богато заливів і добрих пристаний в близких відстанях. Звідтіля легкість морских комунїкаций при трудній комунїкациї сушею задля високих гір. Отже почини морскої плавби повстали тут рано, именно що море вельми тихе і спокійне. Тимчасом трудно було утворити в Грециї більшу державу. Кожда майже країна, замкнена горами, розвивала ся сама про себе, а звідтіль на всї часи цвив у Грециї партикуляризм. При полудневім положеню Греция має тепле умірене підсонє. В долинах на побережу не буває нїколи морозів, віють одначе холодні північно-східні вітри. Особливо визначає ся Греция незвичайно ясним і прозорим воздухом. Почва не дуже родюча та не позваляє, щоби рільництво було одиноким прожитком переважної частини населеня; але соняшні збочи гір надають ся дуже добре під управу винної лози і оливних дерев а добірні пасовиска на горах улекшують годівлю товару. Є також мінеральні богатства; були там копальнї срібла, численні ломи мрамору і добірна глина.

Найдавнїйші народи Грециї і найраньші чужі сили. — Населенє, котре жило на сїй землї, було арийского походженя. Коли і якою дорогою прибуло, про се не зберегли ся нїякі вісти. Яко арийский нарід, вже прибуваючи мали предки Греків почини цивілїзациї, розвите родинне житє і родову організацию, а знали вже вчасти рільництво. Мали також вже розуміня релїгійні спільні з иншими арийскими народами і віддавали честь ясним і сьвітлим богам. Найвисший Бог грецкий Зевс і назвою і розумінєм зовсїм відповідав найстаршим індийским або іраньским божествам. —

Доперва пізно, серед боротьби з чужими, витворило ся у Греків почутє їх народної звязи і окремішности від инших; ще пізнійше явила ся назва: Геллєни (Hellenes). Давнійші назви були инші. За предків Греків і найстарших населенців Грециї уходили Пелязги, на котрих ділали чужі впливи із Сходу від моря. Особливо приходці з Азиї Меншої, Карийці і Лєлєгійці, безпокоїли і визискували предків Греків, котрі бажаючи боронити ся від чужинців, стали організувати ся і зброїти. Будовано тоді твердинї і розпочато боротьбу з чужинцями, випирано їх і в слід за тим пускали ся они на морскі походи. Тоді повстали найстарші грецкі держави, явили ся назви Ахаїв, Данаїв, Мініїв і настав в Грециї богатирский вік.

Найдавнійші грецкі традициї. — Пізнійші Греки зберегли спомини про ту свою минувшину в многих переказах або мітах; обдарені буйною фантазиєю уособляли чужі впливи і власні боротьби в постати старинних богатирів або півбогів, героїв. Грецкі міти оповідали про приходців з Азиї Меншої, Фенїкії, навіть з Єгипту, а були привязані звичайно до певних лиць. Окрім місцевих мітів були инші загального значіня для многих грецких країв, котрих герої мали участь в спільних далеких походах, як похід Аргонавтів по золоте руно, а особливо велика трояньска війна. Для Греків мітольоґія заступала найдавнійшу історию, а троянску війну, про котру особливо гомерична поезия розвинула перекази, уважали все історичною подією і ніколи не сумнївали ся, що відбула ся таким способом, як се осьпівали поети. Ся війна була для них підставою всяких хронольоґічних обчислень: яко дату збуреня Трої подавано звичайно рік 1184 до Хр.

Найстарші памятники і останки в Грециї. — З мітів годі видобути строго історичний зміст анї в переказах про трояньску війну викрити правду про дійсні події. Одначе гомерична поезия дає спромогу пізнати внутрішні відносини грецкої суспільности в богатирскім віцї, а богато останків з того часу достарчали найстарші памятники, знані здавна в ріжних сторонах Грециї, але розслїджені основно аж в найновійших часах. Витревалі розслїди німецкого дослїдника Шлїмана († 1890) в Трої, в Мікенах, в Тиринтї, в Орхоменї, а в останних часах запопадливо роблені Італійцями

і Американцями на острові Креті (Кносос, Файстос), відкрили майже всю найдавнійшу цивілізацию, відмінну вельми від пізнійшої грецкої, а зближену до орієнтальної. Сю давну цивілізацию означуємо сегодня назвою егейскої і розріжняємо два єї ступні: старший, головно на Креті, де мали свій осідок і палати могучі володарі, імовірно чужого походженя (т. зв. мінойска культура) і молодший, т. зв. мікеньску культуру. Знаємо тепер і гробівниці тогочасних королів иноді могучих. Городи їх окружали кріпкі мури з великих брил сирого каміня або тесового т. зв. циклькопскі мури, із склепленими ґалєриями і критими коморами в їх середині (як в Тиринті), з оборонними воротами а иноді вельми прикрашеними, як львині ворота в Мікенах. Жили в палатах, устроєних і украшених так, як їх описує гомерична поезия; по смерти клали їм на лице личини із золотої бляхи і хоронили їх в гробівницях, викованих в скелї або поставлених з тесового каменя яко високі підземні банясті будівлї в виді улия (сі гробівниці в Мікенах і в Орхоменї звано давнійше невластиво скарбницями — Атрея і Мінія). З численних цінних нарядів і прикрас, там найдених, можна пізнати великий вплив фенїкійский, а ще більший вплив народів Азиї Меншої, з Фригії і Лікії. Від Фенїкіян мабуть приняли Греки письмо і пізнали єгипетскі взірцї, котрих наслїдоване видно в будівлях а ще більше в їх орнаментациї.

Звичаї і обичаї Греків в богатирскім віцї. — В тодїшних грецких державах правили всюди королї, що виводили свій рід від богів або героїв, мали просторі добра, численні череди і стада а з воєнної добичі і дарів від підданих громадили скарби. Товаришила їм в бою і в забавах лицарска шляхта, зпосеред котрої найзнатнійші і найстарші творили їх раду. Нарід, звичайно занятий рільництвом і годівлею товару, збирав ся на ринку, щоби вислухати, що ураджено, і брав участь в нарадах голосним окриком або невдоволенєм. Невільників обох полів уживали до домашньої послуги і жили з ними в патриярхальних відносинах. Богатирі воювали з воєнних возів, узброєні в спису і меч, а иноді в лук, закриті щитом і шеломом з високим пернастим чубом. Женщини, поважані в родині, правили цїлим домашним господарством. Була велика гостинність, а богаті бенкети, ігрища і лицарскі забави виповняли богато часу.

Високо цінені сьпіваки, аойди або рапсоди, осьпівували богатирскі події предків або сучасників. Торговля була в руках чужинців, що довозили найціннійші вироби, але власні ремесла і промисл також достарчували нарядів всякого роду до хатної окраси.

II. РОЗДІЛ.

Переселеня Дорів і инших грецких народів.

Нові народи й їх переселеня.—Цілковитий переворот усіх давнійших грецких відносин спричинили народи передтим незнаної назви, з низшим ступнем просьвіти, але воєвничі і вдатні, котрі посували ся від заходу і півночі на південь, а здобувши перевагу, збурили давні грецкі держави і дали почин новому політичному ладови. Тоді то Тесалійці і Беоти заволоділи краями з того часу названими їх іменем, а Дори довершили забору переважної части Пельопонезу.

Грецкі перекази про дорийскі забори. — Греки оповідали пізнійше, що Дори виправили ся на Пельопонез з Етолії, злучені з оружними ватагами Етолів, котрим віддано в посіданє родючу Еліду і під проводом нащадків Геракля заволоділи Мессенією, Ляконією і Арголідою враз з Коринтом і Меґарою, аж по границї Аттики. Всюди щезли давнійші держави, попереднє населенє або покорено або прогнано; з виїмкою гористої Аркадиї, всюди настала основна зміна. Се оповіданє пристроєно многими мітичними переказами а ціле завойованє Пельопонезу Дорами називано поворотом Гераклїдів, що з дорийскою підмогою дістали спадчину належну їм по їх предку. Мало се сподїяти ся нараз, в 80 літ після збуреня Трої або в 1104 р. до Хр.

Історичне значінє переселеня Дорів. — В дійсности завойованє Пельопонезу і такий великий переворот вимагали певно богато часу, а переселенє Дорів імовірно відбувало ся ріжними дорогами. Се лише певно, що в суспільних відносинах усіх дорийских держав на Пельопонезї все остали виразні сліди забору, що всюди нащадки первістного населеня, підбитого, були упослїджені супроти заборників і що королї в тих державах виводили ся від Геракля. Сама подїя забору здає ся отже не підлягати ніякому сумнївови і найпізнійше до р. 1000 до Хр. була вже довершена.

Заморскі переселеня Греків. — В усїх краях, нападених новими племенами, переважна часть давного населеня підлягла їм, а менша часть воліла покинути край і глядїти нових осель. Одні пускали ся від разу на Еґейске море, поселяли ся на островах і посунули ся аж до побережа Азиї Меншої; инші схоронили ся наперед в Аттиці, а коли вже не могли там помістити ся, рушили звідтіль за море. Перший шлях провадив з Пельопонезу, Беотиї і з Тессалії в напрямі більше північнім, до значного острова Лєзбос і на протилеглі єму побережа Азиї, до країни Троас. Друга ґрупа, переважно з Аттики, рушила прямо на схід через Кікляди на острови Самос і Хіос, на побережа Азиї Меншої, де серед Лідів і Карів повстали грецкі міста: Мілєт, Ефез і богато инших. Назва Йонів була спільною їм і населенцям країв, з котрих вийшли, а збірною точкою для всїх був острів Дельос, де громадили ся на сьвята Аполльона. Небавом захопив вандрівний рух Дорів; з Пельопонезу розкрив ся третїй шлях, південний, в поперек Еґейского моря, через Кікляди і Споради. Дори заволодїли островами: Тера, Мельос, Крета, Родос а на останку побережами Кариї на полуднї від Йонів.

Грецкі племена і їх говори. — Дори і Йони (або Дорийцї і Йонїйцї) були се два визначні племена серед Греків, що виріжняли ся виразно від себе характеристичними цїхами. Одначе пізнїйші Греки розріжняли поміж собою аж чотири окремі племена: побіч тамтих було ще ахайске і еольске племя. Але Ахайцї, могучі в Грециї перед дорийским переселенєм, зберегли ся опісля лише в північнім Пельопонезї; а всїх Греків, що не належали до нїякого з тих трех племен, то є весь останок ріжного походженя, означували спільною назвою Еолїв (Айолєйс від айольос, пестрий, ріжнородний, мішанець). Виразно окремі говори були в грецкім язицї два лише: йоньский і дорийский; третїй, еольский мав богато відмінних відтїнків, але окремого ахайского говору зовсім не було. Назви тих племен і почутє тїснїйшої звязи поміж собою кождого з окрема появили ся наперед серед Греків в Азиї Меншій; там то, на західнім побережу, утворили ся три громади грецких осель: еольска на північ, йоньска в серединї і дорийска на по-

лудні. Взагалї Греки в Азиї Меншій незрівнано скорше як в самій Грециї стали проявляти поступ на кождім полї.

Б) Друга доба: часи твореня грецких держав і геллєньского народу

від дорийского переселеня до перских війн 1000—500 до Хр.

III. РОЗДІЛ.

Греки поза Грециєю.

U. v. Wilamowitz-Möllendorf, Ueber die ionische Wanderung (в Звітах Берлїн. Акад.). — E. Curtius, Die Griechen in der Diaspora (в Звітах Берлїнск. Акад.) 1882. — Lenormant, La Grande Grèce. 3 томи. Париж 1881. — A. Holm, Gesch. Siciliens im Altertum, 2 томи, Липск 1870—74. — Freemann Gesch. Siciliens, 3 томи, Липск, 1895—1901 (перекл. з англ.).

Поселенє Греків в Азиї Меншій. — Хоч щезли давні держави, суспільні відносини і звичаї не дізнали на разї дуже великої зміни. В нових оселях в Азиї Меншій Греки опинили ся перед чужими, але спорідненими народами, також арийского походженя, котрі не творили иноді нїяких більших держав і не мали досить сили, щоби відперти прихожих Греків; зрештою Греки вдоволили ся забором побережа, на котрім позакладали свої міста. Лише в країнї Троадї старали ся заволодїти цїлим краєм, а наслїдком того тривали там довші і більш завзяті бої; серед них утвердив ся переказ про трояньску війну.

Бистрий зріст грецких міст в Азиї. — В прямій стрічі з висше цивілїзованим Сходом, грецкі міста незвичайно скоро розвивали ся з кождого огляду. Присвоювали собі висшу просьвіту, наслїдували оривнтальні звичаї, приймали культи тамошних богів, навіть приняли східний одяг, довгий, простяглий. Зате користували ся пільгами, котрі давало торговлї морске положенє, на березї великого континенту, котрим ішли давні дороги торговлї в глибину Азиї, а для розвитку промислу богатство всіляких плодів. Передували иншим містам йоньскі міста, котрих було 12 (в тім числї два на остро-

вах Самос і Хіос). Кожде з них було окремою державою для себе, а всї лучив союз з цїлию спільних обходів в честь Позейдона (на пригірку Мікалє, Панїйонїон; дорийскі міста мали такі самі обходи в честь Аполльона на пригірку Триопіон). Найважнїйші з йоньских міст були: Фокея, Ефез, Кольофон, а передусім Мілєт, богатий вельми задля просторої торговлї морскої і дуже численних кольонїй, котрих сам заснував около сто. Мілєт був в тім часї і більшим містом і могутнїйшою державою, як котре небудь инше місто або грецка держава. А як промисл і торговля, так само лїтература і штука розвинули ся тут раньше як деинде серед Греків. В Азиї Меншій дійшла епічна грецка поезия до найвисшого процвиту в гомеричній поезиї; тут явили ся перші почини лїрики, а на останку тут витворила ся проза і найдавнїйша грецка наука (йоньска фільософія). Богаті грецкі міста в Азиї Меншій раньше як инші почали ставити сьвятинї богам за прикладом орієнтальних народів і украшувати їх статуами; сьвятиня Артеміди в Ефезї і Гери в Самос перевисшали розмірами і величавостю всякі инші грецкі памятники тогочасні.

Розвиток внутрішних відносин полїтичних. — Наслїдком бистрого зросту богатств, в йоньских містах раньше як деинде довершували ся переміни внутрішних відносин полїтичних. Обмежувана щораз більше монархія упала зовсім, заступила її управа вельможних родів, котрі звали ся найлїпшими, аристократична управа. Небавом збогачували ся торговлею і стали допоминати ся участи в управі і сї, що не належали до аристократичних родів, а наслїдком того доходило до забурень і до дальших змін. Иноді основою полїтичних прав вважали замість роду майно і витворювала ся тимократия т. є. влада найбогатших; або також, користуючи ся неохотою низших станів до верховладних, являли ся славожадні проводирі народу і з єго підмогою присвоювали собі найвисшу владу. Таких узурпаторів звали Греки тиранами (тіраннос); иноді правили они мудро і умірено, але нїколи не удержали ся дуже довго. Після їх упадку або приходив весь нарід до влади і тоді наставала демократия, що вироджувала ся нераз у владу уличної товпи, охльократия; або також повертала аристократия і замінювала ся в управу немногих осіб, олї-

гархію. В йоньских містах ведено політичну боротьбу з великим завзятєм а сторонництва переслїдували ся пристрастно; менше нагально, але зрештою таким самим способом відбував ся розвиток політичних відносин майже у всїх грецких містах.

Нетривкість сьвітлого стану грецких міст в Азиї. — То само, що було поводом скорого розвитку грецких міст з Азиї Меншій, довело опісля до того, що сьвітлість їх тривала не довго. Більша як у всїх инших Греків рухливість ума вела за собою змінчивість і непостійність; більша вразливість, пристрасть і вибуялість індивідуалїзму була причиною внутрішних незгід в поодиноких містах і зависти одного міста до другого, тим погубнїйших, коли там утворили ся могутні держави. Відколи утвердила ся в Азиї Меншій могутність лїдийских королїв, грецкі міста на єї побережу мусїли небавом втратити независимість. Але поки се стало ся, грецке живло простерло ся звідтам далеко наслїдком кольонїзациї.

Причини грецкої кольонїзациї, спосіб закладаня кольонїй і їх зависимість. — Головною причиною закладин грецких кольонїй були передовсїм потреби торговлї; поселювали ся там, де торговля заповідала значні користи. Але також і політичні забуреня бували поводом, що засновувано заморскі кольонії, або щоби позбути ся неспокійних живел, або також тодї, коли сторонництво, побіджене в боротьбі з противниками, не хотїло їм піддати ся і волїло глядїти нових осель. На останку сам приріст населеня в грецких містах ставав понукою до засновин нових осель для надмірного населеня. Нову кольонїю засновувано звичайно з уряду, під доглядом і кермою властий сего міста, з котрого кольонїсти мали вирушити. Звідтам назначували керманича і провідника кольонїстів, ойкістес, забирали з престолів матерного міста або метрополії сьвятий огонь, котрий розпалювано на престолах нової оселї. Звідтам посилали потім дари до сьвятинь метрополії, а на головні єї сьвята виправляли торжественні посольства з жертвами. Окрім сеї релїгійної, звичайно не бувало політичної зависимости від метрополії (хиба виїмково); звичайно нова оселя від початку творила окрему державу, а ма-

тернє місто із своїх кольоній черпало користи лише посередно, торговельними звязями.

Простір грецкої кольонїзациї. — Кольонїзацийний рух розпочав ся вже в IX столїтю до Хр., тривав довго без перерви і протягнув ся аж до VI ст.: найбільше однак кольоній засновано протягом VIII і VII ст. Наслїдком сеї діяльности, ціле майже побереже Середземного моря і всїх єго частий вкрило ся густим пасмом ґрецких осель, від північної Іспанії і південної Ґалії аж до Кипру і устя Нїлю, і від Сицилії і північної Африки аж до найдальших закутин Чорного моря. В кольонїзациї мали участь всї племена і всї майже грецкі міста, хоч не всї в однакій мірі. І на сїм полї найбільше визначили ся Йони в Азиї Меншій, що найдальше зайшли, як на сходї так і на заходї. Они то, головно з Мілєту, поселювали ся на північнім побережу Чорного моря, в краю Скитів, а звідтам спроваджували сирі плоди, особливо збіже, а зате достарчували їм виробів власного промислу. До Іспаніїж і до Ґалїї сягнули Йони з міста Фокеї (Массалїя). Але на захід звертали ся переважно Дори, іменно до Африки (Кірене) і на Сицилїю. Звичайно грецкі кольонії держали ся лише моря; плавба і морска торговля добули собі відтіль незвичайне значінє для Греків, що стали тепер суперниками Фенїкіян.

Греки в південній Італії. — Лише в південній Італії і на Сицилії сягнули грецкі кольонії з побережа глибше на сушу і ту також розвинули ся зразу раньше, скорше і сьвітлїйше від своїх метрополій. Грецкі поселенції найшли тут іменно великі простори і більш родючі як в віднім краю а заселені спокійними народами низшого ступня цивілїзациї. Греки несли їм висшу просьвіту, призвичаювали їх до своїх звичаїв і накидували їм без труду свою владу. Особливо південна Італія стала зовсїм грецкою так, що її звали відтіль Великою Грециєю. Ахайскі кольонії займали ся тут управою рілї і годівлею численних черед. Вироби промислу діставали з йоньских міст Азиї Меншої, а достарчували їм за те збіжа і громадили так великі богатства, що звідси повстав тут збиток і розкішне житє. Замилованє в розкошах і вигодах населенців найбільшого з тих міст, Сибаріс, війшло в приповідку; Кротон славив ся лікарями і атлє-

тами. Зате ні оден знатний поет, учений або артист не вийшов з Великої Грециї.

Греки на Сицилії. — Грецкі кольоністи на Сицилії застали вправді місцеві мало цивілізовані народи, але застали також давнійших вже фенікійских кольоністів, з котрими від початку підняли боротьбу і всюди зуміли їх обмежити, але не вспіли виперти їх з усеї Сицилії. Найзначнійшим тут грецким містом була коринтска кольонія Сиракузи, побіч котрих инші також (Акраґас, Селїнус, Ґеля) розвивали ся вельми успішно не лише з материяльного боку, наслїдком рільництва, торговлї і промислу, але й з артистичного огляду. Звалища селїнуских і агриґентских сьвятинь до нинїшнього дня сьвідчать про ране видосконаленє архітектури й різьби. В сицилїйских містах були також знамениті поети (Стезихор) і фільософи (Емпедокль).

Полїтичні відносини серед італїйских і сицилїйских Греків. — І тут рано повстали ріжні сторонництва полїтичні а боротьба їх викликувала переводи і революциї. Тут раньше як деинде показала ся потреба списаня законів. Найдавнійшими законодавцями у Греків були Залєвк в Льокрах в Італії і Харонд в Катанї (на Сицилії), котрі оба витворили тимократичну управу. В деяких містах принято їх закони, в инших демократичні рухи допомогли захопити владу тиранам, як ославлений строгостю Фаляріс в Акраґас. Але завист одних міст проти других була і тут так нагальна, що Кротон покоривши Сибаріс, збурив єго з нащадком, р. 510 до Хр., що викликало велике вражінє в цїлім геллєньскім сьвітї і ослабило Греків у Великій Грециї.

IV. РОЗДЇЛ.

Дїї Спарти і Пельопонезу.

Heidemann, Die territoriale Entwickelung Lakedämons u. Messeniens bis auf Alexander, Берлїн 1904. — Gilbert, Studien zur altspartanischen Geschichte, Göttingen 1872. — Cl. Jannet, Les institutions sociales et le droit civil à Sparte, Париж 1873. — Busolt, Die Lakedaimonier und ihre Bundesgenossen, Липск 1878. — Neumann, Die lykurgische Verfassung (в Sybels Histor. Zeitschrift, том 95). — Plass, Die Tyrannis in ihren beiden Perioden bei den alten Griechen, Bremen 1852.

Давна могучість Арґосу. — Коли Греки в Азиї Меньшій і в Італії росли скоро в могучість, достатки і просьвіту, в самій Грециї богато повільнійше розвивали ся поодинокі міста, коли утвердили ся відносини по закінченю переселень нових народів. На Пельопонезї, з міст підбитих Дорами, Арґос було спершу найможнійшою державою, а коли підупала єї могучість, відновив її, в VIII ст. до Хр., король Фідон (Фейдон), котрому підлягав острів Еґіна (Айґіна) і котрий мав там бити найдавнійшу в Грециї монету (еґінетска стопа). Опісля Арґос втратило давне значінє серед боротьби із Спартою; зберегло однак давні претенсиї і ненависть до Спарти.

Первісні дії Спарти. — Дори, що напали Ляконію, довго не могли розпростерти ся в тім краю т. є. в долині ріки Евроту, бо дорогу до дальшого посуваня долї рікою загороджувало їм ахайске місто Амiклє. З табору, котрим розложили ся під тим містом підчас довгої облоги, виросла їх столиця Спарта і остала на все отвертим табором, без мурів, хоч кожде инше грецке місто окружало ся оборонними мурами. По покореню Амiклє дальший поступ Спартан спиняли внутрішні серед них незгоди, закінчені аж тодї, коли поєднали ся два суперечні королївскі роди, так, що з того часу в Спартї було все двох королїв. Се був історичний повід сего особлившого явища, котре намагали ся мітично виправдати, приписуючи Гераклїдови Аристодемови мнимі близнята. На останку заволодїли Дори цїлою околицею аж до устя ріки Евротас, загорнули надморскі міста а навіть острів Кітеру.

Лїкурґ. — Всї спартаньскі уладженя пізнійше приписували загально Лїкурґови (Лїкурґос) а час єго житя і дїяльности назначено на IX ст. до Хр.; однак нїчо певного не вміли про него сказати крім того, що він був королївского роду, але не королем, і що законодатної роботи довершив під санкциєю дельфійского Аполльона. В скупих оповіданях про Лїкурґа повно суперечностий, а зверхній устрій Спарти був очивидно добутком довгого розвитку, а не одного законодатного акту. Дуже може бути, що часть спартаньских уладжень походила від одного чоловіка і була дїлом Лїкурґа (н. пр. аґоґе Спартиятів); але всеж таки — є се постать зовсїм леґендарна, а може навіть мітична.

Суспільний устрій в Спарті. — Питомий Спарті суспільний устрій повстав спершу наслідком підбою Лякониї Дорами. Були там три зовсім ріжні стани: Спартияти, Періойки і Гельоти (Спартіятай, Періойкой, Гейльотес). Гельоти, підбиті нащадки первістних населенців краю, були власностю держави і головно належні до Спартиятів до прислуги, управляли грунта, а доходи з них віддавали в натурі своїм панам, задержуючи собі лише дрібну пайку. Була се найчисленнійша верства населеня; обходили ся з ними строго, навіть жорстоко і удержували під сталим доглядом задля безнастанної непевности, щоби не підняли бунту. Богато зноснійше було становище П е р і о й к і в т. є. населенців міст довкола Спарти положених, котрі піддали ся їй на підставі умов. І они були під владою Спартиятів, але мали повну особисту свободу, власність своїх ґрунтів і свої цивільні права, мали лише платити податки і данини (від чого Спартияти були вільні) і не мали ніяких політичних прав. Лише самі С п а р т и я т и були горожанами держави і всї були с о б і р і в н і; мабуть навіть всї мали ґрунти, первістно рівної величини, що однак опісля ніколи не єствувало. Всї мали участь в управі краю; а що було їх вельми мало у відносинах до всего населеня, отже в Спарті була управа управілейованої меншости або а р и с т о к р а т и ч н а у п р а в а (Спартияти враз з Періойками звали ся урядово, яко держава, Лякедемонцями, Лякедаймонїой; Спартани є латиньска назва Спартиятів).

Полїтичний устрій Спарти. — Управа в Спарті належала до трех чинників: королїв, ради старших і зборів народу т. є. всїх Спартиятів. К о р о л ї в було в Спарті д в о х з рівною владою, наслїдною в двох ріжних родах. Вже тим самим їх обмежену владу ограничено опісля ще більше; остали їм однак все: широка влада над військом, як і значні почести і достойньства. Побіч королїв стояла рада старших, г е р у з и я, зложена з 30 членів, т. є. обидвох королїв і 28 старців що найменше 60-лїтних, котрих вибирано досмертно до сеї ради; она полагоджувала біжучі справи і підготовлювала важнійші до рішеня зборів усїх Спартиятів, а п е л л я, котре однак лише затверджувало або відкидало предложені єму внесеня, без ніяких розправ і так само вибирало членів ради і урядників, голосуючи окликом. З тих одні, е ф о р и,

первістно призначені до помочи королеви, з часом стали доглядачами самих королів і загорнули цілу владу. Вибирано їх пять щорічно зпосеред всїх Спартиятів.

Житє і звичаї Спартиятів. — Цїлию держави було в Спарті удержати владу над покореним населенєм і сю владу розпростерти. Отже змаганєм житя кождого горожанина мало бути, щоби став добрим ж о в н і р о м у безнастанній готовости до бою. Дома, при родині, пробував Спартият лише коротко і виїмково, нераз крадькома; головно мав проживати з товаришами і з ними разом в спільних наметах споживати жовнірску поживу. Т і с п і л ь н і б е н к е т и, вельми скромні і прості (славна чорна юшка), звано а н д р е я (також сіссітия); кождий участник причиняв ся до неї означеною складкою в натурі. Щоби утруднити всякий збиток, уживано в Спарті лише желізних гроший, а дорогі металї, золото і срібло, могла мати лише держава на загранищні потреби. А з боязни перед злим прикладом зверхним не вільно було чужим пробувати в Спарті (ксенелязия).

Військова служба в Спарті. — Кождий Спартият повинен був належати до одного з військових товариств, а до принятя треба було однодушної згоди всїх участників. Заразом були се найнизші відділи оружної сили. Кождий Спартият обовязаний був до військової служби від 20 до 60 року житя. Головним родом зброї була в Спарті (і всюди у Греків) тяжко збройна піхота, г о п л ї т и (гоплітай — вистачені панциром, великим щитом, мечом і шеломом), а кіннота їх була нечисленна і лиха. Вислїд бою залежав все від гоплїтів і в тім був грецкий спосіб войованя відмінний від оріентального. У східних народів виводили до бою товпи, що воювали здалека, головно луком, а в рішучій хвилї рішала бій кіннота; у Греків ведено до бою невеликі відділи, але вправні і зорганізовані та докладнійше узброєні. Легко збройні мали підрядне значінє; до сеї мало ціненої служби уживали в Спарті гельотів. Періойків потягали однак до служби в тяжко збройній піхоті. Для Спартиятів був б і й справдешним с ь в я т о м, до котрого прибирали ся празнично. Боязливість, уважана найбільшим соромом, доводила до найтяжших кар. Після побіди ставили на боєвищу тимчасовий памятник з неприятельскої зброї, тропайон (звідтіль воєнні трофеї, про котрі ще нині згадують).

Вихованє дітий і молодежи. — В Спарті вихованє дітий і молодежи було прилюдне під доглядом держави. Зараз після народин, діти вельми хирні і калїки виношено в гори Тайгет, щоби там марно гинули. Здорові хлопці до 7 літ виховували ся дома під материньским оком; відтак в публичних школах зорганізованих на військовий лад вправляли їх в карности, приучували видержувати голод, спрагу і всякі труди і заправляли до проворности потрібної жовніреви. Длятого голодним нераз навмисне вільно було украсти щонебудь, щоби лише справно; але кого схопили на горячім вчинку, сего карали строго. В деякі сьвята били хлопців без причини; хто зумів біль найдовше видержати мовчки, здобував собі найбільшу похвалу. Мали головно на бачности гімнастичні вправи і фізичний розвиток, але музика, хоральний сьпів і злучений з тим ритмічний танець належали також до вихованя молодежи. Самі Спартани не були творчими на тім полї, реформатором їх музики був приходець з Лєзбос, Терпандер, а лїричні твори сьпівані їх хорами складав чужий невільник з Лїдиї, Алькман, що зжив ся із Спартою. Про наукову осьвіту не дбали зовсїм. Мало хто в Спарті умів писати навіть тодї, коли в Атенах знанє письма було загальне; Спартият не розправляв довго, але вмів відозвати ся коротко і влучно (ляконїзм); незвичайне поважанє для старших віком було познакою карности.

Становище женщин в Спарті. — І дївчата виховували ся на пів прилюдно, а при тім розходило ся о се передовсїм, щоби з них були колись здорові матери удатних жовнїрів. Длятого не турбували ся їх домашними чеснотами, але головно тим, щоби переняли ся військовими і патриотичними почуванями. Спартаньскі женщини значили нераз вельми богато, вмішували ся до прилюдних справ, зовсїм інакше як у Йонів, де на орієнтальний лад були приневолені проживати дома і обминати мужескі збори. Навіть одяг Спартанок (як і мужчин) був в супротивности до йоньского, короткий і не спиняв свободи рухів.

Мессеньскі війни. — Плеканий систематично у Спартиятів воєнний дух виродив у них потяг до війни, а потреба щораз нових ґрунтів для зростаючого їх числа викликала боротьбу о Мессенїю, родючу сусїдну країну. Який був хід мессеньских війн, про те зберегли ся опісля лише леґендарні

перекази. Певно відомо лише, що були дві мессеньскі війни, одна в VIII, а друга в VII ст. до Хр., що кожда з них тривала по кільканайцять літ, що між обома проминуло кількадесять літ. Обидві точили ся в Мессенії. Богатирем першої був мессеньский король Аристодем, а головною подією була оборона твердині Ітоме; в другій війні Мессенці повставши віднесли спершу успіхи, опісляж боронили ся в скелистій Ірі (Еіра) на північній границі Мессенії під проводом Аристомена. Спартан в починах другої війни зустрінули тяжкі втрати і аж поет Тиртай (Тіртайос), розогрів на ново їх хоробрість боєвими піснями. На останку покорили цілу Мессенію і ґрунта розділили між себе; Мессенці стали гельотами, а часть їх вибрала ся з краю.

Початки спартаньскої симмахії.—Покоривши Мессенію, війшли Спартани в союз з Елїдою і Елєйцями, признали провід в олімпійских ігрищах мимо опору Пізатів, в котрих краю лежала Олїмпія. Опісля з думкою про нові забори в Аркадиї розпочали війну з містом Тегеа, а однак переконавши ся, що не вспіють покорити Тегеатів, анї забрати їм грунтів, зобовязали їх лише до зачіпно-відпорного союза, що віддавав їх збройні сили під начальство Спарти. Так повстала спартаньска симмахія, котра небавом розпростерла ся на инші міста Аркадиї, а навіть на північ Пельопонезу.

Тирани в північнім Пельопонезї. — В дорийских містах північного Пельопонезу були відносини подібні до відносин в йоньских містах Азиї. Розвивали ся промисл і торговля, цвила морска плавба, висилано богато кольонїй, іменно з Коринту і з Меґари. Всюди устала монархія а настала аристократична управа, бували заворушеня і появляли ся тирани. В Коринтї загорнули владу Кіпселїди; з них особливо можним і могутним був Перияндер, що держав в зависимости кольонії (Керкіру і инші) і війшов в союз з Єгиптом. В Сикіонї Клїстен (Клєйстенес, з роду Ортаґоридів) прославив ся достатками (весілє Агариста) і з строгого поступованя з дорийскою аристокрациєю. І в Меґарі володів тиран Теаґен, з котрим боров ся елеґіями представник аристократиї Теоґніс.

Геґемонїя Спарти. — Всюди дорийскі роди аристократичні були ворожі тиранам, що опирали ся на народї і всюди

на останку повело ся звалити тиранів. Щоби обезпечити ся в будучині, аристократи, гляділи підпори зверхньої і приступали до спартаньскої симмахії, котра тим способом простерла ся в половині VI віку на весь майже Пельопонез. Через те Спарта стала першою державою в Греції а всї признавали їй передоване або гегемонію. Коли Крез готовив ся до війни з Персами, виправив посольство до Спарти, щоби війти з нею в союз.

V. РОЗДІЛ.

Дії Атен до часу перских війн.

C. Wachsmuth, Die Stadt Athen im Altertum, 2 томи, Липск 1874—80. — Wilamowitz-Möllendorf, Aus Kydathen, Berlin 1880 (в Kiesslings und Wil.-Möll's. Philologische Untersuchungen I.). — Тої-же Aristoteles und Athen, 2 томи, Berlin 1893. — B. Kail, Die solonische Verfassung in Aristoteles Verfassungsgeschichte Athens, Berlin, 1892. — Curtius und Kaupert, Atlas von Athen, Berlin 1879. — Ті-ж, Karten von Attica, Berlin 1881. — Judeich, Topographie von Athen (в Iw. v. Müllers, Handbuch etc. III., 2, 2) Mon. 1905. — Fougéres, Athénes et les environs, Париж 1906.

Аттика і початки атеньскої історії. — Аттика був малий край, гористий, майже трикутний півострів, котрого підставою були гори Кітерон (Кітайрон) граничні від Беотиї, а вершком пригірок Суніон. Поля доброго під управу збіжа було не богато, зате оливне дерево давало тут ліпші і достатнїйші як деинде овочі. Населенє Аттики було йоньске; приходцем з Єгипту мав бути мітичний Кекропс. Крім того з найдавнїйших часів оповідали богато мітів про ріжних героїв; найславнїйшим з атеньских героїв був Тезей (Theseus), що мав зєдинити в одну полїтичну цїлість Аттику, давнїйше подїлену на богато частий. Відтіль скелиста Акрополїя, котрої опікунчим божеством була Палляс-Атене, стала ся головною точкою для всего краю. Там на замку побіч сьвятинь Атени жили королї з роду Тезея і прилучили ще до Аттики Елєвзіс з родючим триязийским полем, на котрім після мітичних переказів елєвзиньска богиня Деметер найперше навчила людий рільництва. Наслїдком переселеня Дорів схоронило ся до Атики богато збігцїв, що помогли Атенцям відперти дорийскі напасти (тодї то нащадки

Тезея мали втратити королївске достоїньство в користь нащадків мітичного Нестора, захожих з Пельопонезу); відтак вирушили на острови і до Азиї Меншої і засновували там йоньскі міста.

Давний суспільний і політичний устрій в Атенах. — Все то однак були казочні й непевні перекази. Певне лише то, що давна організация атеньска була родова, що все населенє ділило ся на 4 поколїня або філї (філяй) і на 12 фратрий, з котрих кожда обнимала 30 родів (гене). Королївску владу і тут також постепенно обмежувано, а королї з наслїдних стали досмертними. Побіч короля, базілєвс, станули значні урядники: полємархос, начальний полководець, і архон; сей архон став опісля навіть начальником управи і як найвисший урядник добув собі першеньство перед королем, котрому остали лише обовязки жерця і догляд над богослуженєм. Назначено спершу всїх трех на 10 лїт; а коли ще установлено 6 судиїв, тезмотетай, вибираних лише на оден рік, то з того часу (683 р.) стали змінювати ся всї урядники щорічно і всїх 9 звали архонтами. Щораз більше росло значінє можних родів. Головним органом аристократичної управи була Рада на Ареопагу т. є. на узгірю Ареса, зложена з бувших архонтів, що вибирала всїх урядників, судила карні справи, мала найвисший догляд над усїм і про все становила. Єї члени справували свій уряд досмертно. Взагалї вся управа належала до шляхти, Евпатрідай; два инші стани: геоморой або селяни, і деміургой т. є. ремісники, не мали ніяких політичних прав а навіть були в повній залежности від горстки могучих. У богатших Евпатридів задовжували ся селяни на застав своїх ґрунтів, котрих плоди яко відсотки мали віддавати вірителям, задержуючи собі шесту частину. Тим способом значна частина атеньского населеня дістала ся в підданьство Евпатридів, а навіть в їх неволю; хто на час не заплатив відсотків, сей враз з родиною ставав власностю вірителя, котрий міг продати за границю єго дїти, жінку або самого довжника. Діяло ся се наслїдком судових присудів, на основі права, котрого не знав нарід, бо не було списане, а знали єго лише Евпатриди.

Замах Кільона. — Серед народу було велике невдоволенє, нераз доходило до заворушень. Бажав тим покори-

ступати ся славожадний Атенець Кільон, зять мегарийского тирана Теагена, і з єго підмогою заволодів знечевя атеньским замком (около 640 р.). Але коли Атеньці побачили на Акрополії чужу залогу, поспішили проти узурпатора на взване архонта Мегакля з роду Алькмеонідів, мимо невдоволеня управою шляхти. Кільон утік з обложеного замку, єго товариші загрожені голодом піддали ся з услівєм, що буде їм вільно вийти ціло за границю. Ледви вийшли з твердині, зломано умову і з приказу архонта повбивано безборонних, хоч схоронили ся до престолів Евменід. Було се сьвятотатство, тяжкий злочин проти богів. Доказом їх гніву вважали голод і пошести, котрі настали небавом; а коли Теаген розпочав війну і Атенці втратили острів Саляміну, пригноблені упали зовсім духом.

Законодавство Дракона. — Перший, що в Атенах підняв ся реформи для поправи відносин, був оден з архонтів р. 620, Дракон. Списав він усі атеньскі закони, про котрих виконанє мав дбати Ареопаг а карати за їх нарушенє кождого урядника. Однак в економічних відносинах не завів ніякої зміни. А що ті відносини найбільш доскулювали, длятого опісля забуто про инші реформи Дракона, а єго права ославлено строгими і беззглядними.

Сольон і перші єго діла. — Всї пільги і користні зміни для народу приписувано доперва Сольонови. Найславнїйший з атеньских законодавців походив з королївского роду Кодридів, однак збіднївши віддав ся торговлї, відбував далекі подорожи і тим способом набув богато досьвіду. Муж непорочної правости жалкував над долею народу, а осуджував надуживаня Евпатридів, маючи метою добро всеї вітчини. Вславив ся насамперед яко поет і голосив в елєгіях свої погляди, а навіть так розбудив поезиєю духа Атенців, що відобрали від Мегари утрачену Саляміну. Щоби примирити гнів богів, споводував надзвичайне поступованє судове, а наслїдком того обтяжений сьвятотатством рід Алькмеонідів засуджено на прогнанє, почім візвали до Аттики благочестивих жерців (Епіменід з Крети), щоби чистильними обрядами успокоїли релїгійні сумніви народу. Сольон приєднав собі також дельфійску пророчню, бо за єго приводом Атени взяли участь в першій сьвятій війнї. Взагалї значінє єго між усіма сторонництвами росло безнастанно; на останку ви-

брано єго архонтом на те, щоби завів реформи і надав нові закони.

Сольоньска сейзахтея, 594. — Передовсїм заняв ся Сольон уладженєм економічних відносин і знищив материяльну зависимість народу від Евпатридів. Заборонив раз на все брати в неволю за довги когонебудь з Атенцїв, а всїх вже проданих яко невільників викупив публичним коштом. Довги затягнені на застав ґрунтів зніс зовсїм і тим способом увласнив задовжених селян, що віддавали доходи з ґрунтів Евпатридам. Була се т. зв. сольоньска сейзахтея т. є обтрясенє тягарів.

Полїтичні реформи Сольона. — З Драконових законів задержав Сольон лише карні закони про пролив крови (котрі з того часу все остали без зміни); всї инші зніс або змінив, а обмежаючи владу ареопаґу і архонтів, часть єї віддав Великій Радї і народним зборам. Велика Рада, булє, зложена з 400 членів 30-лїтних (по 100 з кождої з 4-ох філь) і народні збори, еклєзия, всїх повнолїтних Атенцїв опісля все вважали ся твором Сольона. Ареопаґови, крім карного судівництва о пролиту кров, остав надальше найвисший догляд над законами; в кождій філї вибирано 10 кандидатів на уряд архонтів, а з тих 40 визначені жеребом архонти були приневолені в усїх справах засягати думки В. Ради і підлягали контролї народних зборів. Цїлий вимір полїтичних прав опер Сольон на земскім майнї і злучив єго з подїлом всїх горожан на 4 маєткові кляси. Найвисші уряди могли займати лише ті, що двигали найбільші тягарі державні яко власники найбільших посїлостий земских, котрі приносили що найменше 500 мір (медімной) збіжа або оливи і вина т. зв. пентакозіомедімной. Низші уряди могли займати і належати до Великої Ради також і члени двох низших маєткових кляс: обовязані до військової служби (гіппейс і дзевґітай). Всї ті, що мали менше ґрунтів або їх зовсїм не мали, становили четверту клясу, тетес, і були свобідні від усяких тягарів а ходили на війну лише у великій потребі яко легко оружні. Вилучені від урядів та участи в Радї, належали однак до народних зборів і до народних судів, геліайя, котрі завів Сольон, а перед ними можна було запізвати урядників винних надуживань. Родових орґанїзаций Сольон не зміняв і дїйсно вели-

ких змін взагалї не впровадив, бо наймогутнїйші роди мали найбільші ґрунта; але тим, що всїх Атенців допустив до участи в полїтичнім житю, а урядників піддав під догляд всего народу, утворив підставу до пізнїйшого розвитку атеньскої демократиї.

Инші закони Сольона і виховане молодежи. — Крім законів управильняючих полїтичний устрій, надав Сольон ще Атенцям богато инших законів, що означували всякі відносини, а звертав бачність на те, щоби кождий мав стале дїло і удержував ся власною роботою. Для улекшеня торговлї упорядкував мірй, ваги і монету і замість еґінетскої стопи завів монетарну стопу евбейску. Особливо подбав про виховане молодежи, котре в Атенах не було прилюдне, як в Спартї, але було обовязком родителїв під доглядом законів. Хто занедбав навчити дїтий якогось хосенного дїла, сему на старість не вільно було домагати ся від дїтий, щоби єго виживляли. Було вже в Атенах богато шкіл, в котрих учили дїтий читати, писати і деклямувати гомеричні поезиї. Як для дорослих були ґімназиї, де вправляли ся у всякій меткости тїла, так для дїтий були віддїльні палєстри (паляйстра). З укінченєм 18 лїт ставав атеньский хлопець молодцем, ефебом, і з того часу протягом двох лїт вправляв ся збруєю і наглядав границї т. є. відбував внутрішню військову службу. З 20-им роком осягав всї горожаньскі права і підлягав всїм обовязкам.

Тиранїя Пізистрата. Реформи Сольона не обезпечили тривкого супокою. Одні наставали на него, щоби сам став тираном і дав народови ще більше, другі домагали ся, щоби змінив декотрі закони. Против невдоволеня приневолений був боронити ся елєґіями, а на останку вибрав ся знов в далеку подорож, щоби усунути ся від докучливих домагань. В Атенах поновляли ся заворушеня і довго тривали боротьби трех сторонництв під кермою трех могутних родів: Філяїдів, Алькмеонїдів і Нелїдів. Пізистрат (Пейзістратос) з роду Нелїдів умів здобути собі найбільшу популярність, мимо осторог Сольона, котрий повернув; заманивши нарід уданим наче замахом на своє житє, дістав ухвалою народу прибічну сторожу, а з єї підмогою здобув Акрополїю і захопив управу в Атенах яко тиран 560 р. Вправдї і він був приневолений двичи уступати, але двичи вертав і на останку

правив супокійно аж до смерти, 527 р., а владу лишив найстаршому синови Гіппієви. Сольон давно вже вмер, найзавзятійші противники приневолені були іти на прогнанє, а Пізистрат і єго сини правили користно і славно.

Сьвітлість управи Пізистратидів. — Пізистрат був чоловік славолюбний і жадний влади, але досьвідний, второпний і умірений. Сольонових уладжень не зміняв богато, умів усе лише про те подбати, щоби або він сам, або котрий з синів єго, вже дорослих, займав оден з начальних урядів; крім того впровадив загальний податок, десятину. Для скріпленя свого становища дбали Пізистратиди про союзи або з иншими тиранами грецкими або з чужими володарями і здобули собі тим на зверх значну могутність. При запевненім супокою і безпечности у внутрі зростала торговля, розвивав ся атеньский промисл; придбано навіть далекі кольонії, Сиґейон в краю Троас. Передовсім Пізистратиди виступали протекторами літератури і штуки, громадили на своїм дворі знаменитих поетів, украшували місто величавими будівлями, заводили або відновляли величаві торжества. Лїричні поети йоньскі: Анакреон з Теос і Симонїд з Кос, поселили ся тоді в Атенах. Вже Сольон видав приписи, як належить виголошувати Гомерові пісні, а Пізистрат установив комісию, щоби всї ті пісні зібрати, впорядкувати і списати в одну цїлість. Для вигоди і окраси Атен робили Пізистратиди вельми богато: порядкували улицї, ставили в них статуи, закладали дороги й водопроводи, будували сьвятинї. Сьвяткованям в честь Атени, Панатенаям, додав Пізистрат сьвітлости, в честь сїльского божества Дионїза установив нові сьвята. Тоді то Атени вперше стали одним з головних осїдків лїтературно-артистичного руху серед Греків.

Прогнанє Пізистратидів. — По смерти Пізистрата, Гіппій, що вже був дїяльним єго помічником, обняв управу, а молодший брат Гіппарх пособлював єму вірно в усім. Правили таким самим способом, як отець, лише трохи острійше і самовластнїйше. Нарід, призвичаєний до користий, котрі єму запевняли тирани, став для них байдужним, лише могутні роди прослїдували тиранів давною ненавистю. Двох молодцїв з аристократиї, обиджених особисто Гіппархом, Ґармодий і Аристоґітон (Арістоґейтон), зробили змову на їх житє. В сьвято Панатенаїв убито одначе лише

Гіппарха, а Гіппій спас ся і став з того часу суворійшим і більше підзорливим. Прогнанці хотіли єго позбути ся і вдерли ся до Аттики, але се не повело ся. Тоді Алькмеоніди підкупили дельфійску пророчню, що налягала безнастанно на Спартан, щоби усунути тирана. Невеликий відділ Спартан вдер ся до Аттики і приневолив Гіппія зачинити ся на Акрополії. Тут по відході Спартан облягали єго атеньскі аристократи, а коли захопили єго дітий, Гіппій, щоб їх визволити, війшов в умову з ворогами, уступив ся з Аттики і видав замок в їх руки. Так скінчила ся тиранїя в Атенах 510 р.

Клїстен, атеньскі аристократи і Спартани. — Після виходу Гіппія з Атен віджили там давні антаґонізми і боротьба сторонництв, котрі добивали ся влади. Алькмеонїд Клїстен (Клєйстенес), не маючи спромоги одолїти суперників, постановив приєднати собі нарід побільшенєм єго влади. Атеньскі аристократи нерадо гляділи на се і намагали ся ставити опір, а на останку візвали помочи Спарти, котра вимагала, щоби з Атен прогнав обтяжених сьвятотатством Алькмеонїдів враз із Клїстеном. Клїстен не сьмів визивати Спарти і віддалив ся добровільно. Мимо сего на домаганє атеньских аристократів, що тепер обняли управу, спартаньска залога заняла атеньску Акрополїю. Однак се викликало так велике обуренє, що Лякедемонцї були приневолені віддалити ся. Клїстен вернув без перепони і міг довершити своїх реформ.

Демократичні реформи Клїстена, 509. — Передовсім за єго приводом віднято полїтичне значінє дотеперішним 4-ом філям, а намість того установлено нових 10 філь. Цілий край поділено на громади (демой); до кождої філї належало по кілька демів, розкинених по ріжних сторонах Аттики. Тим способом дотеперішню родову орґанїзацию перемінено на иншу, місцеву орґанїзацию; а метою сеї реформи було зломанє переваги могутних родів. Їх члени яко земскі власники мали доси рішучий вплив на околичних селян, котрих потягали за собою. Тепер се зовсім змінило ся, від коли до одної філї належали деми віддалені від себе, котрих населенцї зустрічали ся лише в Атенах при спільнім голосованю і при виборах, а тим способом настала більша демократична централїзация. Згідно з новим поділом змінило

ся число членів Великої Ради; з того часу складала ся з 500 (по 50 з кождої філї), а протягом $^{1}/_{10}$ частини року правила безнастанно $^{1}/_{10}$ часть ради урядовими дїлами яко притани. Архонтів піддали більшому доглядови і зависимости відританів, а вибирано їх на народних зборах, що відбували ся тепер частїйше як давнїйше; значінє народних судів зросло також, а щоби зробити демократию тривкійшою, установив Клїстен остракізм. Щорічно в означенім з гори часї запитувано народнї збори, чи признають потребу остракізму. Коли се ухвалено, тодї збирали ся умисне инші збори, злучені з сьвяточними формальностями, в котрих мало брати участь що найменше 6000 горожан. Тут кождий писав на табличцї (остракон, звідсїль назва остракізмос) прозвище того, кого вважав чоловіком небезпечним для супокою держави а чиє прозвище найдено на найбільшім числї табличок, сей приневолений був піти на 10-лїтне прогнанє, без нїякої одначе втрати для своєї чести і ущербу на майнї, котре в иншім разї (при вигнаню на основі судового приговору) підпадало конфіскатї. На останку Клїстен помножив тодї значно число горожан, надавши право горожаньства многим метойкам, то є Грекам з инших міст, що стало жили в Атенах.

Зріст демократичних Атен і боротьба з Тебами і Халькідою. — Обезпека демократиї запевнила Атенам новий зріст сил і могучости. Для аристократичних Спартан обезпека демократиї була богато супротивнїйша як тиранїя; бажали отже тепер назад вироводити Гіппія до Атен хочби насильно. Але союзники, скликані до Спарти для наради над походом, відказали всякої помочи; Спартани були приневолені залишити свою думку а Гіппій пішов до Азиї, глядїти помочи у короля Персів. Атенцї тимчасом щасливо побідили Тебанцїв. Теби, могучі тодї, зєдинивши під своєю зверхностю инші беотскі міста, були одною з найзнатнїйших грецких держав. Богаті наслїдком урожайности своєї землї Беоти любили розкішне й вигідне житє, одначе були ославлені задля своєї умової оспалости. Одно з беотских міст, Плятеї (Плятаяй), не хотїло підлягати Тебам а не могучи само їх одолїти, глядїло помочи в союзї з Атенами. Звідтіль прийшло до війни, з котрої Атенцї вийшли на останку побідно, одначе она була спершу для них грізна, бо були при-

неволені рівночасно вести другу війну з містом Халькідою на Евбеї. Се місто було доси також могуче і значне і вислало богато кольоній в ріжні сторони (особливо на півострів Халькідике), однак вичерпало свої сили в довгій і завзятій війні із своєю сусідкою Еретриєю о плодовиті лєлянтийскі поля, положені між обома містами. Халькіда побідила Еретрию; але коли певна своєї побіди зірвала ся до боротьби з Атенами, побита, була приневолена піддати ся. Атенці видерли їй то поле і поділили між своїх горожан, післаних там яко поселенців, клєрухів. Подвійна побіда над Тебами і Халькідою була найкрасшим доказом, як вельми вже зросли в силу демократичні Атени.

VI. РОЗДІЛ.

Народна спільність Греків.

A. Mommsen, Heortologie, Липск 1864. — Bouché-Leclerq, Histoire de la divination dans l'antiquité, 4 томи, Париж 1879—82. Bürgel, Die pylisch-delphische Amphiktyonie, Монахів 1877. — A. Bötticher, Olympia, das Fest und seine Stätte, Berlin 1886, вид. 2. — Kaupert i Dörpfeld, Olympia und Umgegend, Берлїн 1882. — Luckenbach, Olympia und Delphi, Монах. і Берлїн 1904. -- Stengel, Die griechischen Kunstaltertümer (в Iwan Müller's Handbuch der kl. Altert. том. V. 3.) Монахів 1898. — Gruppe, Griech. Mythologie und Religionsgesch. (в тім самім Handbuch, II. 2. 2 ч.) Мон. 1904. — Sittl, Gesch. d. griech. Litteratur, 3 томи Монахів 1884—87. — Croiset, Histoire de la littérature grecque, 5 томів, Париж 1887—1901 (зміст в 1 томі: Manuel і т. д. П. 1901). — Christ, Griech. Litteraturgesch. (в Iwan Müller's Handbuch der klassischen Altertertumswissenschaft том 7-ий. — Pawlicki Historya filozofii greckiej, Краків 1890. — Sinko, Homer zmartwychwstały, Краків 1911 (перепечатка з Przegl. Polsk. червець—липець).

Політичний партикуляризм і єдність Греків. — Кожде місто грецке було окремою независимою державою, а між одним а другим були безнастанні зависти, суперечки і завзяті війни. Але при всїй розмаїтости так многих держав і при всїй ріжниці племен, всеж таки саме в тій добі грецких дїїв, після переселень а перед перскими війнами, розбудило ся вже серед всїх Греків почутє народної спільности і усталила ся спільна назва: Геллєни. Всїх

чужих означували також спільною назвою барбарой (звідсіль нинїшне варвар). Почутє народної спільности Греків основувало ся від початку на спільности релїґії, аж з часом на тій підвалинї розвинула ся спільна всїм цивілїзация.

Грецка релїґія: боги. — Всюди в Греції побіч підряднїйших і місцевих божеств, почитувано ті самі головні божества. Розріжнювано серед них всілякі роди. Одні божества були олїмпійскі і пробували головно в небі: передовсїм Зевс, найвисший бог, пан богів і людий, і Гера, єго жінка, опікунка родинного житя; Фойбос-Аполльон бог сьвітла і правди, опікун поезиї і штуки, і сестра єго Артеміс, богиня дївиця, любовниця ловів, дївоча також і воєнна Паллас-Атене, заразом второпна богиня мудрости, і Гермес, скорий післанець богів, опікун черед і всяких ґімнастичних вправ; на останку Афродита, богиня краси і любови, а навіть сам могучий володар морских хвиль Позейдон, Зевсів брат. Другі божества яко хтонїчні царювали в підземнім сьвітї: Гадес, також Зевсів брат, пан сего підземного сьвіта, володар духів померших і жінка єго Персефоне, котру пірвав з землї і єї посїданєм має ділити ся з єї материю, Деметер, божеством родючої землї і опікункою рільництва; до хтонїчних божеств належав також Дионїз-Бакх, давець найцїннїйшого з плодів землї, винної лози. Всї ті божества, первістно уособленє небесних або воздушних явищ і певних сил природи, Греки уявляли собі тепер в людскій постати, з усїма людскими пристрастями. Зводили їх в родинні звязи поміж собою і укладали їх родоводи, як се робив у своїх творах Гезиод, найстарший по Гомері поет. Греки однак вірили, що понад усїма їх божествами єсть ще висший лад, ними установлений, котрому одначе мають самі піллягати: Мойра (латиньске fatum). Сей божий лад установлений аж перегодом по боротьбі богів з титанами і ґіґантами, котрі не хотїли єму піддати ся. До черги титанів упали деякі давні божества, як Прометей, що зніс огонь на землю і стягнув за се на себе кару Зевса. Инші знов божества давнїйші уявляли собі Греки тепер яко героїв, що доперва за заслуги на землї стали божествами, як Геракль.

Жертви складані богам і богослуженє Греків. — Греки були народом вельми побожним і завсїгди усе починали від

зложеня жертв богам на престолах їм присьвячених; бували се цьвіти і вінцї, овочі і плоди землї, а передовсїм криваві жертви, домашні зьвірята, котрих части (товщ, скіру і кости) палили на престолах а мясо їли на сьвяточнім бенкеті. Жертви приносили начальники родин і родів або королї і урядники; на торжественних богослуженях виступали жерцї, котрі однак майже нїгде в Грециї не мали самостійного значіня; як цїла релїґія і богослуженє, так і становище жерцїв було в тісній звязи з полїтичним устроєм. В честь богів було богато сьвят і торжественних обходів, на котрі громадили ся численно а складаючи жертви, відмавляли молитви і сьпівали пісні злучені звичайно з танцями. В побожних гимнах славлено дїла богів і взивано їх опіки. Сї обходи відбували ся в ріжних місцях присьвячених богам, первістно в сьвятих гаях, в котрих наперед уставляли престоли богів, а відтак почали ставити сьвятинї. В деяких сьвятинях переховували деревляні статуи старинних божеств і приписували їм надприродне походженє.

Амфіктионії у Греків. — Деякі з грецких сьвятинь рано дійшли до загальнїйшого значіня, так що до них з далеких сторін прибували побожні з дарами, особливо на значнїйші сьвята. Такі сьвятинї були під спільною опікою більшої скількости держав. Союзи засновувані в тій цїли звали ся амфіктионїями. Найбільше значінє придбала собі дельфійска амфіктионія, до котрої належала опіка над сьвятинею Аполльона в Дельфах. Повага тої амфіктионії зросла особливо наслїдком далеких переселень і заборів Дорів, одначе полїтичного значіня дельфійска амфіктионія не мала нїколи і могла єдино лагодити жорстокість боротьби між союзниками. Всї іменно зобовязали ся присягою, що нїякому з амфіктионьских міст не відотнуть води підчас облоги анї не збурять нїякого міста з нащадком; колиб хто зробив се або заподіяв сьвятинї яку кривду, против того виступлять всї і знищать єго зовсїм.

Дельфійска пророчня і грецке ворожбитство. — Значінє дельфійскої сьвятинї Аполльона росло безнастанно задля славної пророчні, до котрої удавали ся в кождій важнїйшій справі. Всякі ворожби і віщованя вельми цїнили Греки і означували се назвою мантики. Були також численні пророчні, де жерцї викладали сни або ворожили із знаків, як в Додон

з шелесту листя сьвятого дуба Зевса. Але найбільше значінє мала вільна мантика, то є така, де жрець або жриця в божім вітхненю оповіщала волю богів словами. Таке віщованє було виключним привілеєм Аполльона. Були ріжні пророчнї Аполльона, всї однак притьмила своєю славою дельфійска пророчня. Дельфи, старинне Піто, осїдок пітийского Аполльона, лежали в скелистім провалї у підніжа Парнасу, в місцї, де колись Аполльон мав убити страшного змия. Находила ся там глибока челюсть в скелї, звідки виходили паморочливі випари; над нею на триногї засїдала дївича жриця, пітия, і попавши в помороку вимовляла відорвані слова, котрі жерцї складали гексаметром в реченя. Приходили там по раду серед полїтичної путаницї, іменно коли ходило о єї уладженє новими законами. Жерцї, обачні, осьвічені і досьвідні люди, виступали посередниками умірено з підмогою пророчнї. Особливі заслуги положила пророчня коло грецкої цивілїзациї, бо в Дельфах, де кождий моряк по успішній плавбі посилав щедрі дари, мали ліпші як де инде вісти про далекі краї і радо достарчали питачам добрих указок. Так отже вплив дельфійскої пророчнї був для Греків добродїйний; множили ся також богатства і достатки сьвятинї, а коли їй заподїяно кривду, найшли ся местники.

Перша сьвята війна. — Населенцї двох сусїдних міст Кріси і Кіри, скрізь котрі вела дорога до Дельф від Коринтского заливу, стали гнобити путників оплатами або навіть їх грабувати. За приводом амфіктионїї утворила ся коаліция між Атенами, сикіоньским тираном Клїстеном і Тессалїйцями. В Тессалїї була найбільша в Грециї рівнина, а могучі роди тессалїйскі, розвинули там годівлю коний і мали численну і добру кінноту. Длятого в кождій війнї були Тессалїйцї бажаними союзниками. Перша сьвята війна тягнула ся 10 лїт (594—584). Здобуто Крісу і збурено її зовсїм, а ґрунта єї даровано дельфійскому богови. На спомин сеї побіди розширено дотеперішні торжественні обходи.

Грецкі ігрища. — Виходило се з характеру Греків, живих, рухливих, чванливих і славолюбних, що скілько раз громадили ся десь натовпом, зараз ішли з собою на взаводи, хто кого випередить і перевисшить. Такі навзаводи звали ся у Греків агон. З кождим майже значнїйшим сьвятом лучили ся агони всякого рода, але тілько деякі з тих забав

здобули собі значінє народних ігрищ, пангелленских, на котрі приїздили з усяких міст грецких. Пангелленскі ігрища відбували ся лише в чотирох місцях; була се також часть богослуженя для Греків.

Олїмпійскі ігрища. — Найраньше і найголовнїйшу славу здобули ігрища в Олїмпії, місці положенім на Пельопонезї над рікою Альфеєм, в країнї Пізатіс. Новочасні досліди (між 1870—80) довершені накладом нїмецкого правительства, дали докладно пізнати і саму місцевість та єї уладженя і будівлї. Не було там нїякого міста, був лише сьвятий гай (альтіс) Зевса, серед котрого було богато полян, а на головній з них стояв великий престіл, де приносили жертви Зевсови; сьвятинї повстали аж пізнїйше, а славна сьвятиня Зевса була одною з останних.

Самі ігрища відбували ся поза гаєм на окремім місцї, стадіон для ґімнїчних ігрищ і гіподром для гіппічних ігрищ. Ґімнїчні були в Олїмпії найстарші і сягали в дуже давні часи; списи витязїв однак удержувано правильно в Олїмпії аж від р. 776, т. є. від першої Олїмпіяди, вельми важної задля того, що опісля грецкі історики уживали першої Олїмпіяди основою до хронольогічних обчислень. На чолї записок витязїв клали все того, хто превисшив суперників скоростю бігу, бо се був найстарший в Олїмпії рід перегонів; але первістний біг заряня урозмаїчувано (бував звичайний, подвійний, в обтяженю оружєм і т. д.), а крім того прибули инші роди ігрищ: хто дальше скочить, хто дальше кине металевий кружок, дискос, хто влучнїйше метне легкою списою (аконтіон), хто поборе другого, борикаючи ся з ним (пентатльон), комбінация їх усїх).

Перегодом любували ся в атлєтичних боротьбах і бою на кулаки, панкратіон; ґімнїчнимиж звали ся ті ігрища, бо відбували ся без усякого одягу. А як ґімнїчні ігрища служили до попису зручности і сили, так знов до того, щоби вславити ся величавостю і богатством, давали нагоду гіппічні ігрища, перегони на возах або кінно. Витязем уважали при тім не їздця або візника, але власника коний; а відтіль наймогутнїйші серед Греків, навіть володарі і тирани, убігали ся о ту честь. Проводили в тих ігрищах Елїйці, що визначали судиїв, Геллєнодікай. А тривали 5 днїв в лїті що 4 роки і длятого чотиролїтну добу звали Олїм-

піядою. Заздалегідь заповідали їх умисними післанцями; наставав тоді на кілька тижнів сьвятий мир (екехейрія), а під єго опікою з усіх усюдів прибували торжественні посольства з дарами і численні товпи суперників або цікавих. До участи допускали лише Геллєнів вільно уроджених а нагородою витязя був оливний вінець з сьвятого дерева Зевса і галузь пальми. Вільно єму було також поставити свою статую в сьвятім гаю; перегодом повстав тут цілий ліс статуй і ряд скарбівниць, збудований ріжними грецкими містами для збереженя дарів присиланих Зевсови.

Инші пангеллєньскі ігрища. — Сї всї роди ігрищ заведено після першої сьвятої війни також в Дельфах, де давнійше бували музичні агони поетів-сьпіваків. І в Дельфах відбували ся з того часу сї пітийскі ігрища що 4 роки, але не в тих самих роках, що в Олімпії; нагородою був лавровий вінець. Небавом після того дійшли до пангеллєньского значіня ігрища в двох ще місцях: істмійскі на Істмі під Коринтом в честь Позейдона і немейскі в сьвятім гаю Зевса в Немеї.

Значінє пангеллєньских ігрищ для Греків. — Побіду в однім з пангеллєньских ігрищ вважали Греки найвисшою почестю. Поодинокі міста установляли, окрім почестий, значні нераз нагороди для витязів. Походило се в значній части звідтіль, що фізичне образованє і зручність мали у Греків також велику практичну досяглість, скоро від сего залежала вдатність війска, котре складало ся з ополченя всіх горожан. Але крім того мали сї ігрища безмірне значінє для розвитку грецкої штуки, скоро тут грецкі артисти могли бачити людске тїло у всяких поставах і зворотах. Звідси принадність і свобода грецких різьб і статуй, котрі так значно перевисшають твори ориєнтальної штуки.

Спільна грецка просьвіта. — Громадні зїзди на пангеллєньскі ігрища з усіх кінців грецкого сьвіта давали населенцям всяких грецких міст найкрасшу нагоду ділити ся обопільно всякими придбанями на полї умового розвитку. До того при полїтичнім розшарпаню, обміна думок відбувала ся у Греків безнастанно і легко; щонебудь з творів грецкого духа повстало у одної части Греків, то небавом ставало загальною власностю всїх. В обсягу просьвіти именно сей грецкий партикуляризм причинив ся незвичайно до єї би-

стрійшого поступу, бо кожде грецке місто бачило завидливо на те, щоби не дати ся иншим випередити, але радше їх перевисшити.

Грецка епічна поезия. — Найдавнійшим твором грецкого духа була епічна поезия, котра у Греків в Азиї Меншій дійшла рано до найвисшої досконалости. Була се поезия строго народна, а єї творцями були такі самі аойди і рапсоди, як за королїв богатирскої доби. В еольских містах в Азиї були в многих містах їх школи, а з них вийшов найвисший мистець, на пів мітичний сьпівак, слїпий старець, Гомер, котрому приписувано твори Ілїяди й Одиссеї. Суперечка 7 міст о те, котре з них було містом уродин Гомера, показує, де сю поезию плекано. З Азиї розійшла ся поезия Гомера всюди серед Греків, принята всюди з одушевленєм і плекана відтіль старанно. Про єї збережене в чистотї дбав Сольон і Пізистрат в Атенах, її вчили ся на память в Спартї, всюди була в однакій цїнї. Гомеричні піснї були для Греків тим, чим є в християньскім сьвітї біблійні оповіданя, а також були букварем, на котрім дїти вчили ся читати. Так досяглого значіня не мала нїколи епічна поезия Гезиода (Гезіодос з Аскра у підніжа Гелїкону), більш дидактична, менше промовляюча до чувства і уяви, але й она розійшла ся серед усїх Греків. Пізнїйша від неї була епіка т. зв. циклїчна.

Грецка лїрика. — І лїрика появила ся найперше у Греків в Азиї Меншій, спершу у Йонів елєґія (Каллїнос, Мімнермос), осьпівуюча справи щоденного житя, котрою небавом користували ся яко зброєю підчас полїтичних боротьб в ріжних сторонах (Сольон в Атенах, Теоґнїс в Меґарі); опісля мелїчна лїрика, котра виявляла особисті почуваня, іменно радісні, плекана особливо Еолями на острові Лєзбоз (Алькайос, Саффо), де рано видосконалено музику в супроводї до сьпіву (Терпандер). Вправдї якраз в лїричній поезиї виступають племінні ріжниці, наслїдком ріжного характеру Йонів і Дорів; але так само лекша йоньска лїрика (Анакреон, Симонїд), як поважна хоральна дорийска лїрика, (Алькман, Стезихор), є придбанєм для всеї грецкої лїтератури, яким всї користували ся. При кінцї сеї доби являє ся на останку пангеллєньска лїрика, Піндара з Теб, котрий свої оди навязує прямо до пангеллєньских обходів

і славить в них витязїв на олїмпійских ігрищах, а ще більше богів або героїв міст, з котрих походять.

Почини прози і науки у Греків. — Значно пізнїйше від поезиї появили ся перші проби прози у Греків, найраньше знов у Йонів в Азиї Меншій, опісля й де инде, в писанях льогографів, найдавнїйших істориків, що збирали і списували міти і перекази (льогой) і намагали ся їх уложити в певнім хронольогічнім порядку. Рівночасно виступили перші фільософи, що дослїджували жерела і почини всїх річий і всего сьвіта. Найстаршу групу учених, котрі віддавали ся фільософічним спекуляциям, означувано іменем йоньскої школи, а першим фільософом був Талєс з Мілєту. Але сї фільософічні дослїди приняли ся небавом у західних Греків, де їх защіпив Пітагор з Саму, що пояснял цїлий порядок сьвіта відносинами певних чисел, творець цїлої фільософічно- полїтичної системи, котра розповсюдила ся у Великій Грециї. Самостійна фільософічна школа Елєатів повстала в італїйскім містї Елєя, а на Сицилиї жив фільософ Емпедокль. Крім учених вславили ся на останку всюди мужі великого досьвіду і знаня приложеного до практичних цїлий, а найзнатнїйших з них зачислювано до семи грецких мудрцїв (Талєс, Пітак, Біяс, Сольон, Перияндер, Клєобуль і Хільон).

Грецка штука: архітектура і різьба. — В богато висшім ступнї як поезия, лучила ся грецка штука з богослуженєм і оставала в службі религії. І в єї обсягу виступають визначні характеристичні ріжниці всяких грецких племен, але ще виразнїйше проявляє ся в штуцї їх народна спільність. Найраньше виробила ся грецка архітектура, а єї головною задачею була будова сьвятинь для богів. В Азиї Меншій ставили сьвятинї раньше як в инших грецких краях, бо там взагалї оріентальні впливи спровадили найскорший і найраньший розвиток і поступ штуки. На грецких сьвятинях передовсїм наглядно виступає двоякий стиль виріжнюваний в грецкій архітектурі: дорийский і йоньский стиль, при збереженю все одного грецкого типу. Типом грецкої сьвятинї єсть прямокутна поздовжна будівля, поставлена на підмурованю з кількох ступнїв, украшена колюмнами, котрі двигають бальковане поперечне (архітрав) і поздовжне (фриз); над бальковане́м взносить ся досить

плоска крівля, похилена на обидва поздовжні боки, котра творить по обидвох поперечних боках два трикутні поля (фронтони) окружені ґзимсами, а виповнені статуями. Ріжниця стилїв проявляє ся головно в колюмнах та їх капітелях. Дорийскі колюмни є низші, менше украшені, стоять прямо на підмуровано а кінчать ся в горі простими капітелями; йоньскі колюмни стрункійші та огряднїйші, стоять на віддільних підставах а їх капітелї творять огрядні волюти. Архітрав, а особливо фриз, в йоньскім стилю також визначає ся великою огрядностю; взагалї дорийский стиль цїхує більша повага і суворість, прикметою йоньского стилю єсть більша принадність і певна мягкість. Взірцї до своєї архітектури зачерпнули Греки із сходу і розвинули їх зовсїм оригінально, а іменно пильно берегли міри і належних розмірів, котрі їх ділам надають питоме їм пятно (третїй коринтский стиль, від йоньского ще красивійший, виробив ся аж пізнїйше). Помалїйше від архітектури розвивала ся грецка різьба, що довго оставала в службі архітектури, а витворила ся з артистичного промислу. І в нїй наслїдувано оріентальні взори, іменно ассирийскі, котрих знаємість дістала ся до Греків з Азиї Меншої. Але і на тім полї наслїдоване їх було оригінальне; старали ся они о більшу природність і житє, що вельми улекшували ігрища і ґімнастичні вправи. Різьби уживали передовсїм до прикраси сьвятинь. На йоньских островах в Азиї Меншій: Самос і Хіос вславили ся найстарші різьбарскі школи, відтак головним осїдком грецкої різьби був дорийский Сикіон на Пельопонезї а також дорийский острів Еґіна.

Огляд грецкої історії до часу перских війн.

Грецию, маленький край, повний гір і морских заливів, окружений многими островами, заселювало населенє арийского походженя, що утворило дуже богато мітів. Пелязги були найдавнїйшим грецким народом; висшу цивілїзацию викликали там східні впливи і спровадили там боротьби богатирскої доби, з котрої походять циклопскі мури і инші значні останки. Переселеня незнаних перед тим грецких племен, головно Дорів, збурили давні відносини: їх підбоєви підлягла більша часть Пельопонезу,

а богато переселенців перенесло ся на острови і побережа Азиї Меншої, де найраньше утвердила ся окремішність трех грецких племен: Еолїв, Йонів і Дорів, побіч котрих четвертим племенем були найголоснїйші доси Ахайцї. Всякий дальший поступ грецкої цивілїзациї походив з міст кожде було окремою державою. Всюди замість монархії настала аристократична управа, а посеред заворушень виступали законодавцї з демократичними реформами або появляли ся тирани, по котрих прогнаню або вертала аристократия, вироджуючи ся навіть в олїгархію або по боротьбах сторонництв, нераз вельми завзятих, утверджувала ся демократия. Сучасно наслїдком безнастанної і довготривалої кольонїзациї, всї майже побережа Середземного моря обсїли грецкі міста, з котрих богато на сходї і заходї зацвило раньше як в самій Грециї. Особливо в Йоньских містах в Азиї Меншій наслїдком торговлї і промислу найскорше нагромадили ся богатства і зросла просьвіта, алеж там найраньше втрачено независимість. В самій Грециї, при значно помалїйшім внутрішнїм розвитку, перед иншими здобували собі значінє два зовсїм ріжні від себе міста: дорийска Спарта і йоньскі Атени. В Спартї горстка заборників, заневоливши цїлу масу Гельотів і накинувши полїтичну зависимість Періойкам, виховувана з уряду в строгій карности на взірцевих жовнїрів, зєдинила на останку цїлий майже Пельопонез в спартаньску симмахію, наслїдком чого Спарта здобула собі посеред всїх грецких держав провід або гегемонїю. В Атенах по занепадї монархії Евпатриди довели нарід до економічної зависимости, з котрої одначе визволив єго Сольон і допустив усїх горожан до участи в полїтичнім житю. Після занепаду тиранії Пізистратидів, котрі довели Атени до великої сьвітлости, Клїстен, знищив давний родовий устрій і з підмогою нового подїлу на громади утривалив демократию. Спільна всїм Грекам релїгія, загально почитувані сьвятинї і пророчнї, загальні сьвята і торжества з ігрищами, а на останку спільна просьвіта, котра розвивала ся що раз всестороннїйше з підмогою лїтератури, науки і штуки, що раз сильнїйше скріпляла серед многих грецких міст, независимих від себе, почутє народної єдности всїх Геллєнів.

В) Третя доба: Часи грецкої слави і сьвітлости

від перских війн до бою під Херонеєю, 500—338 до Хр.

VIII. РОЗДІЛ.

Перскі війни.

Devaux, Mémoire sur les guerres médiques, Брукселя 1875 (Памятники Бельґійскої Академії т. 41). — A. Bauer, Themistokles, Merseburg 1881. — H. Delbrück, Gesch. der Kriegskunst in Rahmen d. politischen Gesch. т. I: Das Altertum, (2 вид.) Берлін 1908.

Причини перских війн. — Безпосереднім поводом вибуху довгих перских війн, 493—449, було повстанє йоньских міст в Азиї проти перскої влади, але дійсною глибшою причиною сеї першої головної зустрічи Сходу з Заходом була основна ріжниця поміж Азиєю а Европою. В Азиї вже спокон віку утвердили ся великі заборні монархії під управою деспотичних володарів, оперті на загальній неволї всїх підданих а змагаючі до щораз дальших заборів; в Европі, в дрібних грецких державах, участь горожан в управі розвинула в них замилованє свободи і живі патриотичні почуваня, готовість до жертв в користь держави, довірє у власні сили і особисту хоробрість, вироблювані систематично і тривко.

Греки в Азиї Меншій під володїнєм Лїдів. — Незгідні між собою грецкі міста Азиї Меншої підлягли всї Крезови, котрий одначе вдоволяв ся тим, що здобув вільний доступ до моря і лишив їм повну внутрішню самоуправу, а Грекам взагалї заявляв велику прихильність, любив ними окружати ся на своїм дворі (мнима розмова з Сольоном) і до грецких сьвятинь посилав щедрі дари. Коли Кир скоро знищив лїдийску державу 548 р., Греки в Азиї намагали ся ставити єму опір, але знов незгідні, були приневолені покорити ся перскій кормизї.

Полїкрат на Самі. — Довше троха зберегли независимість острови на побережу Азиї Меншої, котрими Перси не могли заволодїти без фльоти. Острів Самос став навіть тодї вельми могучою державою за управи тирана Полїкрата, що придбав собі велику фльоту і з єї підмогою володів майже на цїлім Еґейскім морі, заключивши союз з атень-

ским Пізистратом і єгипетским Амазієм. Довго єму все щастило (перстень Полїкрата); замах самійских емігрантів попертий Спартанами, щоби єго звалити, не вдав ся; але на останку Полїкрат дав ся заманити підступом перскому сатрапі в Азиї Меншій 522 р., а Самос з того часу також перейшов під зверхність перских королів.

Грецкі міста в Азиї під перскою управою. — Положенє грецких міст під перскою управою не було нещасливе. Належали они до просторої монархії і мали торгові користи більші ще як під зверхностю Лїдів, а їх права і звичаї поважали Перси; треба було лише оплачувати досить значну данину і на поклик достарчувати оружних відділів на війну, іменно воєнних кораблїв. Найважшим видавало ся се, що перске правительство всюди попирало т и р а н і в, котрі за те служили їм вірно. Они то підчас походу Дария на Скитів збудували мости на Босфорі і на Дунаю і стерегли сего мосту; а коли Скити радили їм міст завалити і тим способом знищити Дария з війском, а Атенець Мільтияд, тодї тиран на тракійскім Херсонесї, промовляв за вислуханєм сеї поради, Г і с т и є й (Гістіайос), т и р а н М і л є т у, переконав товаришів, що занапащенє Дария було би також занепадом їх власної влади.

Йоньске повстанє. — Дарий нагородив щедро вірність Гістиєя, а відтак покликав єго на свій двір і позволив владу в Мілєтї відступити зятеви Аристагорови. Гістиєй навкучив собі перегодом побит оддалїк від своїх, візвав потайно зятя, щоби підняв заворушенє між Греками і подав єму тим нагоду вернути для їх втихомиреня. Тодї Аристагор захопив зібраних разом тиранів усїх йоньских міст і видав кождого з них власним пiдданим, а всїх Йонів візвав сам до загального повстаня і оборони свободи, 500 р. Повстанє всюди легко розгоріло ся, а Аристагор удав ся до Спарти просити помочи проти Персів. В Спартї відказали єму помочи, однак Атени памятали на давний союз з йоньскими містами і вислали їм на поміч 20 кораблїв, а евбейска Еретрия пять. Сї союзники взяли участь в походї йоньских повстанцїв на С а р д и, столицю перского сатрапи, котрою повело ся на разї заволодїти; але коли місто небавом згоріло з вини Греків, задля обуреня населенцїв треба було розпочати відворот до побережа. Атенцї вернули ся зараз після того, бо пізнали

невитревалість Йонів. Перси побили під Ефезом утікаючих повстанців; однак не могли їх зовсім покорити, поки не спровадили в ті сторони фенїкійскої фльоти. Тимчасом почала ся розтич між Греками, давні зависти міст віджили; недостача витревалости виявила ся різко в морскім бою коло острівця Ляде під Мілєтом 496 р., серед котрої часть грецких кораблів перейшла до ворогів або вернула з боєвища домів. З того часу оставало Персам лише згнобити наконечно поодинокі міста. Найпізнїйше піддав ся Мілєт; щоби дати відстрашаючий приклад, збурено з нащадком се місто, все ще найбільше і найбогатше з усїх грецких, 495 р. В цїлій Грециї викликало се великаньске, болюче і пригноблююче враженє.

Перший перский похід на Грецию. — Йоньске повстанє приспішило у Дария замір підбою европейскої Грециї; мабуть навмисний невільник безнастанно нагадував єму, що мав пімстити на Атенах і на Еретриї їх наїзд на Сарди. Дарий однак не хотїв сам трудити ся підбоєм такого нїкчемного ворога і виправив свояка Мардонія, що з великим війском рушив сухопутем на Тракию. Супроводила єго здовж побережа велика фльота, котрою везено припаси для війска потрібні в походї в краю напів диким. Спершу все йшло Персам гладко; і грецкі міста на тракийскім побережу і дрібні тракийскі народи в глибинї суші признали поневолї перску зверхність, а навіть македоньский король піддав ся, прирікаючи поміч. Але фльота розбила ся наслїдком бурі коло скелистого пригірка Атос, а без припасів годї було дальше пускати ся. Колиж до того оден з хоробрих народів тракийских наніс значне пораженє перским війскам, були приневолені вернути до Азиї, не дійшовши до границь Грециї.

Атени, Спарта і Егіна на передоднї нового походу. — Безпроволочно приказав Дарий нове, ще більше зброєнє, а наперед вислав послів до всїх грецких міст з домаганєм, щоби на знак покірности прислали єму води і землї. З переляку перед великаньскою силою перскою, котрій доси нїхто з Греків не опер ся безкарно, вволили сему домаганю майже всї грецкі острови і дуже богато міст на суходолї, передовсїм Теби, нерадї Атенам. Але в Спартї і в Атенах се домаганє принято яко наругу і повбивано перских послів.

Тим стягнули обидві сї держави на себе гнїв Персів і се зближило їх до себе. Атени провадили тодї завзяту боротьбу з близким островом Е ґ і н о ю, що була тодї вельми могуча і мала фльоту далеко більшу як атеньска; длятого ся війна була для Атен вельми докучлива. Тепер отже вислано з Атен до Спарти з жалобою на Еґінетів, що они признанєм перскої зверхности зрадили спільну справу Греків, а гноблячи Атени війною, спиняють їх приспособити ся до відпору народного ворога. Таке признанє проводу Спартан навіть поза Пельопонезом підлестило їм вельми; обидва с п а р т а н ь с к і к о р о л ї у д а л и с я н а Е ґ і н у і домагали ся закладників. Еґінети не посьміли опирати ся могучій Спартї, а Спартани видали еґінетских закладників Атенцям. З тревоги про їх долю Еґіна була приневолена понехати війну.

Другий перский похід на Грецию. — Ожиданий другий перский похід під проводом Перса А р т а ф е р н а і Меда Д а т и с а рушив морем, щоби по дорозї покорити Кікляди, о скілько ще не піддали ся, а складав ся знов з фльоти і сухопутного війска, везеного на кораблях. Похід супроводив Гіппій, сподїваючи ся, що Перси вернуть єму владу в Атенах. Перскі полководцї не хотїли роздратовувати Греків, о скілько бажали покорити ся; на острові Дельос зложили навіть богаті жертви Аполльонови іменем короля Дария, але острів Н а к с о с, що не хотів піддати ся, здобули і спустошили зовсїм. Звідтам звернула ся перcка фльота на Евбею, пімстити ся на Еретриї за участь в Йоньскім повстаню. З підмогою зрадників Перси здобули Е р е т р и ю, з н и щ и л и ї ї з нащадком і рушили до Аттики, а за радою Гіппія причалили на єї східнім побережу під Маратоном.

Бій під Маратоном 490 р. — В Атенах настала тривога перед великим перским війском; лякали ся також, що приятелї Пізистратидів допоможуть Гіппієви і Персам, а звідтіль проявило ся недовірє до своїх. При всїм тім Атенцї постановили боронити ся і вислали до Спарти візванє о безпроволочну підмогу. Найбільш оглядали ся всї на М і л ь т и я д а, що знав уже Персів і спосіб їх воюваня. Оден іменно з Філяідів за тиранії Пізистрата віддалив ся з Атен, призваний одним тракійским племенем на Херсонезї обняти владу над Геллєспонтом, а Мільтиял, член сего роду, правив там по своїм стрию і належав до походу Дария на Скитів. По по-

воду сеї ради, котру давав иншим грецким тиранам над Дунаєм, був приневолений відтак утікати до Атен; тепер вибраний тут одним з 10 стратеґів або полководців, Мільтияд радив, щоби вирушити в поле, замість замикати ся в мурах. А коли розтаборили ся на узгірях під Маратоном, знов радив Мільтияд, щоби Атенці перші вдарили на ворога. Прибуло їм відваги, коли в їх таборі явили ся Плятейці з цілою своєю оружною силою, 1000 гоплїтів, одинокі вірні союзники, котрих з того часу усе вважали в Атенах найпевнїйшими приятелями. Оружна сила самих Атенців складала ся з 10.000 гоплїтів і відповідної скількости легко оружних. Зачудували ся перскі полководцї, побачивши, що та горстка пустила ся на них повним бігом, в день, в котрім на Мільтияда припало начальство всего війска. Але напад був так нагальний наслїдком скорости, що переломано крила боєвої лїнїї Персів, а відтак наскочено ззаду на їх осередок. Тут кипів довше завзятий бій, поки перске війско не вспіло всїсти на кораблї і звернути ся морем на Атени в тій думцї, що безборонним містом заволодіє легко зрадою. Одначе Мільтияд з побідним війском зараз поспів з поворотом до Атен; підпливаюча до пристани Фалерон перска фльота побачила єго готовим до нового бою під мурами міста. Понехуючи намір нападу, перска фльота завернула і поплила до Азиї.

Слава і смерть Мільтияда. — Побіда під Маратоном вкрила найвисшою славою Атени. Перший се раз відперли Греки Персів і то при вельми переважнім їх числї. Спартани, котрим торжественне сьвято не позволяло раньше вирушити з дому, прибули до Аттики із значною підмогою, удали ся на Маратоньске боєвище, чудували ся множинї поляглих і заявили справедливе признанє хоробрости Атенців. Найславнїйшим мужем став від разу Мільтияд. Користуючи ся сею популярностю і довірєм, вимагав значного і коштовного ополченя, обіцюючи з сего значні користи для Атен. Колиж вволили єго домаганю, виправив ся із значною фльотою на море, пустив ся на острів Парос і домагав ся від єго населенців, щоби тепер окупили ся Атенцям великими сумами за се, що попередно піддали ся Персам. Коли Парийцї відказали, почав облягати їх місто, але не вспів єго здобути, а сам ранений повернув з фльотою домів,

нічо не осягнувши. Мільтияда засуджено в Атенах на велику грошеву кару; коли не міг її заплатити, був приневолений піти до вязниці, де небавом умер.

Аристид і Темістокль. — По смерти Мільтияда найбільше значінє мав в Атенах Аристид (Арістейдес) і Темістокль. Аристид, муж незвичайно чесний, справедливий і безкористний, бажав, щоби й надальше політичну перевагу мали в Атенах земскі власники і селяни, котрі яко гопліти вкрили ся такою славою під Маратоном. Темістокль, не такий правий, вельми честилюбивий, славожадний і користолюбивий, але спосібнійший яко полководець і бистрійший від Аристида політик, добачав, що перска війна небавом відновить ся і думав, що лише велика фльота могла би спасти Атени. Між обидвома мужами закипіла завзята політична боротьба, закінчена прогнанєм Аристида з підмогою остракізму. Позбувши ся суперника а користуючи ся тим, що відновила ся війна з Еґіною, зараз Темістокль наклонив Атенців, щоби всї доходи з копальнї срібла в Лавріон обертали на утворенє фльоти.

Атени морскою державою. — Темістокль заложив нову пристань вигідну і оборонну, Пірей (Пейрайос; — дотеперішня пристань, Фалєрон, не мала доброго захисту); там станули великі варстати, в котрих безпроволочно збудовано 100 кораблїв а відтак ще будовано щораз нові. Грецкі воєннї кораблї ріжнили ся значно від купецких суден. Сї призначені до далекої плавби і перевозу товарів, були ладовні, широкі, з щоглами і численними вітрилами, щоби могли захоплювати погожий вітер, котрий їх головно порушував; на купецких кораблях лише серед морскої тишини уживали весел, котрі там небогато значили. На воєнних кораблях все залежало від добрих гребцїв, бо тут розходило ся о зручність і скорість зворотів; длятого сї кораблї були довші і вузші від купецких, гнані виключно силою весел, котрими порушувано згідно в такт. Кождий воєнний корабель мав первістно 50 гребцїв, звичайно невільників; опісля будовано більші кораблї, порушувані 150 гребцями, уміщеними на трех рядах лав одні над другими а вистачених щораз то довшими веслами. Такий воєнний корабель звали триєрою (трієрес). По кількох роках Атени мали так велику фльоту, котрої не посїдало нїяке грецке місто.

Похід Ксеркса. — Тимчасом в Персиї умер Дарий, а єго наслідник, Ксеркс, був приневолений насамперед усмирити повстанє в Єгипті. Аж після того почав робити великаньскі приготовленя проти Греків, і щоби все те наглядати, прибув сам до Сардів. На Геллєспонті станув міст із злучених линвами кораблів, перекопано скелистий півострів Атос, щоби фльота супроводивша армію здовж побережа не дізнала ніякої пригоди від бурі. На останку рушив Ксеркс в поле; єго війско, після переказу Греків, мало виносити більш 1½ міліона жовнірів, що однак є зовсїм неімовірне.

Загальний союз Греків під гегемонїєю Спарти. — На вість про се Спартани і Атенцї скликали на Коринтский Істм з б о р и висланників усїх грецких міст і тут ухвалено загальний союз Греків для оборони від Персів. Щоби не знеохочувати Спартан, згодили ся Атенцї віддати Спартї н а ч а л ь н и й п р о в і д не лише сухопутних війск, але і морских, хоч Спарта не мала своїх кораблїв, а Атени мали більшу фльоту як всї инші союзні міста разом. Із зборів на Істмі вислано до всїх міст візванє, щоби приступали до союза; тим, що злучилиб ся з Персами, грозили пімстою після побіди.

Боротьба в Термопілях 480 р. — Спартани вельми нерадо вирушали поза Пельопонез. При всїм тім спершу постановлено боронити входу до Тессалїї в долинї Темпе. Коли однак Спартани довідали ся, що се місце можна обійти скрізь гори, вернули ся звідтам на Пельопонез. Аж в останнїй хвилї, на рішучі домаганя Атенцїв, рішили ся в Спартї, вислати невеликий відділ в Термопілї, куди провадила одинока дорога до середньої Грециї. Король Л е о н ї д з 300 С п а р т и я т а м и і відповідною скількостю періойків і гельотів, з засобами беотских і инших міст заняв провал і тут перший раз зіткнули ся Спартани з Персами. На вдововижу Ксеркса, при великаньскій чисельнїй переваз́і Персів, Леонїд і горстка єго жовнїрів боронили ся довго і витревало, заподїваючи значні втрати товпам варварів, гнаних на останку бичами до бою. Зрадник Ефіяльт вказав однак Персам гірску стежку, куди можна було дістати ся позаду Греків. На вість, що Перси вже заходять з заду, Леонїд відослав усїх домів, лише сам із Спартиятами, для котрих соромом було уступити перед лицем неприятеля, постановив остати і радше згинути як уступити. Без ніякої вже надії успіху, лише

з почутєм обовязку для вітчини, щоби ворога як найдовше тут задержати і як найдорожше казати єму окупити сю побіду, Леонід робив випади в оден і в другий бік провалу, поки на останку не п о л я г в бою він і всї Спартияти до останнього. Сухопутна дорога до дальшої Греції стояла тепер відкрита для Персів. Тимчасом грецка фльота заняла спершу становище коло пригірка Артемізіон і сточила успішний бій з перскою фльотою, котра від бурі потерпіла великі втрати. Але на вість про вислід бою в Термопілях, грецка фльота уступаючи причалила до атеньскої пристани Пірея.

Полишенє Аттики. — Коли скрізь Термопілї Перси мали вже вільний вхід до середньої Греції, ще лише вузкий Істм Коринтский міг горстці Греків дати спромогу успішного захисту від перскої товпи; там отже станули всї оружні сили Спартан та єї союзників. Для Атен і Аттики не було вже на суходолї ніякої безпечности. З переляку вислано до Дельф по раду; пророчня звістила, що Атенців можуть спасти д е р е в л я н і м у р и а Темістокль пояснив горожанам, що деревляні мури се кораблї. Ухвалено отже на внесенє Темістокля, що треба всїм полишити рідний край, старців, дїтий і женщини вислати за море на Пельопонез, головно на близкий острів Саляміну, а всїх спосібних до бою, отже й прогнанців, серед них Аристида, завізвати в так важній хвилї на кораблї. Серед загального переполоху, журби і плачу, довершили Атенцї сего, що постановив нарід. На Пельопонезї принято всюди гостинно атеньских збігців; передовсїм зароїв ся ними сусїдний невеличкий острів. А р е о п а ґ к е р м у в а в усїм серед заколоту і достарчив кождому певного грошевого засобу, щоби міг улати ся на фльоту.

Греки і Ксеркс на передоднї великого бою. — Коло побережа Саляміни, в тїснім заливі, станула вся грецка фльота, несповна 400 кораблїв. Натомість до пристани Фалєрон надплила небавом перска фльота, що по всїх стратах від бурі числила ще 1000 кораблїв значно більших як грецкі. Складала ся головно з фенїкійских кораблїв, але й Греки з островів Азиї Меншої були приневолені достарчити підмог. Майже сучасно наспів до А т т и к и К с е р к с з військом. Оружні віддїли міст середньої Греції, що або примусом, або добровільно і радо, як Теби, прилучили ся до походу на Атени,

винагородили єго щедро за страти в Термопілях. Занято атеньску Акрополїю без труду і витято в пень усіх, що не поспіли або не хотіли піти за море; місто і всї сьвятинї збурено з нащадком. Ксеркс певний, що зітре відразу на порох всю грецку фльоту, розтаборив ся з цїлим війском на побережу, казав собі поставити високий престіл камінний над морем, звідкіля міг би добре бачити поражене сьмілої горстки, що поважила ся відказати єму покірности. На грецкій фльотї заволодів безмежний переляк, коли побачили зблизка великаньскі сили Персів. З многих сторін відозвали ся голоси і дораджували відвороту до Істму, де була зібрана сухопутна сила. Лише Темістокль домагав ся притьмом, щоби остали на місцї і сточили бій. Доходило до острих суперечок і нагальних стичок („бий але слухай"); на останку загрозили Атенцї, що в разї відвороту їх кораблї покинуть союзну фльоту. Тодї єї начальний воєвода, Спартият Еврибіяд, рішив ся остати; одначе Темістокль побоював ся нового ваганя і вислав потайно до Ксеркса з заявою, що Греки хотять утїкати, отже не повинен допустити до сего і заперти їм відворот. Ксеркс зараз послухав візваня; наслїдком сего Греки були приневолені тут сточити бій і зараз стали готовити ся до него.

Бій під Саляміною 480 р. — Темістокль домагав ся бою на місцї, бо знав добре, що може нїгде грецка фльота не найшла би так користних услових. В тїснім і затишнім заливі, знанім дуже добре Атенцям, Греки повертали ся свобідно, а Перси не могли розвинути ся і окружити Греків. Товпили ся отже їх великі і тяжкі кораблї, спихали ся одні на другі і самі собі заподївали шкоду. Коли Греки уставили ся в боєвий ряд, сьміло кинули ся наперед, присьпівуючи воєнний пеан, а перед иншими Атенцї; тодї зачудована такою сьміливостю перска фльота відразу стала уступати і мішати ся. Зручні і менші кораблї грецкі сьміливо обскакували по кілька разом поодиноких морских великанів перских, котрі безсильні майже не вміли боронити ся. Почав ся небавом заколот, що безнастанно зростав; на останку, дізнавши великих страт, кинула ся перска фльота в переполоху до побережа, глядїти безпечности під захистом сухопутного війска. Тодї Аристид з вибраним відділом Атенцїв причалив до маленького скелистого

острівця (Пситалєя) при устю до заливу, де перед боєм осаджено часть Персів, щоби брали в полон грецкі розбитки. Тепер сї Перси полишені своєю фльотою дістали ся в руки переважній силї грецкій, заковані тими самими кайданами, котрі готовили для Греків. Пораженє Персів було цїлковите, а побідне торжество і радість Греків безмежна. І справдї було чого радувати ся. Не якийсь віддїл і частину перских сил, як під Маратоном, але всю казочну майже силу непобідимого короля королїв побито соромно в єго очах, хоч так величезна була нерівність сил.

Бій під Саляміною показав в перше різко і в цїлій повнї се, що заповідали вже Маратон і Термопілї: яку то перевагу має Европа над Азиєю, яку моральну силу дає горстцї горожан свобідних держав їх палкість і особиста вправа кождого, як то патриотизм і сьвідомість мети, за котру борють ся, забезпечує їм перевагу над товпами невільників, котрих лише насила спонукує до бою. Вражінє отже бою було величезне по обидвох боках. Ксеркс, доси так гордий і певний своєї сили, упав тепер нараз духом. Хоч сухопутне війско нїякої не потерпіло втрати, хоч навіть побита фльота була ще розмірно численнїйша від побідної фльоти Греків, думав Ксеркс тілько про відворот. Щоби єго утвердити в тім намірі, Темістокль післав знов до него з осторогою, що Греки хотять знищити перскі мости на Геллєспонтї і відтяти королеви відворот, а переляканий Ксеркс чим скорше покинув Аттику і що раз поспішнїйшим походом прямував до Азиї.

Бій під Плятеями р. 479. Небезпечність для Грециї ще не минула; Ксеркс перед відворотом лишив в Тессалії Мардонія з найвдатнїйшою частиною війска, около 300.000 людий, що там розтаборили ся на зимівлє. Мардонїй бажав викликати розлад між Греками, а оцїнюючи належно хоробрість і витривалість Атенцїв, післав до них їх приятеля, македоньского короля Александра, і жертвував як найкориснїйші услівя, повну внутрішню самоуправу, а навіть відбудованє знищених Атен коштом Персів, щоби лише признали над собою зверхність короля королїв. Застрашені тим Спартани виправили також посольство до Атен; але Атенцї приобіцяли торжественно, що нїколи союза Греків проти Персів не покинуть, анї також не зречуть ся волї. З весною рушив отже Мардонїй знов на Аттику. Коли Спар-

тани, хоч горячо взивані Атенцями, знов хотіли боронити ся аж на Істмі, Атенці, що ледво вчасти відбудували своє місто, другий раз приневолені були покинути вітчину. Тепер схоронили ся лише на Саляміну, бо при недостачі перскої фльоти тісна вузина давала повний захист. Мардоній почав пустошити Аттику а сучасно не переставав заманювати Атенців корисними обіцянками.

В Спарті почали отже побоювати ся, що довша проволока всеж таки може Атенців пхнути в рамена Персів. Король Павзаній (Павзаніяс) вирушив у похід з усею спартаньскою силою, а на вість про се Мардоній покинув гористу Аттику і уступив до Беотиї, де просторі рівнини надавали ся до зворотів добірної перскої кінноти. Тут розложили ся Перси табором над рікою Азопом, оперті о Теби, а звідтіль достарчувано їм всего подостатком. Греки розложили ся по другім боці ріки під Плятеями під проводом Павзанія, з котрим злучила ся вся сухопутна сила атеньска під Аристидом. Тут сточений великий бій став сьвітлою побідою Греків, а Персів побито на голову по смерти Мардонія, що зараз з початку поляг, кинувши ся сьміливо наперед на чолї кінноти. Греки здобули богатий табор, де схоронили ся недобитки перскі; спас ся лише оден перский віддїл, що зовсїм не мав участи в бою і уступив на північ прямо з боєвища. На памятку побіди установлено в Плятеях торжественні обходи, що мали периодично повтаряти ся а з частини добичі казали вилити великаньску бронзову чашу до Дельф і виписати на єї підставі (є доси в Константинополї) назви всїх міст, що мали участь в боротьбі за волю. Тепер вже вся Греция була свобідна від Персів.

Бій коло пригірка Мікалє. — Сучасно знищили Греки цїлу перску фльоту коло пригірка Мікалє в Азиї Меншій. Вже на весну поплила грецка фльота на острови Егейского моря, а звідтіль дальше аж до побережа Азиї, візвана тамошними Греками. Доси оставали сї Греки в перскій службі, а тепер допомогли успішно до побіди грецкої союзної фльоти. В боюж знов між иншими визначили ся хоробростю Атенцї під начальством Ксантипа, Периклевого вітця. Тим способом розпочинали вже европейскі Греки зачіпну боротьбу з Персами для визволеня з перского ярма земляків на сходї.

VIII. РОЗДІЛ.

Морский союз під геґемонією Атен.

U. Koehler, Urkunden u. Untersuchungen zur Geschichte des delisch-attischen Bundes (в розпр. Берлін. Акад.) — Oncken, Athen und Hellas, 2 томи, Липск 1865—66. Kirchhof, Der delische Bund im ersten Decennium seines Bestehens, 1876 (в часописи Hermes XI). — G. Busolt, Der Phoros der athen. Bündner (в Philologus т. 41.) 1882. — Vischer, Kimon, Базилея 1847 і в Kleine Schriften, Липск 1877.

Почини морского атеньского союза. Від хвилї, коли Греки відперли наїзд Ксеркса, починає ся найсьвітлїйший час в цїлій грецкій історию, пятьдесятилїтє найбільшої слави і могучости грецких держав, особливо Атен, що в народній боротьбі визначили ся перед усїма. За їх то приводом, зараз після бою під Мікалє принято до загального союза грецкого проти Персів тих Греків з островів Еґейского моря і Азиї Меншої, котрі жертвували свою поміч, а навіть постановлено нападати Персів і визволяти зпід їх кормиги инші грецкі міста. Насамперед союзна фльота пустила ся на Кипр, звідтіль над Геллєспонт, щоби прогнати перскі залоги. Найбільше часу заняла облога Византиї над Босфором. Проводив тодї союзною фльотою Павзанїй, витязь зпід Плятей, гордий і неприступний Спартият, що звик був обходити ся з союзниками суворо і легковажно і тим їх знеохотив для Спартан. Колиж єго обходженє з Персами, котрих полонив у Византиї, почало викликувати підзор о зраду, обжалувано єго в Спартї. Щоби там виправдати ся, Павзанїй приневолений був віддалити ся, а в єго неприсутности йоньскі Греки жертвували провід Атенцям, до котрих зближила їх племінна спільність, а тодїшнїй їх полководець, Аристид, зумів їх приєднати привітливим і людским поступованєм. Атенцї згодили ся на се і наслїдком того зорґанїзовано тепер тїснїйший морский союз, 478 р.

Первістна орґанїзация морского союза. — Новий союз утворено задля зачіпної боротьби з Персами для визволеня грецких міст: іменно постановлено удержувати союзну фльоту, до котрої кожде з міст достарчувало би певного числа кораблїв, і складати оплати на потреби союза в сьвятинї Аполльона на Дельос до союзної каси під управою двох скарбників, Геллєнотаміяїв, вибираних Атенцями.

В згромаджуваній там союзній раді мали всї участники однакову участь; Атенам яко начальникови союза повірено начальство фльоти, збори контингентів і побір союзних оплат, котрих висоту означив Аристид, муж рідкої справедливости, признаваної всіма Греками. Добачували наперед, що дрібні міста будуть воліли окупити грішми свій обовязок достарчуваня кораблїв і позваляли на се з гори.

Зріст дельфійского союза. — Коли Павзанїй повернув із Спатри на Геллєспонт, застав уже новий союз зорганїзований а наслїдком того Спартани і всї їх союзники пельопонескі усунули ся від дальшої боротьби. З того часу загальний оборонний союз всїх Греків проти Персів став бездїйним, зате тим сьвітлїйше розвивав ся сей тїснїйший зачіпний союз, делїйский. З єго підмогою щораз то нові міста грецкі визволяли ся зпід перскої кормиги, а наслїдком того розширяли ся безнастанно границї союза. Подїлений опісля за Перикля для лекшої управи на окремі округи (спершу 3, відтак 5), союз обнимав в часї найбільшої сьвітлости більш 300 міст на побережах і островах Егейского моря. Атени яко начальниця союза стали наймогутнїйшою державою грецкою то є добули гегемонїю, а їх значінє супроти союзних міст росло безнастанно.

Доля Аристида, Темістокля і Павзанїя. — Коли Аристид органїзував морский союз, дбав Темістокль в Атенах про двигненє і укріпленє міста збуреного Персами. За єго приводом Атенцї скоро відбудували мури міста, укріпили пристань Пірей і розширили корабельні варстати, на останку почали будувати довгі мури для злуки міста з пристаню. Але Темістокль, спершу після бою під Саляміною славлений в цїлій Греції спасителем і вкритий найбільшою славою, втратив опісля всяку популярність в Атенах, коли всїм докучав, виславляючи безнастанно свої великі заслуги. На останку прогнаний з підмогою остракізму віддалив ся до Аргос, одначе й там не остав довго в супокою, замотаний в процес Павзанїя. Сей іменно удав ся на власну руку з кількома кораблями над Геллєспонт а засмакувавши в розкошах, виставности і перских звичаях, став зносити ся з Персами а навіть з самим Ксерксом і обіцював їм, що готов віддати їх владї всю Грецию, наколи Ксеркс вчинить єго володарем під своєю зверхностю. За поворотом

до Спарти зорганізував в тій цїли змову і підбурював Гельотів, однак зрадив єго невільник, а коли ефори хотїли єго увязнити, схоронив ся до сьвятинї, котрої двері зараз привалено камінями і там умер голодовою смертю. Слїдство против него навело на слїди, що Темістокль знав про єго наміри, а скоро Спартани донесли про се до Атен, запав тут заочний засуд смерти на Темістокля. Домагали ся від Аргос єго видачі; Темістокль отже утік, а не чуючи ся нїгде в Грециї безпечним, дістав ся на останку до Персів і так собі приєднав їх короля, що сей віддав єму в управу кілька міст в Азиї Меншій. Там в кілька літ опісля закінчив житє, мабуть зробивши собі смерть власною рукою, щоби не служити Персам против своїх земляків. Аристид умер вже раньше в Атенах, убогий, жалований всїма і похоронений прилюдним коштом.

Побіда Кімона і єго полїтика. — По Аристидї і Темістоклї найзнатнїйшим державником був якийсь час Кімон, син Мільтияда, головний богатир зачіпної війни проти Персів. Був він передовсїм жовнїром і знаменитим полководцем. Він здобув для делїйского союза тракійскі побережа, повиганявши з усїх усюдів перскі залоги; він в Азиї Меншій здобув грецкі міста в Кариї, а навіть пустивши ся ще дальше на схід, відніс над рікою Евримедоном велику побіду над Персами на суходолї і на морі (467 р.) і вернув відтак грецкому сьвітови все, що колинебудь давнїйше видерла єму перска сила. Він поконав також перше повстанє серед союзників і приневолив до покірности ті міста, котрі відказували сповненя принятих обовязків (Наксос, Тазос). Такі міста, що відорвали ся від союза а відтак улягли покорені, тратили право до участи в союзній радї і достави власних кораблів, але мали складати оплати їм наложені; инші знов добровільно окуплювали свій обовязок воєнної служби, щоби лише позбути ся труду. Атенцї радо брали гроші і за те помножували свою фльоту; оружна сила союзна постепенно щораз більше заміню вала ся на виключно атеньску, а наслїдком того Атени щораз більше набували переваги над союзними містами. На останку лише три найзначнїйші острови (Хіос, Самос і Лєзбос) мали ще власну фльоту воєнну і доставляли кораблів в натурі. З військового огляду Кімон сприяв такій замінї, бо підносила воєнну готовість

союза: однак не хотів влади Атен над союзом, але бажав удержати і на дальше політичні відносини без зміни. Для того був усе прихильником союза із Спартанами і до сеї політики своєї зумів зразу нахилити Атенців. Привітливий, людский, гостинний, любив з усіма приставати і обертати ся серед товпи, жовнїрів своїх знав усїх і дбав про їх потреби; знаменито украшував Атени і власним накладом ставив величаві будівлї: звідтіль походила єго велика популярність, котру небавом підкопали самі Спартани.

Третя мессеньска війна і упадок Кімона. — Небавом після відкритя зради Павзанїя страшний землетрус заподіяв в Ляконії великі шкоди, а сим покористували ся Гельоти, котрих після змови Павзанїя переслїдовано і підняли великий бунт, около 460 р., названий третьою мессеньскою війною. Загрожені Спартани домагали ся помочи від усїх союзників, а Кімон своїм впливом виміг на Атенцях, що й з Атен також вислано відділ війска під єго власним начальством. Але коли Спартани з недовіря до Атенцїв відправили їх помічне війско, а задержали всї инші, обурила та зневага атеньский нарід так дуже, що зараз послїдував повний зворот в політиці. Кімона засуджено тепер остракізмом на прогнанє, а перевагу здобуло собі демократичне сторонництво з програмою антиспартаньскої політики.

IX. РОЗДІЛ.

Атени в добі Перикля.

v. Wilamowitz-Möllendorf, Von des Attischen Reiches Herrlichkeit, 1880 (в Philologische Untersuchungen, I). — Filleul, Histoire du siécle de Périclès, 2 томи, Париж, 1873 (перекл. нїм. Döhler-a, Липск 1874). — Adolf Schmidt, Das Perikleische Zeitalter, 2 томи, Єна 1877—79. — P. Giraud, Sur la condition des alliés pendant la première Confédération athénienne, Париж 1883. — Hartel, Studien über attisches Staatsrecht und Urkundenwesen, Відень 1878 (в розправах Віден. Акад. т. 90 sq.) — M. Fränkel, Attische Geschworenengerichte, Berlin 1877. — Meier und Schömann, Der attische Process, 2 томи Берлїн 1883—87 (2 виданє Lipsius-a). — I. H. Lipsius, Das attische Recht und Rechtsverfahren, Липск 1905. — Böckh, Staatshaushaltung der Athener, 2 томи. Берлїн 1886 (вид. 3-тє M. Fränkel-a). — B. Keil, Anonymus Argentinensis. Fragmente zur Geschichte des Perikleischen Athens, aus einem Strassb.

Papyrus, Strassburg 1902. — Hertzberg, Athen historisch-topographisch dargestellt, Halle 1885. — Milchhöfer, Athen (в Baumeister-a Denkmäler I) 1884. — A. Bötticher, Die Akropolis von Athen, Berlin 1883. — Michaelis, Der Parthenon, Липск 1871. — Bohn, Die Propyläen, Berlin 1882. — Collignon, Phidias, Париж 1885. — Lechat, Phidias et la sculpture grecque au V. siècle, Par. 1907. — Croiset, Aristophane et les partis à Athènes, Par. 1906. — A. Müller, Lehrbuch der griechischen Bühnenaltertümer, Freiburg 1886. — Blümmer, Leben und Sitten der Griechen, 2 томи, Липск 1887. — Guhl und Koner, Das Leben der Griechen und Römer, Берлїн 1893, 6-те вид. (польск. перекл. Mieczyński, Hellada i Roma, 2 томи, Варшава 1896).

Часи справжньої демокрациї. Відколи Атени були морскою силою а до служби на воєнних кораблях уживано головно безземельних горожан, захитана перед тим уже давна полїтична перевага земских власників стала занепадати і постепенно усталило ся повне зрівнанє в правах рухомого майна з нерухомим. Сучасно росло значінє народних зборів і народних судів а зменшала ся влада урядників, зпосеред котрих стратеґи наслїдком безнастанної війни стали найважнїйшими. До утверджeня справжньої демокрациї в Атенах змагало противне Кімонови сторонництво, котрого начальником був спершу Ефіяльт, а відтак Периклъ, син Ксантипа, обвинителя Мільтияда і витязя зпід Мікалє. Ефіяльт повалив на останку зверхничу надзірну владу Ареопаґу, 462 р. і надзір над правами віддав народним судам. Демократичне сторонництво хотїло також здобути для Атен начальне місце серед усїх грецких держав і перевагу як на суходолї так і на морі, не оглядало ся зовсім на досаду Спарти і піддержувало всюди демократичні змаганя.

Боротьба Атен із Спартою і грецкий дуалїзм. — Длятого то зараз по прогнаню Кімона Атени злучили ся з неприятелями Спарти. Перший бій із Спартанами наніс вправдї Атенцям поражeнє (під Танаґрою р. 457), але небавом після того побіда над Беотами (під Ойнофітою р. 456) утвердила їх перевагу в цїлій середнїй Грециї. Островом Еґіною зовсім заволодїли Атенцї, а їх фльота спустошила навіть побережа Лякониї і оплила доокола цїлий Пельопонез. Сучасно однак дізнали Атенцї болючих втрат в Єгиптї (куди вислано значні сили задля піддержки повстаня проти Персів) і бажаючи заключити союз із Спартою, відкликали

Кімона з вигнаня. Кімон лишив з того часу напрям політичних справ свому суперникови Периклеви, а сам з великою фльотою і війском виправив ся на Персів; а хоч умер підчас походу, війско єго віднесло па Кипрі (під Саляміною, 449) так велику побіду на суходолі і на морі, що всі боротьби з Персами перестали відси на довго (опісля думали навіть, що тоді заключено формальний мир з ними т. зв. Кімоньский мир). В Грециї відновила ся небавом війна, Беоти побили Атенців (під Коронеєю 447), Спартани загрозили Аттиці наїздом, котрий з трудом відвернув Перикль. Трийцятилїтний мир між Атенами і Спартою ствердив полїтичний дуалїзм Грециї то є рівнорядність двох сил: сухопутної симмахії пельопонеської Спарти і морского союза під начальством Атен. Обидві держави признали обопільно свої союзи і приобіцяли, що з того часу не будуть собі шкодити.

Полїтика Перикля. — Трийцятилїтний мир був ділом Перикля, котрого полїтика визначала ся великою обачностю і умірене́м. Переконавши ся серед дотеперішних боротьб, що сили Атен не вистарчають на те, щоби проти волї Спартан заняли становище першої на суходолї і на морі грецкої сили, пожертвував без ваганя сухопутну перевагу і вдоволив ся морскою потугою. Перикль добачав, що полїтичний дуалїзм не дасть ся удержати на все в Грециї, що колись прийде до великої війни між Атенами і Спартою. Думав однак, що треба наперед покористуватись довгим супокоєм і скріпити ся у внутрі, атеньский союз морский перетворити у володїнє Атен над союзними містами, придбати богаті материяльні засоби, розвинути всесторонно торговлю а згромадити готовий і значний скарб. Сучасно бажав розбудити всї сили атеньского народу, потягнути всїх горожан до безнастанної участи в полїтичному житю, достарчити їм роботи і занятя при величавих публичних будівлях і дати, з підмогою величавих торжеств, нагоду до всесторонної осьвіти. Атени мали вкрити ся блеском і славою і тим способом стати першим містом в Грециї, столицею всего духового житя і руху. Володїнє Атен на морі, островах і побережах і найширша осьвіта атеньского народу — се були дві найвисші і головні цїли полїтики Перикля.

Управа Перикля в Атенах. — Для тих цілий своєї полїтики зумів Перикль приєднати горожан. Вправдї був приневолений ще раз сточити завзяту боротьбу з противним сторонництвом; але коли останнїй проводир атеньскої аристократиї (Тукідид, син Мелєзия) наслїдком остракізму пішов на прогнанє, з того часу протягом 14 лїт з черги був Перикль признаний начальником в Атенах і правив цїлою державою яко провідник народу. Єго влада, за той час дїйсно рівна монаршій, опирала ся на тім, що єго рік річно вибирано стратегом, а всї єго товариші, що на тім урядї змінювали ся щорічно, кермували ся єго поглядами. Крім того довгі лїта був він директором публичних будівель, а наслїдком того орудував великими засобами із скарбу, з котрих однак мав складати рахунки. Вілданий безнастанно прилюдним справам, імпонував усім докладним їх знанєм і досьвідом, визначав ся понад усїх талантом і незвичайною вимовою і поривав усе нарід за собою, скілько виступив особисто. Робив се однак рідко, звичайно промовляли єго приятелї і сторонники. Сам нїколи не підлещував народови, але картав єго нераз строго, щоби не дав ся заманювати принадним надїям, однак старав ся єго піднести на дусї, коли без причини попав у сумнїви. Взагалї Перикль не розбуджував пристрастий народу, але промовляв до єго розуму і умів єго переконати; нарід все певен того, що Перикль бажав лише єго добра, цїнив у нїм передовсїм єго велику безкорисність. По смерти Перикля показало ся, що був богатшим з початку як при кінцї своєї полїтичної дїяльности, що було рідкостю у грецких державників. Перикль мав іменно значне майно, але управу єго лишив довірочним слугам, а сам жив вельми скромно без нїякої виставности і не дбав про популярність.

Атеньска держава. Підвласні союзні міста. — Морский союз перемінив ся небавом у беззглядне володїнє Атен над союзними містами. Видимим знаком сеї зміни було, около р. 454, перенесенє союзного скарбу з острова Дельос до Атен, де єго зложено в Партенонї, а задля того замість делїйского Аполльона стала покровителькою союза Палляс-Атене. На головне єї сьвято, Панатенаї, всї союзні міста слали з того часу жертви і торжественні посольства. Обовязки кождого міста до союза означувала умова заклю-

чена з Атенами; означену в ній оплату, звану з того часу д а н и н о ю, форос, треба було складати в атеньских касах, а атеньскі урядники удержували списи всіх оплат. Піддавано їх периодично ревізиї, після потреби підвисшувано їх або знижувано, а всї суперечки з того поводу рішали атеньскі суди. Атенцї дбали про те, щоби оплати впливали правильно і висилали до міст урядників екзекуторів. Инші атеньскі урядники обїзжали підвласні міста і вглядали в їх відносини. По Егейскім морі кружляла атеньска фльота і пильнувала безпечности плавби від морских хижаків та виконувала м о р с к у п о л ї ц и ю. В певних місцях були стациї сеї фльоти, а в деяких укріплених точках на суходолї стояли безнастанно атеньскі залоги. Атени дбали також про супокій в обсягу своєї держави і длятого а т е н ь с к і с у д и рішали всї суперечки поодиноких союзних міст між собою а навіть найважнїйші процеси (особливо кримінальні) в обсягу того самого міста. Загалом мало се добродійні наслїдки: атеньскі суди давали більшу певність безстороннього виміру справедливости як сторонничі звичайно місцеві суди; але підвласні міста бачили в тім обмежене власного судівництва, упокорене і гноблене. инколи відказували послуху атеньским засудам. Коли в спорі між Мілєтом а Самом Атенцї признали справедливість Мілєтови, населенцї острова Самос підняли бунт против зверхности Атен і аж по довгій облозї (440—439) атеньска фльота під проводом самого Перикля приневолила до покірности Самос, що втратило за те доперішнє упривілейоване становище.

Атеньскі клєрухії і союзні кольонії. — Особливу досаду союзних міст викликали т. зв. клєрухії. Скілько раз покорено котре із збунтованих міст, все за кару відбирано єму часть єго посілости; инколи деякі міста згоджували ся без боротьби відступити свої прилюдні посілости, щоби сплатити з гори часть данини. Тим способом набуті ґрунта ділили Атенцї на п а ї, клєрой, і роздавали їх жеребом між своїх безземельних горожан, що поселили ся там і оставали на дальше атеньскими горожанами та були обовязані до військової служби. Тим способом атеньскі клєрухії були в і й с к о в и м и к о л ь о н ї я м и на союзнім обшарі, а поселені в них Атенцї неначе постійною залогою. Для розширеня союза закладано також инколи з Атен союзні кольонії і на-

давано ґрунта, окрім Атенців, також і приходцям з инших міст. Так повстало на тракійскім побережу місто Амфіполїс (над рікою Стримоном, недалеко копальні золота в горах Панґеос), що війшло до союза, і Туриї (Туріой) в південній Італії (на місці Сибаріс).

Торгове становище Атен і атеньска монета. — Атени стали також головним осїдком великої морскої торговлї, особливо збіжевої. А що анї в Аттиці анї в инших великих союзних містах власна витворчість збіжа не вистарчала на потреби населеня і треба було збіже спроваджувати з далека, головно з грецких кольоній в краю Скитів над Чорним морем, проте сю цїлу торговлю піддали під строгий догляд і контролю. Кораблї навючені збіжем приневолені були причалювати насамперед до атеньскої пристани і аж по заповненю тутешних шпіхлїрів могли розвозити збіже по инших містах. До того на атеньскім торзї скупляла ся торговля многими сирими плодами або виробами промислу, а власний атеньский промисл доставляв також богато предметів торговлї. Вславив ся іменно гончарский промисл, а вироби сего промислу, глиняні начиня всякого рода, вивожено з Атен морем на далекі торги (особливо до Етрурії). Наслїдком сеї торговлї атеньскі гроші розходили ся по цїлім стариннім сьвітї, бо Атенцї все дбали пильно про доброту своєї монети. Великі суми обчислювано в Атенах і в цїлій Грециї після ваги (первістно вавилоньскої) золота або срібла званої талантом, що дїлив ся на 60 мін; одиницеюж монетарною в Атенах була драхма, а талант мав 6000 драхм (отже міна 100 драхм). Аттицка драхма мала вартість менше більше 1 корони; найчастїйше вибивано срібні гроші по 4 драхми, тетрадрахми (вартости около 4 корони, з головою Палляс-Атени по однім боцї а по другім з совою і оливною галузкою, то є птахом і деревом присьвяченим сїй богині). Дрібною монетою був обольос, $^1/_6$ частина драхми і ще дрібнїйші мідяні гроші.

Піддані атеньскої держави в Атенах. — До Атен прибувало богато населенців підвласних міст, і відвозили або урядово данину своїх міст, або приїздили також в справі власних процесів, котрі тут розсуджувано. Инших манила цїкавість, щоби побачити величаве місто, пізнати єго памятки і торжественні сьвята. Богато жило тут стало, і займало ся

звичайно торговлею або промислом, яко метойки, котрих число помножило ся значно. Оплачуючи дрібний податок, мали тут всяку правну опіку, але в управі не мали зовсім ніякої участи.

Управа атеньскої держави. Число Атенців. — Вся управа держави, в яку перемінив ся атеньский союз, належала лише до Атенців. Дорослих атеньских горожан в Аттиці і в клєрухіях не було більше як 20 до 30.000 (то є з жінками і дітьми 100—120.000), але побіч них жило ще в Аттиці около 40.000 метойків і більш 100.000 невільників всякого полу і віку. В цілій Аттиці було всїх населенців разом около четвертини міліона, з тогож числа жило в Атенах і Пірею около100.000. У Атенців зберіг ся все сольоньский поділ на маєткові кляси, після котрих вимірювано публичні тягарі; однак права всїх Атенців були тепер зовсїм рівні.

Атеньскі уряди. — Всї горожани могли тепер убігати ся о уряди, котрі майже всї розділювано жеребом поміж кандидатів признаних попередньо уздібненими (докімазия). Але найвисші уряди, лихо платні а вимагаючі безнастанної роботи і богато видатків, не приманювали нікого з народу; займали їх люди могучі і заможні, звичайно старинного роду. Число урядів зросло значно, наслїдком того зменшила ся влада кождого урядника. Уряд тривав лише рік і нїхто не міг двічи займати той сам цивільний уряд. Всї урядники були безнастанно під контролею всего народу; кождого можна було обжалувати, а засуджений тратив уряд; але хто обжалував легкодушно або несправедливо, підлягав строгій карі. Уряд архонтів уважали все ще найдостойнійшим, але найбільше значінє давав уряд стратеґа, бо стратеґів (і всїх військових урядників) все вибирано і то без нїякого обмеженя, хоч би кілька раз з черги.

Рада пятисот і народні збори. — Всї урядники були лише внескодавцями і виконниками ухвал народу; бо сама управа держави належала властиво до народних Зборів і до Ради. Членів Ради щорічно назначувано жеребом, а Перикль завів оплату із скарбу для радних, булєвтікон, щоби й біднійші могли справувати се достоїньство. Десята часть ради, притани (прітанейс), перебувала безнастанно від рана до вечера на радниці, прітанейон, для полагоди біжучих справ; цїла Рада відбувала щоденно засїданя, на котрих

однак могла полагоджувати лише дрібнійші справи, бо до всїх важнїйших треба було ухвали народу, псефізма. Народні Збори відбували ся тепер майже що тижня і тут піддавано під санкцию народу се, що вже ухвалено в Радї. Длятого виступали тут передовсїм з внесенями урядники або радні, але кождий повнолїтний Атенець мав право промовляти свобідно, подавати внесеня і споводувати ухвалу. Хто однак споводував ухвалу противну єствуючим законам, того міг кождий потягнути до одвічальности і кари; бо нові права можна було ухвалювати лише при задержаню многих формальностий і при участи судів. За участь в народних зборах діставали також (але аж пізнїйше, після Перикля) дрібну винагороду із скарбу, екклєзіястікон.

Народне судівництво. — Найбільшу однак участь мали Атенцї в судах присяжних, гелїая, котрих дїяльність після занепаду Ареопагу розвинула ся і помножила вельми значно. Тодї бо повстало 10 окремих судових трибуналів, дикастерия, до котрих жеребом визначувано з кождої філї по 500 гелїястів т. є. присяжних судиїв. Гелїястом міг стати кождий 30 лїтний Атенець, що зголосив ся і зложив відповідну присягу, а одержав за се винагороду, дікастікон. Инколи для розсуду одної справи лучено два або більше трибуналів; а що було богато справ до розсуду як з Аттики так і з підвласних міст, отже в судах було безнастанно занятих кілька тисяч Атенцїв. Сей труд давав їм заробок із скарбу і став улюбленим іменно для атеньских старцїв.

Загальна участь в прилюдних справах. — Наслїдком заведеня Периклем всїх тих оплат (побіч котрих ще назвати треба сучасне заведенє плати для війска), розвинула ся справжня демократия в Атенах. Для могучих лишили ся висші почести і достоїньства, але зате спадали на них і більші прилюдні обовязки. Всї члени першої маєткової кляси мали поносити в певнім порядку т. зв. лїтургії (лєйтургія) т. є. тягарі в натурі в користь загалу, котрими була: хорегія, обовязок приладженя хору на торжества, і триєрархія, обовязок вистаченя у всякі потреби военного корабля (триєри), удержаного з публичних арсеналів. Нарід брав участь в управі держави і находив в тім також материяльну користь, а наслїдком того радо і загально горнув ся до прилюдних справ. Все житє кождого Атенця проникала полїтика,

інтерес для неї був живий і загальний. Атенець мало бував дома; навіть хвилї вільні від прилюдних обовязків проводив або на ринку або в ґімназиях, де зустрічав ся з людьми та збирав всякого роду знанє і новини. Тим способом образував ся безнастанно практичним ладом. Дальшої нагоди до образованя достарчували видовища, котрі були частиною богослуженя; щоб і найбіднїйший міг правильно бувати на тих видовищах, завів Перикль ще оден рід оплати із скарбу, теорікон, призначеної на закупно місця в театрі.

Союзний скарб і будівлї Перикля. — Фондів на винагороди атеньского народу за участь в прилюднім житю достарчували оплати від підвласних міст. Хоч скінчила ся війна з Персами, громадив ся ще з них значний скарб, з котрого черпав тепер Перикль, щоби Атени укріпити і украсити величавими будівлями, опікунчому божеству поставити величні сьвятинї і на єго честь відбувати сьвітлї торжества. За єго приводом стали Атени головним осїдком грецкої штуки.

Пірей і довгі мури. — Передовсїм викінчено і укріплено старанно нову атеньску пристань, Пірей з Мунїхією, заложену вже Темістоклем, і при нїй збудовано яко торговий осїдок нове місто портове, заложене після систематичного пляну, з широкими і довгими улицями, просторими площами і величними прибережами. Одна часть пристани, пильно стережена воєнна пристань, містила доки і корабельні варстати враз з арсеналами, де лежали на складї воєнні кораблї. Другу часть, призначену на торгову пристань, окружали прилюдні шпіхлїрі і просторі магазини всякого роду товарів, котрих прібки виставлювано недалеко на показ в просторій біржі (дейґма), де безнастанно кипів торговий рух і роблено все умови купна і продажи. Більш милї довгі мури сполучали Атени і Пірей, котрі почав ставити Темістокль, а Перикль докінчив і доповнив. Звідсїль обидва міста були злучені широкою улицею, замкненою з обидвох боків і творили нїби острів на суходолї, неприступний для нїякого війска сухопутного, поки був відчинений доступ від моря, на котрім володїла атеньска фльота.

Місто Атени. — Атени мали крім того власний оборонний мур, поставлений зараз після уступленя Персів. В єго обсягу, крім положеної в серединї Акрополії, було кілька

инших горбів. На узгірю Ареса, Арейопаґос, засідала на суди знана Рада, на иншім узгірю, Пнїкс, відбували ся народні збори. Атеньскі улиції були тїсні і круті, але украшені т. зв. гермами т. є. погрудями богів (звичайно Гермеса), на мраморних стовпах. Приватні доми були скромні і малі, а величаві були лише площі, сьвятинї і прилюдні будівлї. Вже Кімон поставив (збережену до нинї) сьвятиню Тезейон, спровадивши до Атен мнимі тлїнні останки Тезея, а головний атеньский ринок обсадив задля тїни плятанами. На ринку, Агора (положенім на північний захід від Акрополїї), скупляло ся все щоденне житє в Атенах, відбували ся торги, громадили ся товпами цікаві Атенцї, а наоколо взносили ся для їх вигоди криті портики, стоа, (оден украшений мальовилами Полїґнота з Тазос звано задля того пойкілє). На ринку стояла також радниця, пританейон, де, крім пританів, живлено прилюдним накладом заслужених около держави; близко того відбували ся суди гелїястів. На південній збочі Акрополїї стояв головний театр Дионїза для драматичних вистав; недалеко виставив Перикль величавий Одейон, криту будівлю для музичних пописів, котрі становили з того часу часть панатенайских торжеств.

Атеньска Акрополїя. — Найвеличнїйшою частию міста Атен був сам замок або Акрополїя, скелисте і стрімке узгірє, з головними сьвятинями богів, на котрім за Перикля стануло так богато величавих будівель, статуй і престолів, що замок втратив давне значінє твердинї і став ся лише великим пристанищем опікунчих божеств міста і держави, іменно самої Атени. На замок можна було дістати ся лише від заходу, ідучи під гору широкими мраморними сходами, перерваними в серединї, щоби могли там вїхати сьвяточні походи; вступ до замку замикав великий будинок з білого мрамору, поставлений Периклем, Пропілеї (твір Мнезикля), подвійний портик з пяти брамами. За ними стояла на найвисшім місці посеред замку великаньска статуя бронзова, Атене Промахос, виставлена Кімоном із добичі на Персах; позолочуване вістрє її списи добачали моряки, пливучи морем, о кілька миль від атеньскої пристани. В північній части замку була невелика сьвятиня в йоньскім стилю, незвичайного виду, звана Ерехтейон (від мітичного героя Ерехтея), котрої частина до нинї своїть з гарними статуями служебних жриць,

що двигають яко кариятиди камінне бальковане. Тут переховано старинну деревляну статую Атени Поліяс, опікунки міста, і показувано нею засаджене сьвяте оливне дерево; сама Атена проживала тут по думці Атенців. Найславнійшою з усїх атеньских сьвятинь був П а р т е н о н, построєний Периклем в честь дївочої Атени, на полудневім рубци замку, котрого плоску поверхню розширив в сю сторону вже Кімон підмурованєм (мур Кімона). Тут в задній части сьвятинї (опістодомос) зложено союзний скарб, перенесений з Дельос, а в головній части містила ся найкрасша статуя побідної Атени, твір Фідия. Сама сьвятиня, збудована (Іктином) в дорийскім стилю з білого пентелїконского мрамору і окружена колюмнами (по 17 здовж, а по 8 в ширш зпереду і з заду), не імпонувала розмірами, але радше досконалостю розмірів і красою всїх різьб, котрі її прикрашували, а котрі виконано під оком Фідия. Ще одна сьвятиня в йоньскім стилю, також побідної Атени, Атене Ніке (звичайно звана Ніке аптерос), маленька, але гарна, стояла при входї на замок на вистаючім бастионї.

Фідий і его твори. — Неустанними роботами коло сих будівель кільканайцять лїт кермував сам Перикль, а душею їх був найзнатнїйший грецкий різьбар, Фідий (Фейдіяс), особистий приятель Перикля і его артистичний дорадник. Окружений рядом учеників і помічників, Фідий надзорував їх роботи, доглядав многих робітників, укладав всякі пляни, а до найважнїйших робіт сам прикладав руки. З его робітнї вийшли всякі р і з ь б и і с т а т у ї, уставлені в обидвох фронтонах Партенону (народини Атени і боротьба єї з Позейдоном о посїдане Атен); після его помислу виконали его ученики ряд горорізьб, що окружали яко фриз келию сьвятинї (зображали панатенайский похід; нинї є в British Museum в Льондонї); власним же его твором була уставлена в сьвятинї велика с т а т у я п о б і д н о ї А т е н и із золота (одяг і збруя) і з слонової кости (обнажені части тїла; — відси назва таких статуй хрізелефантини). Одїта в плащ богиня опирала ся лївою рукою на щит, а на простягненій правій долонї держала статую крилатої побіди, Ніке. Всї статуї богів Фідия цїхував маєстатичний супокій і повага злучена з простотою повною житя, чого не вміли віддавати грецкі різьбарі; длятого слава Фідия спонукала Елейців, що єму там повірено

виконане статуї Зевса до сьвятині в Олімпії. Олімпійского Зевса Фідия, також з золота і слонової кости, вважали загально найзнаменитшим зображенєм божої величности „короля богів і людий“. В тім самім часї або небавом після того ставили в многих грецких містах величаві сьвятинї і статуї богів; сучасним Фідиеви був славний різьбар Поліклет (Поліклейтос) з Сикіону, творець статуї Гери в Аргос. В самій Аттиці збудовано за Перикля богато сьвятинь також і поза Атенами, а особливо зовсім відмінну від инших сьвятиню Деметри призначену на елєвзиньскі містерии.

Атеньскі сьвята і торжества. — Здавна єствуючі в Елєвзіс торжества в честь підземних богів здобули собі особливше значінє, відколи Атени стали столицею могучої держави морскої. До таємних обходів, з котрими були злучені, допускали лише по довгім підготовленю, постами і очищаючими обрядами. Щорічно торжественний похід ішов з Атен до Елєвзіс, де втаємничені оглядали якісь сьвяті видовища, що поучали про посмертне житє. Взагалї в Атенах було богато сьвят в ріжних порах року. Найвеличавійші з усіх, Панатенаї, злучені з всілякими ігрищами (гімнїчні, гіппічні і музичні, біганє з похіднями), кінчили ся великим походом, коли везено Атенї на Акрополїю величавий плащ, витканий атеньскими жінками і дївчатами. Тодї проявляли ся в цїлім блеску могутність і богатство Атен, бо всякий старав ся тут виступити як найсьвітлїйше. Сьвято обходжено щорічно лїтом, але найвеличавійше що 4 роки яко великі Панатенаї.

Початки драми. — На инші сьвята в честь Дионїза (Діонїзос), на весну і в осени (Дионїзиї і Лєнеї), відбували ся драматичні вистави, що повстали з давних сьпівів і танців по селах в честь того сїльского божища. Пізистрат яко опікун сїльского народу впровадив ті обходи до міста і уладив добрі хори, що сьпівали дитирамби; сучасно ж Теспіс додав окремого актора, а його дияльоґ з проводирем хору дав почин грецкій драмі. Опісля великі трагіки атеньскі надали драмі доскональшу артистичну форму, з обмеженєм хорів помножили дияльоґ доданєм другого і третього актора, а передовсім перестали займати ся виключно діями самого Дионїза.

Грецкий театр. — Сучасно, замість будованих і розбираних після потреби доривочних театрів, то є деревляних руштовань і лавок, почали (около 500 р.) ставити сталий камінний театр, а сей атеньский театр служив опісля взірцем для всїх театрів, котрі ставлено всюди в Греції. Се був великий відкритий будинок, під вільним небом, а складав ся з трех частий: піднесеної прямокутної сцени, скене, що звичайно мала вид величавої палати з трема дверми для акторів, котрі виступали тут в личинах, на високих сандалах або котурнах; з півколесистої площі перед сценою, орхестра, злученої з нею сходами, на котрій виступав хор около поставленого на середині престола, тимеле; на останку з великого місця заглибленого поза орхестрою, койльон, де ряди лав взносили ся в гору одні за другими. В Атенах були лави переважно виковані в живій скелї південної збочи Акрополії, а з них мали відкритий вид далеко на море.

Великі атеньскі траґіки. — Автори аттицких трагедий звичайно черпали зміст своїх творів з грецкої мітольоґії, котрої оповіданя були відомі дуже добре всїм слухачам. Сам предмет був рівнодушною речию; тим більшу вагу прикладали до его внутрішнього значіня, до моральних і релїгійних розумінь, поглядів і думок, котрі насував. Взірцем піднеслого настрою, релїгійного духа і глибокої почести для божих присудів були твори Есхіля (Айсхільос), що вже за часів Перикля був старцем. Ровесник і приятель Перикля, Софокль, значно молодший від Айсхіля, намагав ся передовсїм виявити внутрішнїй розвиток своїх богатирів, що наслїдком гордости й перецїнки власного права попадають в суперечність з божим порядком. Наймолодший з трех, Еврипід (Еврìпідес), почав дїяльність аж в останних лїтах Перикля, а зображував головно вроджені людскі почутя і пристрасти в боротьбі поміж собою, при чім інтервенция богів буває припадковою і не досить мотивованою (Deus ex machina). В творах усїх трех траґіків, їх богатирі находять ся хвилями в незгоді з висшим ладом сьвіта, і звідтіль повстає траґічний конфлїкт, що приневолені полягти в боротьбі з долею. Грецких траґедий не виставляли поодиноко і окремо, лише по три злучені разом: трильоґія, до котрих яко четверта часть була додана на закінчене весела сатирична драма.

Давна аттицка комедия. — Другий рід драматичної поезиї, комедия, розвинув ся насамперед у сицилїйских Греків, але аж в Атенах за Перикля удосконалена комедия стала ся справдешньою штукою. Великі аттицкі митцї, обговорюючи найважнїйші події, надали їй політичне значінє, подібне до того, яке має нинїшнє дневникарство. Глузували на сценї з найзнаменитших державників, Перикля або єго приятелїв, самому народови комічні автори робили острі докори; бо комедия мала головно опозицийний характер і висьмівала демократичні звичаї. З найбільшим талантом глузував опісля з Периклевих наслїдників Аристофан (Арістофанес), найзнаменитший атеньский комедиописець, котрого найлїпші комедиї повстали троха пізнїйше, підчас Пельопонеской війни або після єї закінченя.

Чужі учені в Атенах. — Власних учених не було ще тодї в Атенах, але найзнаменитші, що жили під той час серед Греків, приїзжали сюди радо і нераз стало поселяли ся. „Отець історииї", славний з далеких подорожий Геродот (родом з дорийского Галїкарнассу), проживав довший час в Атенах, а яко дієписець перских війн віддавав найбільшу честь їх заслугам коло всеї Грециї і обопільно дізнав тут великого признаня. Опісля поселив ся сам в Туриях в полуденній Італиї; а єго приклад заохотив і спонукав до письменьской дїяльности Атенцїв, як Тукідид, котрого молодість припадає на часи Перикля. Анаксагор, перший грецкий фільософ, що поза материєю добачав управляючий сьвітом дух і розум, нус(νοῦς), поселив ся в Атенах і належав до людий найблизших Перикля. Богато инших, менше славних учених, фільософів і бесїдників, почало напливати до Атен із сходу і заходу вже тепер, хоч аж трохи пізнїйше стали приїзжати громадно сї „учителї вимови й чесноти", як самі себе звали, софісти, як їх загально називали (Протагорас, Ґорґіяс, Продікос). Значінє вимови росло, від коли все рішало ся на ринку ухвалою народу і се спонукувало честилюбну молодїж заздалегідь вправляти ся в гарнім виголошуваню обдуманих і іскусно уложених промов. Сего іменно учили софісти у висших школах, нераз за дорогі гроші; за їх приводом повстали початки грецкої реторики. Але їх обвиняли, що розвиваючи ум, викривлюють горожаньскі розуміня, бо вчать кожду річ оцїнювати

лише із становища особистої користи. Длятого їх вплив поборював найдавнїйший атеньский фільософ Сократ, а загал Атенцїв з великим підзором споглядав на сю нову ученість. Пояснюванє именно явищ природи природними правилами уважав обидою богів, а в розповсюджуваню таких поглядів поміж молодим поколїнєм бачив публичну соблазнь. Аж пізнїйше розповсюдили ся висші науки поміж атеньскою молодежию; тепер ще вважали, що вистарчає давна простота і вихованє після приписів Сольона.

Домашнє житє женщин і Аспазия. — Всї зміни в житю і обичаях женщин розбуджували так само загальне невдоволенє. Атеньскі женщини звикли були доси пробувати лише в родиннім домі. Прилюдно являли ся лише на релїгійних торжествах, а мали богато власних набожних обрядів, до котрих не допускали нїкого з мужчин. Навіть у власнім домі вважали неприличним зустрічати ся з чужими мужчинами, крім членів найблизшої семї; женщин цїнено лише яко провідницї всяких домашних робіт. Дома роблено всяку о д ї ж, котрої головною частию була проста вовняна туніка, х і т о н, коротка для мужчин, для женщин довша і більше фалдиста. Одяг одначе почав набирати розмаїтости і підлягати примхам моди, змінної особливо у женщин в карбованю волося і красивій обуви. Разило отже Атенцїв, що тепер являли ся серед них захожі із східних грецких міст женщини зовсїм инакше виховані, нераз осьвічені, що любили в своїх домах громадити учених і артистів. Такою була Азпазия з Мілєту, з котрою одружив ся Перикль, а єї товариства глядїлиназнатнїйші атеньскі мужі. Сам Перикль, в хвилях свобідних від прилюдних орудок, найрадше пробував дома, в малім кружку приятелїв, що громадили ся коло Аспазиї.

Процеси Периклевих приятелїв. — Велике значінє Перикля розбуджувало богато зависти; не сьміли они проти него виступати, а почали доскулювати процесами єго приятелям. А н а к с а г о р обжалуваний о безбожність (мав навчати, що сонце се не бог Геліос, але брила розжареного металю) був приневолений піти на вигнанє. Ф і д и я обжалувано насамперед, що спроневірив часть золота призначеного на статую Атени; але коли очистив ся з сего закиду, обжалувано єго о безбожність (що свій і Перикля портрет умі-

стив на щиті статуї Атени) і втручено до вязниці, де вмер перед кінцем процесу. Те саме обжаловане о безбожність внесено против Аспазиї; Перикль лише тим вспів її визволити, що яко єї оборонник плачем зворушив судиїв.

X. РОЗДІЛ.

Пельопонеска війна 431—404.

Gilbert, Beiträge zur inneren Geschichte Athens im Zeitalter des Peloponnesischen Krieges, Leipzig 1877.—v. Pflugk-Harttung, Perikles, als Feldherr, Stuttgart 1884. — Delbrück, Die Strategie des Perikles Berlin 1890. — Beloch, Die attische Politik seit Perikles, Leipzig 1884. — Hertzberg, Alkibiades als Staatsmann und Feldherr, Halle 1853. — Vischer, Die Oligarchische Partei und die Hetärien in Athen (в kleine Schriften I.). — U. Köhler, Der thukydideische Bericht über die oligarchische Umwälzung in Athen 451. Berl. Akad 1900.

Причини пельопонескої війни. — В міру зросту могучости і сьвітлости Атен за Перикля, росла також завист ь Спартан до Атенців, пособлювана племінним антаганізмом Дорів до Йонів і ріжницею внутрішнього політичного устрою: аристократичного в Спарті а демократичного в Атенах. В многих містах підлежних Атенам а невдоволених гнетом було значне аристократичне сторонництво, готове відпасти від Атен, колиб могло сподівати ся зверхньої помочи. На останку боязнь деяких міст союзних Спарті, головно Коринту, що Атени загорнуть всю грецку торговлю з великою їх шкодою, піддержувала навдоволенє, а спір між Коринтом і Коркірою, колишньою коринтийскою кольонією, котру Атенці приняли до свого союза, став прямим поводом вибуху війни. Наслідком жалоби Коринтян ухвалено в Спарті на великих зборах союзної пельопонескої ради домагатись від Атен, щоби всім містам вернули волю. Колиж Атенці не могли добровільно зречи ся своєї влади, почала ся в цілім сьвіті гелленьскім велика 27-літна війна, що ділить ся на три доби. Перша 10-літня закінчила ся миром Нікія 421 р., друга пораженєм Атен на Сицилії 413 р., третя занепадом морского володіння Атен 404 р.

Пошесть в Атенах і смерть Перикля. — Після пляну Перикля, що здавна привиджував сю війну, Атенції мали на суходолі держати ся лише відпорно, а намість того ділати фльотою, шкодити всюди противникови а не допускати, щоби денебудь в обсягу атеньского володіня проявив ся бунт. Коли отже Спартани з сухопутним військом вдерли ся до Аттики, в 1 і 2 році війни, дармо нищенєм домів і піль намагали ся приманити Атенців за мури і приневолити до бою. Периклъ іменно спровадив заздалегідь усіх населенців Аттики до міста, де поміж довгими мурами таборували під наметами або в прилюдних будинках, а тимчасом атеньска фльота пустошила побережа Пельопонезу. Але в другім році війни вибухла в Атенах страшна пошесть серед нагромадженої на малім просторі товпи населеня без руху, вигоди і сьвіжого воздуха. Вимирали цілі семї, не було кому плекати хорих; наслідком тривоги перед скорою і невідомою смертию рвали ся родинні звязи, люди сторонили одні від других, попадали в тяжку розпуку і бездійність, або також в дикім розгарі кидали ся у вир всяких розкоший. І в державі настав розлад; втрачено довірє до Перикля, противники єго підняли голову, на останку обжалували єго, засудили на значну грошеву кару і відняли єму уряд. А хоч по кількох місяцях покликали єго знов до влади, не правив уже довго, бо вмер небавом яко одна з жертв пошести 429 р.

Зміна внутрішних відносин в Атенах. — Після смерти Перикля ніхто не мав на нарід такого як він впливу. Найбільш цінений Нікій, чоловік вельми богатий, правого характеру, але без більших здібностий, а вельми дбалий о популярність, яко провідник уміреного сторонництва намагав ся вступати в сліди Перикля. Але після пошести не стало серед горожан многих найліпших, инші відвикли від роботи, ганялись за легким житєм і заманювали ся злудними обіцянками або змінними хвилевими почуванями. Стали появляти ся нові проводирі народу, демагоги без уряду, неодвічальні за виконанє того, що ухвалив нарід, але тим завзятійше критикували поступованє урядників. Підлещували пристрастям товпи або розбуджували дикі інстинкта і нераз викликували ухвали не досить обачні, бо не потребували зовсім дбати про їх виконанє. Першим таким демагогом був ославлений Аристофаном Клєон, власник гарбарні, що вже давнійше виступав

проти Перикля, а тепер дійшов до значіня і впливу яко провідник радикального сторонництва. Клєон і Нікій були головними політичними противниками в Атенах.

Пізнійші воєнні події до миру Нікія. Тимчасом війна тривала дальше безупинно, без великих боїв, але повна спустошеня, завзятих облог (облога Плятеїв Тебанцями із Спартанами, облога міста Мітилєни на острові Лєзбос і горстки Спартиятів на острівци Сфактериї в пристани Пільос в Мессенії Атенцями). Загалом Спартанам вело ся гірше, бо дбали лише про найблизші свої справи, а не вміли успішно пособляти збунтованим против Атен підвласним містам і спонукати їх до відриву. Огже Спартани перші знеохотили ся і змагали до переговорів, котрим все перебивав Клєон. Відколи на прочуд всїх Греків облягані на Сфактериї Спартияти піддали ся Атенцям, підупала вельми військова слава Спарти; Спартани побоювали ся про долю своїх полонеників і не сьміли вже наїздити Аттики, а атеньскі фльоти держали неначе в облозї весь Пельопонез. Аж коли вдатний Спартият Бразид (Бразідас) відорвав богато міст на тракійских побережах від атеньского союза, тоді і в Атенах проявив ся голосно мирний настрій. Колиж Клєон, все противний примиреню, висланий тепер до Тракії, поляг після тяжкого пораженя від Бразида, що також умер там з рани, Спарта й Атени порозуміли ся між собою і за приводом Нікія заключили 50-лїтний мир.

Наслїдки 10-лїтної війни. — Сей т. зв. мир Нікія привертав у всїм стан, котрий був перед війною, потвердив знов грецкий дуалїзм, перевагу Спарти на суходолї а владу Атен на морі. Однак війна потрясла до самих основ одною і другою державою. Тракійскі міста не признавали мира, Атенцї переконали ся, як вельми ненавидять союзники їх зверхности, а скарб нагромаджений Периклем вичерпав ся зовсїм; треба було підвисшувати данини. Повага Спарти на Пельопонезї захитала ся ще більше. Коринт, заведений в надії покореня Атен, виповів союз Спартанам і війшов у союз з їх відвічним ворогом, з містом Аргос, так що Спартани злякали ся власних союзників і зближили ся до Атен, щоби спільно дбати про удержанє мира. Серед війни проявило ся більше як перед тим завзятє супроти поконаного противника,

навіть здичавілість обичаїв, чого найяскравійшим доказом було збурене Плятеїв і різня їх населенців.

Алькібіяд. — Речником удержаня мира із Спартою був в Атенах Нікій, проводир умірeного сторонництва. Виступив тепер Алькібіяд (Алькібіядес) і звернув ся до єго противників і небавом став вельми впливовим провідником радикальної демократиції. Нащадок старинного роду і свояк Перикля, в котрого домі виховав ся, від наймолодших літ був любимцем атеньского народу. Незвичайно гарний, здібний і талановитий, Алькібіяд палав жадобою слави, хотів усе визначити ся, звертати всіх бачність на себе і всюди проводити. Образований високо і всесторонно софістами, не мав однак ніяких моральних основ і задля особистої користи готов був усе жертвувати; знаменитий бесідник, всіх чарував дивними чарами, але змінчивий і несталий, в нічім довго не витревав. Звичайно аристократична молодїж в Атенах злучена в гетериї, то є товариства і клюби, підкопувала демократию. Тим раднійше побачив Алькібіяда по своїй стороні атеньский нарід і небавом за єго приводом приступив до союза, що організував ся проти Спарти на Пельопонезї. Але вплив Нікія ще був сильний і спинив висилку значного війска помічного на Пельопонез; Спарта здобула собі небавом цїлу давну перевагу. Тодї Алькібіяд заняв ся ревно думкою великої виправи на Сицилїю.

Становище Сиракуз на Сицилії. — Наймогутнійшим з грецких міст на Сицилії були Сиракузи заходом вдатних тиранів Ґельона і Гієрона, витязів над народними ворогами Греків, Картаґінцями і Етрусками. Численні на тім острові фенікійскі кольонії, загрожені поступом грецкої кольонїзациї, хоронили ся під опіку Картаґіни, що на поблизкім африканьскім побережу розвивала ся вельми успішно. Картаґінці, в тім самім часї, коли Ксеркс рушив на завойоване Грециї, вислали велику виправу під проводом Гамількара на Сицилїю, розчислюючи на незгоду грецких міст між собою. Але й на Сицилії Греки відперли побідно грізну для них небезпеку. Ґельон, сиракузаньский тиран, що вже попередно зорґанїзував велике наємне війско і збудував численну фльоту, а богато сицилійских міст приневолив до підлежности Сиракузам, наніс в бою під Гімерою важке пораженє війскам Гамількара, котрий сам згинув. Після

побіди однак Ґельон пристав на мир з Картаґіною. Єго брат і наслїдник, Гієрон, розпростер ще більше вплив Сиракуз, коли вступив ся за грецкими містами в Італії против Етрусків і віднїс над їх фльотою велику морску побіду 475 р. Гієрон вславив ся також яко покровитель штуки й лїтератури, а єго побіди на пангелленьских ігрищах прославляв Піндар. Після смерти Гієрона почали ся знов боротьби грецких міст сицилїйских між собою і внутрішні заворушеня, управа тиранів упала і майже всюди настала демократия. Все однакже дорийскі Сиракузи мали перевагу над иншими містами а йоньскі міста нерадо се терпіли і оглядали ся на Атени. Вже Перикль звертав бачність на справи західних Ґреків (закладини Туриїв і союза з деякими йоньскими містами на Сицилії); опісля на візванє з Сицилії (з Леонтин) Атенцї висилали там невеликий відділ вже в перших лїтах Пельопонеської війни; тепер скоро знов повторили ся візваня (з Сеґести), Алькібіяд хотів поновити виправу в нерівно ширших розмірах.

Сицилїйска виправа і процес гермокопідів. — При всїх осторогах Нїкія перед трудним почином, Алькібіяд так запалив атеньский нарід до сеї сьміливої думки, що виставлено величаву фльоту і військо (150 кораблїв і 6000 гоплїтів), котре обидва суперники, Алькібіяд і Нїкій, мали попровадити на Сицилію 415 р. Тимчасом в останних днях перед їх виправою, одної ночи поломано всї майже герми т. є. статуї богів уставлені в улицях міста, а се страшне сьвятотатство викликало загальний переляк і обуренє серед Атенцїв. Про Алькібіяда знали, шо він є недовірок, що навіть глузував з елевзиньских містерий і наслїдував їх по пяному; проти него отже звернули підзор народу єго полїтичні противники. Колиж він, в тім случаю невинний, домагав ся, щоби зараз розпочати слїдство, противники притихли і аж тодї, коли відплив з цїлою виправою, ухвалено завізвати єго з поворотом для процесу. Тодї Алькібіяд утік тайно до Спарти, а з того часу виправа на Сицилію без него на кождім кроцї дізнавала трудностий, спинювана неспосібностю а ще більше недостачею енерґії у Нїкія. Пізно рішили ся на облогу Сиракуз і не вели її досить витревало. З того часу як із Спарти прислано Сиракузанам на поміч хороброго полководця Ґіліппа, не вело ся вже зовсїм Атенцям. Хоч

значні були нові помічні війска з Атен, Сиракузани облягли їх у власнім їх таборі, а коли намагали ся на останку перебити, дігнали їх і зневолили до здачі 413 р. Обидвох полководців (Нікія і Демостена) страчено, атеньских полонеників вкинено до каменьоломів, де богато згинуло з голоду, а останних продано в неволю. Ніхто з сьвітлого війска атеньского не вернув домів.

Алькібіяд в Спарті і у Персів. — Страшне сицилійске пораженє, що пригнобило Атени, а всіх ворогів їх заохотило до нової боротьби, було вчасти ділом Алькібіядя, котрий в Спарті умів так знаменито приноровити ся до спартаньских обичаїв, що небавом став дуже впливовим і вчив Спартан, як шкодити Атенцям. За єго приводом вислано Гіліппа до Сиракуз, за єго радою Спартани напали Аттику, укріпили місточко Декелєю і полишили там оден відділ, щоби безнастанно грабувати край на всї боки. Передовсїм вказав Алькібіяд Спартанам, де найслабше місце атеньского володіня, що успішно треба поборювати Атени на морі, фльотою, котра давала би поміч містам відпадаючим від Атен, і що потрібних гроший на удержанє фльоти можуть дістати від Персів. Від часу пораженя Ксеркса в Греції стала занепадати перска держава. Палатні революциї і повстаня, то претендентів до корони, то сатрапів або підбитих країв (як в Єгиптї), слідували одно за другим; Ксеркс згинув убитий, а по смерти єго сина Артаксеркса знов повторили ся убийства в королївскій родинї, і наслїдком їх засїв Дарий II. Охос на престолї. Але Персия мала ще величезні грошеві засоби. Алькібіяд сам вибрав ся до Азиї Меньшої умовляти ся о грошеву підмогу для Спарти з перским сатрапою Тиссаферном; і з того часу Персия поконана оружем, стала здобувати собі вельми важкий вплив на грецкі справи своїм золотом. Небавом повстанє против Атен почало скоро ширити ся серед йоньских міст, коли недалеко них явила ся велика лякедемоньска фльота, удержувана перскими грішми. Атенцї розпучливою натугою виставили нову фльоту, тут і там спиняли повстанє, а наслїдком вправи в морскій війнї уміли ще осягнути деякі успіхи. Тимчасом Алькібіяд, знеохочений вже до Спартан, між котрими наробив собі богато ворогів, утїк з їх табору до перского сатрапи, здобув собі єго довірє і переконав єго, що для

Персів буде найліпше, коли обидві держави грецкі будуть вести між собою усобицю. Сатрапа занехав з того часу платити Спартанам на удержанє фльоти.

Олїгархічний замах в Атенах і поворот Алькібіяда. — Тайні атеньскі гетериї пояснювали упавшому духом атеньскому народови, що зміна форми управи улекшить докучливу війну і довершили замаху на демократию. Атеньский люд згодив ся віддати всю управу Радї з 400 членів. Але на атеньскій фльотї не признано нового ладу, а постановлено витревати у вірности для дотеперішних законів і дальше вести війну, та покликано Алькібіяда, щоби віддати єму начальство і тим запевнити собі перску підмогу 411 р. Олїгархічний замах в Атенах не мав нїякого наслїдку. Алькібіяд вправдї не достарчив перскої підмоги, бо Тиссаферн добре тямив єго раду, але перевисшав инших полководців талантом і здібностями. Небавом віднїс він ряд побід (найбільшу під Кізиком 410 р.) і відзискав для Атен значну часть втрачених уже підвладних міст, а на останку вернув до Атен (408), повитаний наче спаситель вітчини.

Лїзандер і останні лїта Пельопонескої війни. — Атенцї вибрали Алькібіяда знов начальним воєводою з широкою владою і сподївали ся по нїм великих нових побід, а тимчасом, без єго вини, фльота понесла часткове пораженє. Зараз віднято єму начальство, бо посуджувано єго о нову зраду. З того часу Алькібіяд дїлав підчас війни на власну руку, а по закінченю війни звернув ся знов до Персів і вибрав ся на двір перского короля, але в дорозї марно згинув, убитий зрадливо. Головним богатирем останних лїт війни був начальник спартаньскої фльоти, Лїзандер (Лїзандрос), чоловік честилюбний, хитрий, проворний, обдарений незвичайним організаторским талантом, що війшов у зносини з олїгархами в грецких містах в Азиї Меншій і сучасно зовсїм зєднав собі перского королевича Кира. Вправдї Атенцї віднесли ще одну сьвітлу побіду у великім морскім бою коло островів Аргінузів (недалеко Лєзбос), 406 р., але засудженє ними на смерть побідних воєводів (за те, що задля бурі не досить пильно ратували розбитки і не збирали трупи поляглих в бою) стало причиною многих внутрішних спорів і розстрою на атеньскій фльотї. Тимчасом Лїзандер, при неустанній підмозї перского золота, відривав щораз нові

міста від Атен. На останку заскочив несподівано атеньску фльоту неприладжену до бою, над Геллєспонтом, під Айґоспотамой, і знищив її до нащаду, 405 р. Була се остання фльота, на яку ще здобули ся вичерпані вже з усіх засобів Атенці; Лїзандер міг тепер плисти від міста до міста і всюди зневолювати атеньскі залоги до здачі під услівями, що повернуть до Атен. Аж коли зі всїх усюдів натовпило ся там тих розбитків упавших духом, явив ся сам під містом і замкнув єго від моря, а сучасно спартаньске війско приперло єго від суші. Голод зневолив на останку Атенців здати ся їм безуслівно. Коринтяни і Тебанці домагали ся, щоби зовсїм збурити Атени; Спартани однак вдоволили ся знищенєм останків атеньскої сьвітлости. Атенці були приневолені видати все, що їм ще остало з припасів і приборів для фльоти, зобовязати ся, що будуть мати лише 12 воєнних кораблїв, збурити довгі мури і зречи ся всякого проводу над морским союзом, 404 р. Був се цїлковитий занепад сьвітлости і могучости Атен.

Тукідид і єго дїло. — Пельопонеска війна, найдовша і найбільша з усїх грецких війн, діждала ся небавом опису найзнаменитшого з грецких істориків, Тукідида (Тукідідес). Атенець з могучої семї, посвоячений з тракійскими королями, находив ся яко оден із стратеґів коло тракійского побережа з атеньскою фльотою, коли там прибув Бразид, і не вспів єго спинити. Засуджений за се на прогнанє, поселив ся в Тракії на своїх добрах, здалека слїдив бачно хід подій і писав їх історию, однак не докінчив її. В 8 книгах довів дії Пельопонеской війни лише до 21-го єї року, 411 до Хр. Почитатель Периклевої полїтики а противник пізнїйшої по нїм атеньскої демокрациї, Тукідид писав при всїм тім з великою предметовостю, і намагав ся передовсїм, щоби читач зрозумів ясно внутрішню звязь подій і понуки дїєвих осіб, а визначає ся заразом сьвітлою мовою і стилем. Тимто єго твір вважають взірцем полїтичної історий прагматичної.

XI. РОЗДІЛ.

Геґемонїя Спарти.

W. J u d e i c h, Kleinasiatische Studien, Untersuchungen zur griechisch-persischen Geschichte des 4. Jahrh., Marburg 1892. — T r e u e n f e l d, Der Zug der Zehntausend, Naumburg 1890.

Влада оліґархів і спартаньских гармостів. — Занепад Атен віддав Спартї неперечну г е ґ е м о н ї ю в цілім геллєньскім сьвітї: але хоч Спартани на початку війни голосили оклики волї всїх грецких міст, побіда їх замість волї принесла в а ж к е г н о б л е н є. Лїзандер усюди віддав владу нечисленним аристократичним кружкам, а сї о л ї ґ а р х и (звичайно коллєґія з 10 мужів, декархія) гнобили тяжко своїх противників. В кождім містї остали лякедемоньскі залоги, а їх н а ч а л ь н и к и, г а р м о с т и, з неозначеною точно владою, кермували ся бажанями оліґархів і поступали вельми с а м о в і л ь н о. В цілій Грециї зароїло ся від вигнанців або добровільних полїтичних виходців. В кілька місяців по скінченю війни всюди вже було повно жалїв на Спарту.

30 тиранів в Атенах і привернене демократиї. — В Атенах також оліґархічні гетериї довершили перевороту з підмогою Лїзандра; владу обняло 30 мужів названих опісля 30 тиранами задля беззглядного гнобленя противників і численних засудів смерти, прогнаня і грабленя на всїх підзорих. Душею сеї управи був К р и т и й (Крітіяс), колись приятель Алькібіяда, як він вихованець софістів, високо осьвічений і жадний влади, а рішучий ворог демократиї, готов нищити її всякими способами. Деякі єго товариші не були такі беззглядні; особливо Т е р а м е н нахиляв ся до більшого уміреня, але згинув страчений з приказу Крития, котрого поперла спроваджена із Спарти залога на Акрополїї з гармостом. Сї незгоди між самими 30-ти додали розради атеньским демократам, що зібрали ся в Беотиї і звідтам почали боротьбу під проводом Т р а з и б у л я. Коли повело ся їм заволодїти Піреєм і покопати Крития, котрий поляг, Спартани знов вдали ся яко посередники, однак за приводом короля Павзанїя, противного Лїзандровій полїтиці, захистили лише о стілько оліґархів, що їм позволено свобідно віддалити ся з міста. Спартаньску залогу забрано; а в Атенах привернено демократичну управу, 403 р.

Смерть Сократа. — Після сьвіжих досьвідів став атеньский нарід вельми підзорливим о свою владу. Користуючи ся єго легковірностю, явило ся богато доносчиків, званих сикофантами, що обжалованями докучали найчеснійшим людям і нераз тим добивали ся значіня. Особливе невдоволенє викликували нові учителї, софісти; закидувано їм, що підкопують релїгію і ослабляють основи моральности. Такий закид зроблено також фільософови Сократови. Був се убогий атеньский горожанин, учив практично мудрости і чесноти, з кождим починав розмову, найрадше з молодими людьми, котрих громадив коло себе. Він задавав їм питаня таким способом, щоби їх навести до пізнаня себе самих, своїх хиб і способів, як би могли поправити ся, жити справедливо, набути справдешнього знаня і почутя обовязків (сократична метода). Тепер се знеславило єго, що Критий був якийсь час єго учеником. А коли обжалований о безбожність і псованє молодежи не хотїв перед судом боронити ся звичайним способом, плачем і лементом, присяжні судиї засудили єго на смерть, 399 р. Сократ піддав ся спокійно засудови, не хотїв утїкати, як єму радили і випив чарку отруї; найзнаменитші з єго учеників, в обуреню на атеньску демократию, покинули рідне місто. Плятон виправив ся на далекі подорожі і аж пізнїйше вернув до Атен; а Ксенофонт став приятелем Спартан, за що єго прогнано з Атен. Ксенофонт, хоч присьвятив кілька писань Сократови і єго науції, не був однак фільософом, але істориком і жовнїром: іменно писав по Тукідиді дальшу часть історії Пельопонеської війни і слїдуючих лїт; яко жовнїр вславив ся в Азиї.

Похід молодшого Кира і відворот 10.000 Греків. — Перский королевич Кир, вдатний і лицарский князь, не міг яко молодший син Дария II мати надії, щоби правильним способом по вітцю доступив влади. Коли отже був намісником вітця в Азиї Меншій, пособляв Лїзандрови ревно з тою цїлию, щоби в будучинї запевнити собі поміч Спартан і Греків, котрих хоробрість цїнено вже загально серед Персів. Коли після смерти Дария перский престіл заняв єго старший син, Артаксеркс II, Кир при мовчаливій участи Спартан затягнув 13.000 наємних Греків і узброїв численні товпи Азиятів, на чолї сего війска дійшов аж недалеко Вавилону і під Кунаксою 401 р. побідив брата, однак сам згинув у бою.

Товпи Азиятів розбігли ся зараз, а 10.000 Греків найшло ся в глибині Азиї без цїли, навіть без полководцїв, котрих Перси поубивали зрадливо, заманивши їх на переговори. Не втратили однак Греки відваги, вибрали зпосеред себе нових начальників, між тими Атенця Ксенофонта, і постановили довершити відвороту в рідний край. Прямували невпинно на північ, серед боротьб і безмірних трудів, і добили ся на останку (дорогою на Арменїю) до моря (в Трапезус над Чорним морем) і вернули домів. Сей похід описав опісля Ксенофонт (Анабазіс); мав сей похід тому велике значінє, що навчив Греків легковажити військову перску силу.

Король Аґезиляй в Азиї Меншій. — По смерти Кира вернув до Азиї Меншої давний сатрапа Тиссаферн і намагав ся покорити грецкі міста. Ті отже візвали помочи Спартан, а хоробрий їх король Аґезиляй сам виправив ся до Азиї, 396 р., і небавом осягнув дуже значні успіхи. Злякані тим Перси подумали про се, щоби серед самих Греків злучити всїх ворогів Спарти, котрої перевага так дуже доскулювала також давним єї союзникам, що всї готові були обернути ся против неї, якби лише мали до того засоби.

Коринтска війна. — За приводом і грошевою підмогою Персів насамперед порозуміли ся Теби з Атенами. Лїзандер висланий до Беотиї, щоби зломити їх опір, згинув (в бою під Галїяртос 395); до союза прилучили ся Коринт і Арґос. Аґезиляй відкликаний чимскорше з Азиї, дістав ся щасливо через Тракію до Грециї і продер ся скрізь ряди неприятелїв до Пельопонезу. Але сучасно в морскім бою під Кнїдос, 394 р., знищив пельопонеску фльоту Атенець Конон на чолї перскої фльоти. Конон був одиноким з атеньских полководцїв, що спас ся під Айгоспотамой, утїк на схід (на Кипр), дістав ся на двір перского короля і безнастанно з того часу підбурював Персів проти Спарти. Тепер на чолї побідної фльоти проганяв з міст Азиї спартаньскі залоги і гармостів, помагав двигнути ся демократам, на останку пустив ся до Атен. За перскі гроші, при діяльній участи тих самих Тебанцїв і Коринтян, що перед 10 роками домагали ся цїлковитого збуреня Атен, тепер відбудовано довгі мури, 393 р., поруку повної независимости того міста від Спарти. Війна вела ся ще кілька лїт а що Спартани були

замкнені на Пельопонезї, ведено її головно на Істмі; звідтіль єї назва Коринтскої війни.

Королївский або Антальківів мир. — Всї ті успіхи завдячували вороги Спарти підмозї перского золота, а вплив Персів на грецкі справи був рішучий. З усїх боків слали до Сузи посольства і запобігали королївскої ласки. Перси бажали лише відзискати втрачені в Азиї Меншій грецкі міста, а що Спартани лекше нахилювали ся, пожертвувати волю тих міст, як Атенцї, котрі ще їм пособляли, проте ради лякедемоньского посла в Сузї, Анталькіда, здобули собі там найбільше признаня. На їх основі подиктував король Артаксеркс скликаним до Сардів грецким висланникам загальний мир, званий королївским або Анталькідовим, 388 р., котрий постанавляв, що всї міста в Грециї і на островах будуть вільні, то є, що одно другому не має підлягати, а всї грецкі міста в Азиї будуть належати до перского короля. Переведенє сего мира повірював король Спартанам і обіцював їм поміч для сеї цїли.

XII. РОЗДІЛ.

Перевага Тебанцїв і новий атеньский союз.

Stern, Geschichte der spartanischen und thebanischen Hegemonie vom Königsfrieden bis zur Schlacht bei Mantinea, Dorpat 1884. — Busolt, Der zweite athenische Bund (в Neue Jahrb. f. Philolog. Suppl. 7) 1874. — Vischer, Epaminondas (в Kl. Schriften I). — Funk, De Thebanorum ab anno 378 ad annum 362 a. Chr. actis. Берлїн 1890.

Спартани в Тебах. — Цїною независимости Греків в Азиї окупила Спарта свою гегемонїю. Спартаньска симмахія на Пельопонезї яко союз независимих держав і що до імени собі рівних, під проводом Спарти, а не під їх зверхностю, остала й на дальше по королївскім мирі. А та симмахія давала могутність Спартї, котра завистно про се дбала, щоби нїгде не удержав ся нїякий більший органїзм політичний. Теби приневолені були розвязати союз беотских міст, котрі їм доси підлягали. Взагалї против Теб Спарта проявляла тепер найбільше завзятє, а коли із Спарти вислано оружний відділ на північ (щоби приневолити місто Олїнт

на Халькідиції до розвязаня союза), начальник єго, Фойбідас, на візванє тебаньских олїгархів по дорозї заняв підступно тебаньский замок Кадмею, 383 р. Під захистом спартаньскої залоги олїгархи завели в Тебах террористичну управу; беотскі демократи, кроваво прослїдовані, понесли смерть або були приневолені глядїти пристановища на чужині.

Визволенє Теб за приводом Пельопіда. — Ся явна насила і безправний замах на волю Тебанцїв обурили всїх. Тебаньскі вигнанцї, зібрані найчисленнїйше в Атенах, готовили ся до відплати. Душею всїх змов був Пельопід, могучий Тебанець, горячий прихильник демократиї, всесторонно осьвічений незвичайним у Беотів способом, ревний патриот, сьміливий і ємкий. Війшов він у змову з пригнобленими демократами в Тебах і дістав ся там незамітно з горсткою змовцїв в жіночім одягу, поубивав начальників управи заманених в засїдку і приневолив нечисленну спартаньску залогу покинути замок 379 р. Зараз відновлено союз беотских міст під тебаньскою зверхностію.

Утворенє другого морского союза атеньского 377 р. — Успішний вислїд тебаньскої змови розбудив загально симпатию всюди, а особливо в Атенах; не сьміли однак лучити ся з Тебанцями, щоби не супротивити ся могучій Спартї. Але коли висланий до Беотиї Спартият Сфодрий намагав ся заволодїти Піреєм, а замах сей не повів ся, обурені Атенцї безпроволочно заключили союз з Тебами і стали органїзувати новий морский союз під своїм проводом, 377 р. Почала ся загальна війна, що тривала кілька лїт, переважно нещаслива для Спарти. На останку Атенцї, знеохочені до Тебанцїв, почали самі умовляти ся із Спартою, а наслїдком того осамітнені Теби були приневолені війти також в переговори. Але коли знов вимагано від них, щоби на підставі Анталькідового мира визволили зпід зверхности беотскі міста, Теби усунули ся від нового мира, заключеного в Спартї, котрий приняли всї инші грецкі міста.

Епамінонд і бій під Лєвктрами. — Найзнаменитшим мужем в Тебах був тодї Епамінонд (Епамейнондас), справник внутрішних відродин своєї вітчини. Довго держав ся з далека від політики і трудив ся всесторонною осьвітою власною і инших, іменно молодежи. Горячий деморкат, остав

однак за оліґархічної управи в Тебах, віддав ся науці, іменно пітаґорейскій фільософії і власним прикладом розповсюджував між своїми приятелами замиловане до роботи, чесноти і всяких обовязків для вітчини. Осуджував він сторонничі боротьби горожан і не мав участи в змові Пельопіда на житє оліґархів; зараз однак потім заняв ся ревно реформою управи, а особливо збройної сили. Знаменитий воєвода і орґанізатор, завів військове улїпшенє (скісьний лад боєвий) і зорґанїзував т. зв. сьвятий відділ з молодців злучених між собою найтїснїйшою дружбою і приязню. Длятого Тебанці не лякали ся тепер Спартан і поконали їх в головнім бою під Лєвктрами, 371 р.

Занепад Спарти. — Поражене Спартан, доси непоконаних нїколи в отвертім бою, викликало величезне вражінє в цїлій Греции. Дрібнїйші міста середньої Греции лучили ся з Тебами одно по другім; на Пельопонезї піднесла голову демократична партия згноблена Спартою. Епамінонд виправив ся сам на Пельопонез, в Аркадиї допоміг зорґанїзувати з міст доси окремо правлених одну значну державу з одинокою столицею для всего краю. Скрізь велике місто, Меґальополїс, вдер ся навіть до Лякониї і спустошив її аж до моря. Але самої Спарти не посьмів брати приступом; зате удав ся до заневоленої від многих віків Мессениї, викликав там бунт Гельотів, прикликав мессеньских виходців з чужини і в серединї краю заснував їм столицю Мессене. Та відновлена держава, принята до тебаньского союза, мала з того часу спиняти подвигненє Спарти.

Геґемонїя Теб. — Теби були тепер першою потугою на грецкім суходолї. В середнїй Греции мали рішучу перевагу, а на Пельопонезї були в союзї з усїма демократичними державами. Колиж сягнули і до північної Греции, хоч Пельопід згинув у бою з Тессалями (під Кіноскефаляй 364), зберегли переважний вплив на Тессалїю а навіть на Македонїю, звідкіль Пельопід забрав попереду королевича Филипа закладником на вихованє в Тебах. Тебанці збудували на останку за приводом Епамінонда значну фльоту; але се іменно так розсердило Атенців, що ще раз злучили ся із Спатрою проти Теб.

Смерть Епамінонда. — Геґемонїя Тебанців опирала ся на досить слабій підставі, бо демокрация витворена ними

на Пельопонезї не могла там удержати ся власними силами. Олїгархи перед тим довгий час могучі в усїх містах, а тепер всюди упослїджені, клонили ся все до Спарти. В кождім місті тривали безнастанно завзяті боротьби сторонництв; головно з Аркадиї взивали раз-враз підмоги Тебанцїв. Коли отже Спартани спільно з Атенцями наїхали Аркадию, Епамінонд четвертий раз удав ся на Пельопонез і віднїс нову сьвітлу побіду під Мантинеєю. Однак сам поляг в тім бою, 362 р., а сьвітлість Теб упала зараз, бо нїхто з Тебанцїв не зумів єго заступити. Зараз заключено загальний мир, від котрого усунула ся лише Спарта, бо не хотїла признати независимости Мессенїї. Теби остали й надальше значною і могучою державою, але їх гегемонїя скінчила ся на все, вплив їх не сягав з того часу поза Беотию.

Атени і новий морский союз. — Побіч Теб другою наймогутнїйшою тодї державою грецкою були Атени на чолї нового морского союза. Довершивши насамперед у себе скарбових реформ, Атенцї зобовязали ся під присягою берегти все повну волю всїх союзних міст і нїколи в їх посїлостях не закладати своїх клєрухій, а в усїх союзних справах дїлати все за згодою союзної ради, зложеної з представників союзних міст. По таких запевненях простер ся новий союз широко, а хоч нїколи не дійшов до сьвітлости і могучости давнїйшого союза, однак небавом обнимав около 70 міст на побережах і островах. Союзна фльота проганяла всюди олїгархів звязаних із Спартою, а демократи, доходили до власти і лучили ся з Атенцями, котрі під проводом знаменитих полководцїв (Іфікрат, Хабрий, Тимотей і инші), відносили побіди в многих місцях. Але по значних успіхах Атенцї стали легковажити власні обіцянки що до клєрухій, закладали їх і наразили собі союзників. Почали ся знов незгоди, дійшло навіть до війни з союзниками (357—355) і часткового розриву союза.

Штука і лїтература в Атенах. — Хоч змінна була доля полїтичного значіня, Атени вже від часів Перикля були головним осїдком лїтератури і штуки і наче столицею духового житя Греків. Славні атеньскі різьбарі Скопас (392—348) і Пракситель (368—336) піддержували славу, котру здобув для атеньскої штуки Фідий; їх твори визначали ся більшою ще приманливостю, житєм і приро-

дностію, хоч не мали тої взнеслости й поваги, що твори Філиєвого долота. В драматичній поезиї не було вправдї після Еврипіда й Аристофана рівних їм митців, а комедиєписцям заборонено виводити на сцену урядників і особи діяльні в політичному житю; зате розвинула ся тепер в Атенах високо проза і цвили науки, а фільософія і вимова дійшли до високого ступня процвиту.

Плятон і єго фільософія. — Найславнїйшим грецким фільософом в тім часї був Атенець Плятон († 348), ученик Сократа, що по повороті з далеких подорожий научав в ґімназиї в оливнім гаю Академа, а звідтіль ціла єго школа одержала назву Академії. В численних творах, котрим надав форму дияльоґів Сократа з єго учениками, докоряв Плятон грецким поетам, що богам приписують людскі почуваня і пристрасти, викладав, що понад усїма богами є одно лише божество досконале і мудре, котре править цїлим сьвітом, що людска душа єсть безсмертна і лучить ся з божеством по смерти тїла. Державою повинні би правити, по думцї Плятона, фільософи, осьвічені люди, а не темні товпи; длятого Плятон не був прихильником демократичної управи.

Атеньскі красномовцї. — Побіч фільософії, в практичнім житю більше ще значила в Атенах вимова. Вже софісти почали складати промови після іскусних правил, а небавом в Атенах появила ся цїла громада знаменитих красномовцїв, між ними найславнїйші: Лїзий, а відтак Ісократ, що не мали участи в полїтичнім житю, однак учили державників вимови і складали промови для тих, що процесували ся перед судом геліястів (льоґоґрафи).

Занепад обичаїв в Грециї; наємне жовнїрство (затяжцї). — В прилюдному житю в Атенах і всюди в Грециї добачити було можна занепад. Упадала давна жертволюбність; хто брав ся тепер до полїтичних справ, робив се звичайно для власної користи. Множили ся зависти поміж містами, боротьба сторонництв визначала ся щораз більшим завзятєм, противників нищено немилосерно. Яскравим явищем занепаду прилюдної моральности було розпаношенє наємного жовнїрства. Давнїйше всї війни вели грецкі міста власною силою горожан; від часу Коринтскої війни розповсюдив ся звичай уживати затяжців. Наймали ся до військової служби полїтичні вигнанцї, котрих всюди було повно наслїдком без-

настанних переворотів; сї заводові жовнїрі виробили значно воєнну штуку, але гинув патриотичний і горожаньский дух, а грецким затяжцям було байдуже, за чию справу мають воювати, лише щоби їм добре плачено. Всюди на Сходї грецких жовнїрів цїнили понад инших; значне їх число було в перскій службі, инші знов воювали проти Персів в Єгиптї. Сам спартаньский король Агезиляй попровадив значне затяжне війско до Єгипту.

XIII. РОЗДІЛ.

Перевага Филипа Македоньского.

O. Abel, Makedonien vor König Philipp, 1847. — O. Hoffmann, Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum, Göttingen 1906. — A. Schäfer, Demosthenes und seine Zeit, 3 томи, Липск, 1885—87, 2. вид. — Blass, Die attische Beredsamkeit, 5 томів, Липск 1887—98. (2 вид.)

Македонїя та єї населенцї. — Македонїєю звано край положений на північ від Тессалїї, поміж Тракією на сходї а Іллїриєю на заходї, пороздїлюваний горами на кілька окремих частий, зількома родючими долинами, з підсонєм значно острійшим як грецке. Сеї край заселювали племена походженєм дуже зближені до Греків, із значною однак примішкою тракійского та іллїрского живла. Були се хоробрі гірняки або селяни, закалені в трудах і боротьбі з сусїдними народами. Заняті управою рілї або скотарством, не мали більших міст; торговлю і промисл захопили тут рано в свої руки Греки і поселили ся на морскім побережу.

Давнїйші македоньскі королї. — Македоньску державу утворили королї, що виводили свій рід від Гераклїдів. Злучили они окремі сперши македоньскі округи в одну цїлість, захищували край перед безнастанними нападами і виробили серед населеня воєнного духа та привчили єго до військової карности, опісляж намагали ся єго щораз більше цивілїзувати засвоюванєм грецкої осьвіти. Королї заступали своєю особою єдність держави; окружені лицарскою шляхтою, нащадками династів тих племен, котрих они довели до зависимости, все живо займали ся всім що грецке, іменнож король Александер, приятель Атенців, що знево-

лений був покорити ся Персам і товаришував Ксерксови в єго поході на Греків. За єго наслїдників (Пердик,Археляй) пробудила ся досада проти Атен, бо втягнули до свого морского союза грецкі міста на побережу Македонії; Археляй (413—399) однак був великим покровителем атеньских артистів і учених взагалї, а богато з них проживало на єго дворі (Еврипід, Плятон). Нераз бували в Македонії боротьби о престіл між ріжними претендентами з королївского роду; сї усобиці звичайно ослабляли державу і давали нагоду грецким містам мішати ся в македоньскі справи.

Филип король Македоньский, 359—336. — Такі заворушеня саме тоді, коли Теби були вельми могучі, дали Тебанцям нагоду зневолити Македонію до союза. Закладником єї вірности забрав Пельопід з собою королевича Филипа. Сей молодець незвичайних талантів і здібностий, виховував ся в Тебах під оком Епамінонда і познакомив ся основно та всесторонно з грецкою осьвітою і воєнною штукою та з усїма полїтичними відносинами Греції. По смерти брата вибрав ся з Теб і обняв управу в Македонії, спершу яко опікун братанича, відтак яко король на єго місці. Знаменитий знавець військовости помножив і видосконалив війско, та утворив непобідимі македоньскі ф а л я н г и, узброєні списами, сарисси. Передовсїм однак був він незрівнаним п о л ї т и к о м, умів усе винайти найлїпші способи, як приспати на час чуйність противників, і яко зручний дипльомат зумів по мистецки користувати ся грецкими незгодами і радше послугував ся перекупством як насилою. Длятого став небавом найгрізнїйшим ворогом независимости грецких держав.

Пляни і полїтика Филипа. — Серед Греків Филип наміряв собі здобути як найбільшу владу, але не зазначував їй нїяких границь, а вмів усе оцїнити тверезо, що в данїй хвилї можна осягнути. Єго пляни росли постепенно відповідно успіхам, а умів ждати спокійно, аж надійде пора пригідна до дїланя. Отже аж на останку, по многих успіхах, задумав зєдинити всїх Греків під своїм проводом, щоби на їх чолї розпочати зачіпну війну з Персами. Спершу хотів лише заволодїти найблизшими грецкими містами на побережу і так відкрити собі д о с т у п д о м о р я, але сей намір міг дізнати перешкоди від Олїнту і Атен, звичайно незгідних з собою, бо їх інтереси зустрічали ся на македоньско-тра-

кійских побережах. Заманюючи Атенців надією, що видасть їм Амфиполіс, колишню атеньску кольонію, Филип заняв се місто 357 р. враз з богатими копальнями золота в горах Пангеос, зараз однак сам усадовив ся тут міцно і заложив нове місто Філіппі. З Олінтом війшов в союз а відкладаючи на пізнійше наконечну з ним розправу, пустив ся тимчасом в подальші від Греків сторони. Филип іменно мав діло також з тракійскими та іллїрскими племенами. Присмирити одні і другі і як найдальше над ними простерти македоньску владу, вважав своєю задачею, а се єму позволяло все перервати забори на полудні і звернути ся на північ, доки би не лучила ся нова нагода вмішати ся в грецкі справи. По кількох лїтах дала єму нагоду друга сьвята війна, що тягнула ся досить довго.

Друга сьвята війна. — Фокейці, в котрих краю лежали Дельфи, здавна споглядали косо на независимість і зріст богатств дельфійскої сьвятинї та забрали якусь часть піль належних до неї і стали се управляти на свою користь. Засуджені амфіктионією на заплату значної грошевої кари за приводом Тебанців, що підняли ся виконаня засуду, Фокейці заволодїли самою сьвятинею 356 р., загорнули єї скарби і утворили військово-розбишацку державу. Зібрали отже значні відділи затяжців за гроші черпані із скарбони сьвятинї і маючи влатних полководців (Фільомель, Ономарх і Фаіль), не лише вспіли оборонити ся, але грабували цїлу околицю і сягнули аж до Тессалії. Тут однак явив ся Филип македоньский, візваний на поміч і витаний яко спаситель, побив Фокейців, прогнав їх з Тессалїї і сам заволодів тим краєм 352 р. Атенці затревожені, що вже тепер посуне ся до середньої Грециї, вислали в Термопілї оружні відділи, щоби єму загородити дорогу. Але Филип сам узнав, що на те ще за рано і знов щез далеко на північ, щоби воювати з Траками, а коли з ними упорав ся, звернув ся з черги против Олїнту. Спасти Олїнт від погибели могли лише Атени, однак Атени жили доси все з Олїнтом в неприязни; до залишеня неприязни і удїленя підмоги Олїнтови нахиляв горячо Атенців Демостен.

Демостен і атеньска демократия. — Найзнаменитший атеньский бесїдник і останній великий державник грецкий був сином засібних родителів, але сиротою

з дитиньства. Пошкодований несумлінними опікунами, щоби виграти перед судом процес, дійшовши до літ, віддав ся науці красномовства з жаром і незвичайною витревалостю, переміг усякі трудности і став славним судовим бесідником, а на останку звернув ся до полїтичного житя, щоби єго зреформувати і поправити. Тогочасна атеньска демокрация подавала сумний образ занепаду і зіпсутя, при різкій суперечности богатих і бідних; бідні, маючи більшість, допоминали ся, щоби держава давала їм прожиток і як найбільше ігрищ, на котрі мали складати ся засібнїйші. Ухвалено навіть (на внесенє головного державника Евбуля), що всї надвишки доходів належить обертати на видовища. Атеньскі полїтики, щоби вибити ся на верх, тепер звичайно підлещували забагам і пристрастям народу. Державою кермували впливові речники, а найбільш заслужених воєводів, але без полїтичного значіня, за всяку невдачу потягали до одвічальности. Процвитала як найкрасше манїя полїтичних процесів; хиткий нарід ухвалював нераз найсуперечнїйші речи і не маючи довіря анї до своїх провідників анї до себе, виминав передовсїм всякої власної натуги. Демостен перший зпоміж Греків помітив і зрозумів, як велика небезпека грозить від Филипа македоньского Атенам і всїм грецким містам, і з того часу докладав всїх сил, щоби сю небезпеку поборювати. А думав, що се повелоб ся, наколиб усї міста розвинули свої засоби, понехали суперечки і партикулярні боротьби і злучили ся у великий союз против спільного ворога.

Філїпіки Демостена і македоньске сторонництво в Атенах. — Оживлений горячою ненавистю до Филипа, Демостен намагав ся з того часу безнастанно відчиняти очи Атенцям на єго шкідні для них наміри і розбудити в них публичного духа. Робив се в цїлій черзї промов проти Филипа, т. зв. філїпік, але не міг діждати ся їх скорого вислїду, бо як всюди по грецких містах тодї, так і в Атенах було значне македоньске сторонництво, котрому Филип пособляв грішми і зручною полїтикою. Проводирами сего сторонництва були Есхін (Айсхінес), бесїдник майже рівно знаменитий як Демостен, недовіряючий витревалости й силї Атенців, а до того приступний для перекупства, і Фокіон, найліпший тодї атеньский полководець, муж непорочної

правости, котрий однак всякий опір Филипови вважав безнадійним і даремним.

Занепад Олінту і конець сьвятої війни. — Коли Филип після заборів на півночі аж по Дунай обляг Олінт, Демостен перший раз здобув собі вплив на прилюдні справи. На єго внесенє ухвалено дійсно вислати фльоту на помогу Олінтови, котрий о се просив; але за приводом атеньских сторонників Филипа поміч була недостаточна і спізнена, так що Филип при всім тім здобув Олінт і з б у р и в а населенців запродав у неволю, 348 р. Небавом після того Т е б а н ц і самі з а в і з в а л и Филипа до Греции, де не могли усмирити фокейских затяжців, що безнастанно ще держали ся в Дельфах. Занявши Термопілї, Филип відразу закінчив 10-лїтну сьвяту війну а зате амфіктионія признала єму місце Фокейців. Яко о п і к у н дельфійскої с ь в я т и н ї проводив тепер на пітийских ігрищах, 346, і станув уже так сильно в середині Греции, що сам Демостен дораджував Атенцям, заключити з ним мир.

Бій під Херонеєю 338 р. — Демостен здобув собі вже велике значінє в Атенах, а дораджував тепер мир, бо хотів в будучинї тим ліпше підготовити неминучу і рішучу війну. Коли отже Филип знов воював в Іллїриї і підбивав її аж по Адрийске море, Демостен сам станув на чолї управи в Атенах і органїзував в е л и к и й с о ю з проти Македонії. Обїзджав він пельопонескі міста, приєднував там богато союзників, а на останку вислав атеньску фльоту на помогу грецким містам на тракійскім побережу (Перинт і Византия) і перешкодив Филипови їх здобути. В Атенах перевів, що надвишки доходів, обертані на видовища, призначено до воєнної каси і значно помножено фльоту. Тимчасом дельфійска амфіктионія ухвалила н о в у с ь в я т у в і й н у (проти міста Амфісса, на внесенє Есхіна) а Филип впровадив до середньої Греции велике війско і заняв місто Елятею. Тодї за приводом Демостена Атени заключили союз з ненависними їм доси Тебами для спільної оборони від Филипа. Однак в бою під Херонеєю 338 р. Филип побив війска Греків мимо хороброго опору, особливо Тебанців, котрих сьвятий віддїл поляг на боєвищу до останнього жовніра.

Гегемонія Филипа серед Греків. — Наслїдком сего пораженя найбільші с т р а т и мали Т е б и; були приневолені

зречи ся проводу в Беотиї і впустити на замок македоньску залогу. Для Атен показав ся Филип далеко згляднійшим і признав їм лагідні услівя, щоби їх не доводити до крайности. Не дізнали отже ніякої областної страти, були лише приневолені заключити мир, а війшовши з ним в союз, признати єго провідне становище між усїма Греками. Побідний Филип виправив ся на Пельопонез і окрім Спарти всї грецкі міста наклонив до такогож союза, а потім скликав з цїлої Грециї висланників до Коринту і заключив з ними союз проти Персів.

Г) Четверта доба: Часи геллєнїзму.

Від бою коло Херонеї до збуреня Коринту Римлянами 338-146 до Хр.

XIV. РОЗДЇЛ.

Александер Великий.

J. G. Droysen, Geschichte des Hellenismus, 3 части, кожда в 2 томах, Gotha 1877—78, 2. вид. (I. 1. 2; Gesch. Alexander des Gr. II. 1. 2: Gesch. der Diadochen; III. 1. 2: Gesch. der Epigonen). — B. Niese, Geschichte der griechischen und makedonischem Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, 3 томи, Gotha 1893—1903. — Kaerst, Geschichte des hellenistischen Zeitalters, I. II. 1. Липск 1905—1908. — Fr. Koepp, Alexander der Grosse, Leipzig-Bielefeld 1899 (Monographien zur Weltgeschichte).

Смерть Филипа. — Наслїдком бою коло Херонеї щезла независимість грецких держав; зберегли они вправдї єї вид, але признавши македоньского короля начальником союза проти Персів, віддали в єго руку свої військові сили і напрям заграничної полїтики. Филип одначе не міг вже дальше своїх плянів перевести, бо згинув небавом убитий одним з улюблених дворян 336 р. Цїлу ту могучу державу, котру утворив, обняв в спадчинї єго син, Александер, що йно 20-лїтний молодець.

Александер Великий, 336—323. — Александер (Алєксандрос) одержав з волї вітця як найстараннїйше і всесторонне виховане, набув всякої фізичної вправи, потрібної для вдатного жовнїра і пізнав усе тогочасне знанє під кермою Аристотеля, найбільшого грец-

кого фільософа. Найбільш любував ся в гомеричній поезиї а своїм взірцем уважав Ахілля. Знаменитий і геніяльний, сьміливий і притомний полководець, за прикладом вітця умів все добачити і заздалегідь обчислити, кождою несподіваною нагодою покористувати ся скоро й рішучо; а обдарований полетом, котрим отець не визначав ся, і сам переймав ся жаром і инших умів загріти. Пристрастний і нагальний, часами підпадав поривам палкого гніву, а при всім тім усіх очаровував дивним способом.

Перші діла Александра В. — Нагла смерть Филипа викликала всюди заворушеня. Признано вправді в Грециї провід Александра, коли там явив ся безпроволочно; але коли опісля звернув ся на північ покорити збунтовані тракійскі та іллїрскі племена, легко повірено вісти, що згинув. Тебанці стали зараз облягати македоньску залогу на Кадмеї, инші готові були злучити ся з ними. Александер явив ся з поворотом нагло, з небувалою скоростю, дав відсїч македоньскій залозї, котра витревало боронила ся, здобув Теби і збурив їх з нащадом. Крім замку і сьвятинь оставив мабуть лише оден дім Піндара з почести для памяти поета.

Приготовленя Александра до походу на Персів; склад єго війска. — По цїлій Грециї пішов страшний пополох, Александер почав ладити ся до походу на Азию. Від часу відвороту 10.000 Греків зпід Кунакси, внутрішній розстрій в перскій державі настав ще більший, бунти й революциї повтаряли ся безнастанно. Король Дарий III. Кодоман дістав ся на престіл також з помогою революциї. Велика східна монархія найкрасші сили воєнні черпала з Грециї, з наємних жовнїрів; Греки отже мали воювати на обидвох боках. Бо хоч найважнїйшою частию Александрового війска мали бути македоньскі фаланги вивчені Филипом, однакже і контингенти грецких держав і відділи грецких затяжців доповняли єго війско. Не було оно зовсім велике, 30.000 піхоти і 5000 кінноти, зате окружала Александра громада знаменитих полководців виобразованих в школї Филипа. Оден з них, Антипатер, остав в Македонії, щоби пильнувати підлежности Греків.

Забір Азиї Меншої. — Александер переправив ся через Геллєспонт і побив перске війско в бою над рікою Ґраніком, 334 р., в котрім хвилину був в особистій не-

безпеці, але Кліт спас єму житє. Відтак заняв Сарди, заволодів побережами і грецкими містами, де єго принято з радостю, коли усунув олігархічну управу і данини установлені Персами. В глибині Азиї Меншої заняв Фригію (в Ґордиї протяв мечем славний ґордийский узол) і Каппадокію. Коли прогнав з усіх усюдів Персів, рушив до Сириї.

Александер в Сириї і Єгипті. — Дарий III тимчасом зібрав з цілої держави великаньске війско, але на єго чолі запустив ся в провали (між Сириєю і Кілїкією), а коли прийшло до головного бою під Іссус, 333 р., не міг розвинути в тїснім місцї анї великаньского війска, анї добірної перскої кінноти. Побитий, прямо з боєвища утік в глибину краю; весь богатий табор враз з королївскою семєю дістав ся в руки побідного Александра, котрий придбав собі великі похвали тим, що для матери і жінки перского короля показав ся привітливим і ласкавим. Не прослїдував він Дария а бажав насамперед заволодїти цїлим морским побережем і звернув ся на Фенїкію, де перший раз дізнав завзятого опору. Кілька місяцїв був приневолений облягати наймогутнїйше з фенїкійских міст, Тир, що не хотїло піддати ся, на останку здобув єго і збурив, 332. Звідтіль вже без більших перепон (лише місто Газу треба було здобувати) прямував до Єгипту, витаний там з радостю яко спаситель. Зате вивдячив ся Єгиптянам щирою опікою і в догіднім для торговлї місцї заложив нову столицю краю Александрию, одиноке з многих міст того імени, що нїколи не перестало бути важною торговельною точкою. Заложинами сего міста підкопав Александер наконечно фенїкійску торговлю, котра там перенесла ся.

Александер у Вавилонії і Персиї. — Відкинувши услівя Дария, що відступить єму західну Азию за цїну мира, Александер з того часу вже отверто змагав до завойованя всеї перскої монархії. Дарий згромадив отже ще численнїйше війско як попереду, але знов побитий між містами Арбелею і Ґавгамелею (недалеко розвалин Нїнїви) 331 р., утік в глибину Ірану. Александер заняв без опору Вавилон і Сузу, вдер ся насильно до властивої Персиї і тут з пімсти за спустошеня заподїяні колись Ксерксом в Грециї власноручно підпалив величаві королївскі палати в Персеполїс. Звідтіль на останку дістав ся до Медиї і заняв

укріплену Екбатану, де забрав вельми богату королївску скарбницю.

Александер володарем Азиї. — Александер розумів добре, що з дрібним розмірно македоньско-грецким війском не удержить великаньских що йно здобутих просторів, наколи не приєднає собі азийского населеня. Длятого з того часу, як заняв Вавилон, став виступати яко правовитий спадкоємець перских королїв і новий володар цілої Азиї, покликувати на уряди Азиятів, а в обіходї, одягу, обичаях наслїдувати ориєнтальних володарів. Серед Греків і Македонцїв се викликало обуренє; стали творити ся змови, а тодї Александер загрожений карав строго і винних і невинних, а навіть в похмілю убив власноручно Клїта.

Забір Ірану. — Александер гнав за Дариєм в глибину Ірану, а коли єго там убив Бесс, сатрапа Бактириї, похоронив єго з королївскими почестями і Бесса покарав яко бунтівника. З воєвничими іраньскими народами, що ненависно споглядали на західних наїздників, перший раз досьвідчив Александер незвичайних трудностий, коли переходив великі простори і недоступні пустинї або добував скелисті твердинї. На останку однак переломив всякий опір, сягнув аж по рубець північного старинного сьвіта, перейшов ріку Яксарт і побив кочовничі тураньскі племена.

Александер В. в Індиях. — На останку посунув ся до Індиї, побив у завзятім бою короля Пора (вперше тодї зустрінули ся Греки з воєнними слонами) і дійшов аж до останних східних меж Пенджабу. Хотів ще Александер дальше вести своє війско, в надгангесові краї, однак жовнїрі утомлені 4-лїтною боротьбою в Ірані та Індиях (330—326), відказали єму послуху і невгомонно домагали ся повороту домів. Був отже приневолений розпочати відворот і пустив ся насамперед долї рікою Інду аж до єї устя, а дальше двома дорогами, сушею і морем. Збудовану тут фльоту попровадив Неарх Океаном і Перским заливом до устя Евфрату і Тигру, а сухопутне війско попровадив сам Александер дикими і пустими країнами здовж побережа (Ґедрозиєю і Карманїєю), де більш половини війска вигинуло з голоду і спраги. Сей поворот з Індиї, а особливо морска подорож Неарха, мали велику досяглість наукову, для географії; Александра все провожало богато письменників і учених, що

пильно збирали всякі відомости і плоди країв перед тим невідомих.

Останні літа і смерть Александра В. — Вернувши до Вавилону, 325 р., Александер В. взяв ся пильно до уладженя великаньскої держави, що обнимала майже весь тогочасний цивілізований сьвіт. Слава єго заборів і могучости сягала до наконечних меж сьвіта на заході; обидві значні там держави, Рим і Картагіна, вислали посольства у Вавилон. Проживаючи тут в оріентальній розкоші, Александер змагав пильно до помиреня Сходу з Заходом і злуки обидвох відмінних цивілізаций. До того мали служити грецкі кольонії, котрих богато позакладав на сході, і родинні союзи між европейскими і азийскими підданими. Сам дав в тім напрямі приклад, одружив ся з гарною Роксаною, а потім одною з дочок Дария III, за приводом перских королів, що жили в многоженьстві. Однак Македонцям все те було досадно, що їх король з ними на рівні ставив Азиятів. Коли Александер узброїв македоньским ладом значний відділ перского війска, македоньскі жовнїрі підняли бунт і відказали дальшої служби. Енергічний в рішучій хвилї, а відтак лагідний, Александер легко втихомирив бунт а нагороджених ветеранів виправив домів. Але поки ще вспів наконечно уладити свою державу, занепав на здоровлю і умер весною 323 р., що йно 33-лїтний, в 14-ім роції влади, довершивши так великих переворотів в стариннім сьвіті, як ніхто инший перед ним анї по нїм.

Лямійска війна і смерть Демостена. — В цїлім гелленьскім сьвіті споглядали з зачудованєм і подивом на дїла Александра В., але не перестали ще жалувати за втраченою независимостю і на вість про смерть Александра почали безпроволочно збрсїти ся. Душею сего руху був Демостен, а з ним Атени, де навіть після пораженя під Херонеєю не ослабло довірє до него. Тепер утворив ся знов союз дрібних грецких держав, а союзні війска облягли александрового намісника, Антипатра в тессалїйскім місті Лямія. Небавом однак серед Греків настала незгода, Антипатер дістав з Македонії помогу і визволив ся, приневолив усїх до підлежности, обмежив в Атенах демокрацию і осадив там македоньску залогу. Домагав ся також, щоби видано єму Демостена, але великий красномовець утїк на острів Калябрию

і тут отруїв ся в сьвятині Позейдона, бо не хотів попасти в руки ворогів 322 р.

Аристотель. — В тім самім році закінчив житє найбільший грецкий фільософ, Аристотель, родом із Стагіри (Стагейра на тракійскім побережу). Довгі літа ученик Плятона в Атенах, віддалив ся звідтам аж по єго смерти, а небавом опісля обняв напрям наукового вихованя Александра В. і мав на него великий вплив. Коли ученик рушив на завойованє Азиї, Аристотель вернув до Атен і заложив в гімназиї т. зв. Ліцею (Лікайон) фільософічну школу (т. зв. перипатетичну), котра небавом стала йти навперейми з Академією, другою великою фільософічною школою грецкою. Аристотель намагав ся все розсліджувати; природу, політику, поезию, основи всегобиту недоступні для змислів (метафізика), на останку самі права мисленя і твореня внесень (льоґіка). Обнимаючи все знанє старинних, Аристотель на кождому полї був найзнаменитшим митцем і вельми успішно причинив ся до поступу кождої науки з окрема, особливо, що єго ученик Александер з далеких походів присилав єму безнастанно новий материял до дослідів. Звязь між Аристотелем і Александром була все тїсна і аж під конець охолонула; привва Аристотеля в Атенах і єго вплив чимало піддержували значінє македоньского сторонництва; але коли почала ся боротьба проти Македонії по смерти Александра, Аристотель приневолений був покинути Атени і умер на Евбеї 322 р.

XV. РОЗДІЛ.

Геллєністичні держави і геллєнїзм.

Bouché-Leclercq, Histoire des Lagides, 4 томи, Париж 1903—8.— Strack, Die Dynastie der Ptolomäer, Berlin 1897. — Ussing, Pergamos, seine Gesch. u. seine Monumente, Berlin 1899. — Cardinali, Il regno di Pergamo, Рим 1906.

Доля універсальної держави Александра В. — Александер не лишив нїякого нащадка, що міг би заняти єго місце, бо анї народжений аж по єго смерти син Александер, анї слабоумний брат-зведенюк Филип (Аридей) не могли

правити великаньскою державою ще добре неуладженою. Побідне війско мало в нїй найбільше значінє, а єго полководцї порозуміли ся небавом, що син і брат мати муть лише титул королів, але правити будуть самі полководцї. Розібравши поміж себе поодинокі провінциї, давні перскі сатрапії, одного назначили регентом всеї держави, щоби дбав про союз всїх частий (Пердикк, опісля Антипатер, на останку Полїсперхон). З того часу важать ся безнастанно два суперечні напрями: оден досереднїй, бажає удержати єдність спадчини Александра і права єго семї; другий відсереднїй, котрому у власнім інтересї сприяє більшість управителів, намагає ся ослабити і знищити всяку звязь єї частий. При обопільнїй зависти тих полководцїв і управителів провінций, так званих опісля в історії Диядохів, почала ся небавом завзята боротьба поміж ними, в котрій вимордовано всю семю Александра (крім брата і сина, також матїр, сестру і дальших свояків), а на конець щезли останки полїтичної єдности. Останнїй їх оборонець, Антиґон, побитий союзом суперників, згинув у бою під Іпсом в Азиї Меншій 301 р. Державу Александра роздерто раз на все на кілька окремих держав, котрих королї довго ще вели з собою боротьбу о границї. Вже бо передтим королївский титул прибрало богато управителів по провінциях.

Нові великі і менші держави. — Коли на останку устала довга боротьба і полїтичні відносини трохи уложили ся, на місцї монархії Александра удержали ся три великі монархії і цїлий ряд дрібнїйших держав. Се були отсї три великі монархії: 1) Єгипт із столицею Александриєю під управою династиї Лягідів, нащадків александрового полководця Птолємея (сина Ляга); 2) Азия т. є. Азия Менша, Сирия, Мезопотамія й Іран, під управою Селєвкідів, нащадків Селєвка Нікатора, первістно вавилоньского сатрапи, із столицею спершу Селєвкією над Тигром, а відтак Антиохією над рікою Оронтом в Сириї; а на останку 3) Македонїя в границях наданих їй Филипом, в котрій по найдовших переворотах і найзавзятїйших боротьбах остояли ся при коронї нащадки Антиґона і намагали ся передовсім удержати вплив на Грецию і зверхність над єї містами. З другорядних держав в Азиї наймогутнїйшими були: острів Род, з великою торговлею

ї значною фльотою, і пергаменьске королївство в Азиї Меншій, що утворило ся наслїдком успішних боїв з Ґаллями.

Наїзди Ґаллїв або Кельтів. — Сей воєвничий і хоробрий а незвичайно численний нарід, що заселяв цїлу середню Европу, поборюваний в Італїї Римлянами, напер насамперед на Македонїю і нанїс їй страшне поражене (в нещаснім бою, 279, згинув сам король Птолємей Керавн); відтак розлив ся по Грециї, мордував і грабував. Нїгде майже не сьміли їм оперти ся; але коли заманені славою дельфийских скарбів в походї на Дельфи запустили ся в провали дикого Парнасу, серед страшної бурі понесли великі втрати від спадаючих з гори скель, 278, а в Грециї думали загально, що сам Аполльон станув в оборонї своєї сьвятинї. Опісля кинули ся Ґаллї на Азию Меншу і грабували її безкарно, аж на останку побив їх Селєвк і приневолив вдоволити ся одною частиною, Ґалятиєю, де поселили ся тривало. Звідтіль яко Ґаляти нераз ще навтямили ся сусїдам, однак вже нїколи не стали грізними.

Система рівноваги. — Всї ті держави більші і менші майже безнастанно вели з собою війни. Кожда бо з могутнїйших держав намагала ся розпостерти коштом других, звичайно слабших, але тодї зараз кілька инших входило з собою в союз, щоби се спинити, і творили ся коалїциї. Виробила ся отже тут система полїтичної рівноваги серед всїх держав, бо всї мали богато спільних справ і всї лучила спільність просьвіти.

Геллєнїзм. — Вслїд за війсками Александра грецка просьвіта й цивілїзация розповсюдила ся на цїлім Сходї і з того часу удержали ся там тривко довгі віки. Заздалегідь промостили їй дорогу численні грецкі жовнїрі, купцї, ремісники й артисти, що ще за перских королів проживали в їх державі; але аж від заборів Александра грецка цивілїзация всюди там заволодїла і стала ся узлом, що лучив всї держави, котрі утворили ся на звалищах александрової монархїї. Всї они черпали духові сили з Грециї і від Греків; длятого удержати звязь з Грециєю і її містами та мати вплив на них намагали ся великі монархїї, а про розміри сего впливу найчастїйше вели з собою боротьбу. Однак Греків було вельми мало а східних народів вельми богато, щоби грецка

цивілізация могла все проглинути і переробити; всюди отже витворювала ся мішанина грецкого живла з живлами ориєнтальними, щось, що не було чисто грецким, геллєньским, але було геллєністичним т. є. наслідованєм грецкої культури. Звідтіль назву геллєнізму надають цивілізациї тих східних держав, де грецке живло було наче тонкою верствою, зпід котрої проглядали місцеві живла із своїми питоменностями. Всї тамошні королї були походженя грецко-македоньского і так само, як їх двори, зложені переважно з Греків, уживали грецкої мови: по грецки писав кождий, хто хотїв, щоби всї єго розуміли. В тій отже мові списав єгипетску історию після місцевих жерел Манетон, єгипетский жрець; по грецки писав історию Вавилону халдейский жрець, Бероссос, і так само робили фенїкійскі автори. Навіть сьвяті книги Жидів, Старий Завіт, переложило грецкою мовою 70 учених (т. зв. септуагінта) для ужитку тих численних ісповідників мойсеєвого закона, що поселили ся в Александриї і в Єгиптї, а з котрих богато не вміло зовсїм по еврейски. Грецкий язик був тодї язиком унїверсальним для цїлого цивілізованого Сходу.

Геллєнїстична лїтература. — Грецкому живлу не вийшло се в хосен. Добувало оно широкий простір, але тратило сучасну чистоту і глибину, а передовсїм затрачувало щораз більше творчість і оригінальність. Грецкий язик псує ся з того часу і перестає бути клясичним, в лїтературі і штуцї не творять вже нїчо основно оригінального, хоч лїтературна й артистична творчість збільшає ся незвичайно і видає ще й тепер величні твори. Побіч Атен головними осїдками грецкої осьвіти стають: Пергамон в Азиї, а передовсїм єгипетска Александрия під опікою Птолємеїв; длятого геллєнїстичну просьвіту називають також александрийскою. В Александриї умовий рух скупляв ся коло славного Музея (Музейон), збудованого Птолємеями, що в нїм заснували велику александрийску бібліотеку. Характеристичною цїхою всего умового житя сеї доби є ученість: збирають, переховують і плекають старанно давнїйші придбаня грецкої просьвіти. В Александриї цвитуть отже фільольогічні науки, а передовсїм розвивають ся математика, астрономія і природні науки а найславнїйші на тім полї імена в старинности: Евклїд, Ератостен, Гіппарх, виходять з александрийскої школи. На-

віть поезия сеї доби має учений характер. Перґаменьскі королї Атталїди ідуть в лечому навзаводи з Птолємеями, але орудують меншими засобами і не могуть у себе осягнути так великих добутків. Також студиї, що вимагають більшої свободи і волї, розвивають ся краще за републиканьскої управи. На полї фільософії Атени задержали все перше місце перед усїма і там то після Аристотеля утворили ще нові школи фільософічні Епікур і Зенон (стоіцку і епікурейску). В Атенах удержала ся також одинока вітка поезиї, що ще розвиває ся: новочасна комедия аттицка, почавши від Менандра, визначає ся зображуванєм типових людских характерів.

Геллєнїстична штука. — Для штуки в усїх геллєнїстичних державах безнастанно було відкрите вельми широке поле дїланя. Всї королї сеї доби за приводом Александра засновували нові міста, називані звичайно по їх імени або членів їх семї. Всюди отже було треба архітектів для будови сьвятинь, різьбарів і живописців для їх прикраси. В архітектурі розпаношив ся найбогатший стиль, коринтский, що повстав у IV столїтю, а визначав ся богатшою від йоньского окрасою капітелїв (в формі листя аканту). Різьба, плекана особливо в школї Лїзиппа (Лїзіппос), Александрового сучасника, здобуває собі нові осїдки в Перґамон і на Родї; убігає ся однак передовсїм о величавість і драматичність і видає знамениті твори, як великий перґаменьский престіл (котрий з різьб відкритих Нїмцями і перевезених до Берлїна, недавно зреконструовано в тамошнім Музею); але нераз допускає ся пересади і починає вже занепадати. Живопись в особі Апелля, Александрового сучасника, доходить до найвисшої досконалости. В сїй добі на полї всего духового житя Греки стають митцями Римлян, котрим на останку підлягають всї геллєнїстичні держави. (Властива Греция тратить останки независимости після збуреня Коринту Римлянами в р. 146 до Хр.).

Зміст грецких дїїв після перских війн.

Перский наїзд на Грецию відперли Греки засновинами загального союза під геґемонїєю Спарти на

суходолї і на морі, але дальшу зачіпну війну проти Персів для визволеня зпід їх ярма грецких міст на островах і побережах Азиї Меншої провадив тіснїйший союз морский делїйский під проводом Атен, а наслїдком єго воєнних успіхів гегемонїя перейшла на Атени. Однак перші їх боротьби із Спартою довели, що не зуміють добути гегемонїї також на суходолї, а заключений Периклем 30-лїтний мир усталив на разї політичний дуалїзм в Греції т. є. рівнорядність сухопутної потуги Спарти і морскої потуги Атенців. Але підчас сего мира Атени перемінили морский союз на власне володїнє над союзними містами і здобули собі непеоречне першеньство в цїлім духовім розвитку Греків. Довга Пельопонеска війна, знищила атеньске володїнє і віддала знов Спартї повну гегемонїю, на суходолї і морі, але захитала нею Коринтска війна так дуже, що Спартани зуміли її задержати лише з перскою підмогою, коли зрекли ся в Анталькідовім мирі независимости грецких міст в Азиї в користь перского короля. Наконечно перевагу Спарти звглили Теби в бою під Левктрами і осягнули самі гегемонїю на суходолї, коли сучасно наслїдком віднови морского союза віджило передованє Атен на морі. Від часу воскресеня независимої Мессенїї, Спарта втратила всяке полїтичне значінє раз на все, але із смертию Епамінонда скінчила ся і недовга гегемонїя Тебан, а їх завість промостила дорогу до переваги Филипови македоньскому, котрий побідою під Херонеєю осягнув не лише геґемонїю, але також владу над усїма Греками. Длятого також міг Александер В. яко їх начальник здобути весь Схід для грецкої цивілїзациї.

У внутрішних відносинах грецких міст проявляє ся безнастанно антаґонїзм і боротьба аристократиї піддержуваної Спартою з демократиєю, котрою опікують ся Атени. Атеньска демократия розвинена Клїстеном зросла ще, коли Атени стали морскою державою, а наслїдком того щезло упривілейованє земского майна супроти рухомого. А по зваленю надзірної влади Ареопаґу демократия усталила ся наконечно за часів Перикля, коли наслїдком заведеня оплат за участь в присяжних судах і народних зборах всї горожани мали дїяльну участь в управі і контролювали безнастанно урядників. З того часу

справдешня демокрация стала характеристичною ціхою Атен, а усувана двічи після сицилійскої виправи і Пельопонеской війни, але після короткої перерви знов привернена, удержала ся без основної зміни серед всяких переображень. Тимчасом в инших грецких містах відбували ся ще нераз перевороти або в користь демократиї або також аристократиї, відповідно зростови або упадкови значіня Спарти, де аристократична управа, хоч вельми кріпка, підлягала однак щораз більшому внутрішньому розкладови.

В обсягу грецкого умового житя Атени здобули собі перше місце за часів Перикля і з тої хвилї нїколи не перестали бути начеб столицею просьвіти. Там все з того часу були найчисленнїйші і найзнаменитші артисти, поети, бесїдники і фільософи, навіть і тодї, коли наслїдком заборів Александра В. грецка цивілїзация розповсюдила ся по цїлім Сходї. На тому полї лежала головна і тривка досяглість дїл Александра В.; в геллєнїстичній добі побіч Атен повстали, в Александриї, в Египтї і в Пергамон в Азиї Меншій, нові і важні осїдки грецкої просьвіти, котра перестала розвивати ся в творчім напрямі, але тим ширший мала вплив на просторі краї.

ТРЕТЯ ЧАСТЬ.

Римска история.

Th. Mommsen, Römische Geschichte, 3 томи і 5-ий, Берлїн 1907—9 (10 вид. до смерти Цезара; 5-ий том: Die Provinzen von Caesar bis Diocletian, вид. 6, 1909). — K. Peter, Römische Geschichte, 3 томи, Halle 1881 (4 вид. до смерти Марка Аврелія). — V. Duruy, Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des Barbares, 7 томів, Париж 1879—85, (найважнїйше для цїсарства, нім. пер. Hertzberga, Geschichte d. röm. Kaiserreichs, 5 томів, Липск 1884—89). — W. Ihne, Römische Geschichte, 8 томів, Липск 1868—90 (до смерти Антонїя). — B. Niese, Grundriss der Römischen Geschichte nebst Quellenkunde, 4 вид. 1909 (Müller-a Handbuch der klass. Altertumswissenschaft том III, 5). — Ett. Pais, Storia di Roma, т. 1, ч. 1, 2. Турин 1898—99 (доси критичний розбір традицийної історії до часів Пірра). — G. De Sanctis, Storia

dei Romani, la conquista del primato in Italia, 2 томи, Медиолян 1907 (до Пірра). — Hertzberg, Hellas und Rom, 2-ий том (в збірці Oncken-a).— Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht, 3 томи, Липск 1871—88. — I. Marquardt, Römische Staatsverwaltung, 3 томи, Липск 1881—84, 2 вид. — Lange, Römische Altertümer, 3 томи, Берлїн 1876—79 (3 вид. до кінця речипосполитої). — Madwig, Die Verfassung und Verwaltung des Röm. Staats, 2 томи, Липск 1881—82. — Mispoulet, Les institutions politiques des Romains, 2 томи, Париж 1882—83. — Herzog, Geschichte und System der röm. Staatverfassung, 2 томи, Липск 1884—87. — Willems, Le droit public romain, Льованїя 1885, 5 вид. — Buché-Leclerq, Manuel des institution romaines, Париж 1886. — Preller, Röm. Mythologie, 2 томи, Берлїн 1881—83, 3 вид. — Wissowa, Religion u. Kultus d. Römer, München 1902. — H. Nissen, Das Templum, Berlin, 1879. — Marquardt, Das Privatleben der Römer, Липск 1886 (2 вид. том VII Marquardt-a i Mommsen-a Handbuch der Röm. Altertümer). — Teuffel, Geschichte der römischen Litteratur, 3 томи. Липск 1910, вид. 6. — Schanz, Gesch. d. römischen Litteratur, 4 томи, Монахів 1890 і сл. — K. Morawski, Historya literatury rzymskiej za rzeczypospolitej, Kraków 1909.

А) Перша доба: Часи твореня римскої держави

до зєдиненя Італїї під владою Риму, 270 р. до Хр.

I. РОЗДІЛ.

Італїя та єї Народи.

H. Nissen, Italische Landeskunde, 2 томи, Берлїн 1883—1902. — Helbig, Die Italiker in der Poebene, Липск 1879. — K. O. Müller, Die Etrusker, 2 томи Stuttgart 1877—78 (на ново обробив Deecke), — Modestov, Introduction à l'histoire romaine, Париж 1907 (перекл. з росийс. Петербург 1902—4).

Край і єго природа. — Апенїньский півострів обливають моря: Адрийске від сходу, Йоньске від полудня, і Тирреньске від заходу, від решти европейскої суші відтинає єго великий лук Альп, що творять природну єго границю на північі. В тих границях складає ся він з двох зовсїм відмінних частий. Одна, північна Італїя або горішня, між Альпами на північі, а Апенїнами на полуднї, низ належачий до найбільш родючих на сьвітї, зрошений великою рікою По (Падус), є неначе частию европейского континенту, від решти Італїї ріжною острійшим і більш континентальним підсонєм. Друга часть, властивий Апенїньский пів-

острів, досить вузкий, нігде не ширший над 25 миль, здовж котрого тягнуть ся Апеніни близше побережа східного ніж західного, є краєм вельми гористим, з морским підсонєм. Близкість моря і гористість краю надає Італії в дечім схожість з Грециєю. Нема тут однакже такого як в Грециї розвитя морских берегів, стілько заливів далеко в сушу сягаючих і стілько дрібних пристаний; недостає також так многих островів біля побереж: коло Італії є лише дрібні і нечисленні. Гори в Італії не є так пошарпані і стрімкі як в Грециї; від головного хребта Апеніну опадають на обидві сторони досить уплазисто, особливо на захід. Длятого є тут нерівно більше місця для рільництва і більше пасовиск як в Грециї, а намість того менше понуки до плавби і торговлї. Навіть і на властивім півострові, в середній і долішній Італії, є і значнійші родючі низини і більші сплавні ріки. По східнім боції Апенїнів находить ся лише на полудні троха більший низ Апулїя; але по західнім боції є три більші низини: тосканьска, Етрурия, латиньска, Ляциюм (Latium) а особливо вивінована природою кампаньска Кампанїя.

На захід спливає з Апенїнів одинока велика ріка на властивім півострові Тибр (Тіберіс). В Італії нема так чистого і прозорого воздуха як в Грециї, але підсонє тут тепле і умірене, більш одностійне як в Грециї; в старинности було однак острійше, сніг і мороз не були в Римі такою рідкостю, як сегодня. Ростинність в Італії змінила ся зовсім протягом віків; в старинности був се край вкритий великими лїсами, котрі аж за влади Римлян вирубано, а впроваджено зза границї управу пожиточних овочевих дерев. Винну лозу, оливне і смоквове дерево, кипарис і пінію, лавр і мірт, принесли до Італії грецкі кольоністи; управу всяких ярин, огородовин і овочів розвинули ще пізнійше Римляни, і спровадили їх з Азиї або Африки; в найдавнійших часах вся італьска фльора зближала ся більше до фльори країв середньої Европи. (Так характеристичні сегодня для південної Італії цитринові і помаранчеві дерева спровадили там Араби в середних віках). Навіть управи пшениції навчили ся аж від Греків: давні Римляни і Латини управляли передовсїм ячмінь і оркіш (spelta). Зате годівля коний, товару, овець і свиний, знана була в Італії зпоконвіку.

Назва Італії. — Назву Італії, котрою опісля, як і сегодня, означувано Апенїньский півострів, первістно надавали Греки тільки дрібній єго частині південно-західній, від Сицилії (нинїшня Калябрия; походить она очевидно від vitalus, бичок). Постепенно розтягали її щораз дальше на північ; Римляни однак аж до занепаду речипосполитої уважали Італією лише сам вузкий півострів аж до місця, де Апеніни відгороджують єго від північної Італії, а границями Італії вважали спливаючі з тих гір дві дрібні ріки, Макра на заході і Рубікон на сході. Аж за Августа зачислено до Італії також і горішню Італію; а три великі острови: Сицилію, Сардинію і Корсику, політично злучено з Італією аж в останнїх часах римского цісарства.

Італьскі народи. — Переважну часть Італії заселяли народи арийского походженя, близко споріднені з собою, котрі новочасні дослїдники означують спільною назвою Італїків. Лише на північних і лівденних межах сидїли народи основно їм чужі. Неарийского походженя були Лїгури, населенці західної части північної Італії, а по другім боці, на сході, над Адриятиком, сидїли Венети, іллїрске племя. Так само споріднені іллїрским племенам були населенці південно-східних окраїн Італії (старинної Апулії і Калябриї): Мессапії і Япіги, котрі відтак рано згеллєнїзували ся.

Італїки. — Італїки дїлили ся етнографічно на два племена. Одно латиньске, прибуло раньше до Італії і розсїло ся на західнім боці Апенїнів, від Тибру аж до Мессиньскої вузини; навіть сицилїйскі народи, Сикулї і Сикани, були близко з Латинами споріднені. Однак південна часть тих латиньских племен, в Кампанії і в т. зв. Великій Греції, згеллєнїзували ся; удержали свою народність лише Латини в Ляциї (Latium), на великім просторі морского побережа на південь від устя Тибру. Друге племя Італїків, умбрийске і сабельске, прийшло пізнїйше на півострів і заняло єго північну часть а також східні збочі Апенїнів. Сабельскі народи осїли в горах на схід від Латинів; віддані більше скотарству як рільництву, жили в дуже патриярхальних відносинах. Належали сюди Сабіни і цїлий ряд инших народів, з котрих найзначнїйший був хоробрий нарід Самнїтів в найменше доступній части Апенїнів (в нинїшних Абруццах). Всї сабельскі народи говорили оскою мовою (lingua

osca). Близкі їм походженєм Умбри, сиділи дальше на північ, спершу на широких просторах, відтак в горах, у жерел Тибру і до Адрийского моря.

Етруски. Умбрам видер найліпші посілости нарід доси загадочного походженя, означуваний у Римлян назвою Tusci або Etrusci, а у Греків званий Тірргеной. Прибули до Італії пізнійше від Італіків і розсїли ся широко в цілій північній і середній Італії аж по ріку Тибр. З долини Паду виперли їх аж в історичних часах кельтийскі Ґаллї, останні в старинности приходці до Італії. Раньше як який небудь инший з італьских народів, Етруски присвоїли собі від Греків разом з письмом доволї значну цивілїзацию, позакладали великі міста, навчили ся будувати кораблї і стали пускати ся на морскі грабованя; але сучасно звернули ся також до промислу і торговлї, добули значні достатки й богатства, засмакували у вигіднім житю і вміли собі здобути силу, грізну для Греків. Недоставало їм однак тіснійшої політичної звязи; союзи етруских міст були доволї хиткі; кожде місто було окремою державою. Правили королї, але всюди була могуча шляхта і підданче населенє, котре обрабляло їй поля; рільництво в Етрурії було високо розвинене. Обичаї Етрусків можна пізнати з їх величавих камінних гробівниць, наповнених всякими предметами, котрі служать до потреб щоденного житя і украшені мальовилами обичаєвих сцен.

Видно з них, що Етруски любували ся в розкошах, богатих бенкетах і кровавих боротьбах ґлядияторских для забави, а їх штуку цїхує дивоглядність і недостача смаку. Однак сї памятники походять аж з часу занепаду Етрусків; наймогутнійшими були в VI ст. до Хр., коли загорнули Кампанїю і заложили тут славні міста, а разом з Картаґінцями, побороювали Греків і не дали їм поселити ся на Корсиці. Сей острів підлягав їх зверхности. Але з того часу, як Гієрон сиракузаньский побив їх фльоту, а зараз опісля в Кампанії Самнїти, а на півночі Ґаллї, зачали їм забирати посїлости, починає ся скорий їх занепад.

II. РОЗДІЛ.

Почини римскої історії.

Pöhlmann, Die Anfänge Roms, Erlangen 1881. — Zöller, Latium und Rom, Leipzig 1878. — Bernhöft, Staat und Recht der römischen

Königszeit, Stuttgart 1882. — Soltau, Ueber Entstehung und Zusammensetzung der altrömischen Volksversammlungen, Berlin 1880. — Neumann, Die Grundherrschaft d. röm. Republik, d. Bauernbefreiung u. d. Entstehung d. servianischen Verfassung, Strassburg 1900. — Fr. Smith, Die römische Timokratie, Berlin 1906.

Латини. — Латини були народом чисто рільничим з патриярхальними відносинами, основаними на дуже точній родовій і родинній організациї. Поселені на своїх ґрунтах, ділили ся на богато дрібних держав, з котрих кожда мала головне місто для охорони майна в часї небезпеки. Всї відбували спільні релїгійні обходи в честь Юппітера, Juppiter latiaris, на альбаньскій горі; звідтіль місто Alba longa мало провід цілого латиньского союза.

Закладини Риму. — Латиньскою була первістна осада на Палятинї над Тибром, з котрої опісля повстав Рим, Roma, на тім і на шести инших сусїдних узгірях. Чи дійсно заложено єго з Альби і коли се стало ся? про се нїчого не відомо. Вся бо істория римских королїв, котру читаємо у Лївія, є зовсїм казочна, а повстала помалу і усталила ся дуже пізно. Основою сеї історії були інституциї, котрі ествували опісля в Римі, а для котрих Римляни видумали старинних творцїв. Одначе мнима дата закладин Риму, рік 753 до Хр., має длятого велике значінє. Чотири перші королї не єствували нїколи; їх імена є лише голі назви. Romulus значить стілько що Romanus; єго імя повстало від назви міста на означенє засновника. Видумано близнята яко засновників (Romulus i Remus), бо в історичних часах Рим за речипосполитої бував усе під управою двох начальників, консулїв. Побожний Numa Pompilius є видуманим творцем римского богослуженя; воєвничий Tullus Hostilius зображає розширенє дрібної держави і длятого мав бути завойовником Альби; Ancus Marcius на останку є покровителем римскої plebs. В дійсности повстав Рим в незнаних часах яко твердиня сумежна Етрускам і заразом яко пристань над головною рікою в краю Латинів. Тут, на пограничу, сильнїйше ділали чужі впливи сусїдів, Етрусків і Сабінів, як і моря; длятого виробили ся в Римі відмінні троха відносини як в инших латиньских містах, супроти котрих заняв він самостійне а навіть верховодне становище.

Найдавнїйший суспільний і полїтичний устрій в Римі. — Весь внутрішнїй устрій Риму був первістно такий сам, як у Латинів взагалї. Єго основою була найтїснїйша звязь семї. Отець семї, pater familias, був необмеженим єї володарем і мав над дїтьми право житя і смерти, patria potestas; мати семї була панею дома, але була у владї, in manu, чоловіка або найстаршого сина і поза домом не мала нїяких прав. До семї, familia, належала також служба: невільники, mancipia, або вільні клієнти, clientes, котрі оставали під опікою всего роду, gens. Всї члени роду були між собою тїсно звязані спільними богослуженями, sacra gentilicia. Тілько сї, що належали до одного з родів, патриции, patricii, були горожанами держави т. є. римским народом, populus. Сей нарід (званий також квіритами, Quiries, populus Romanus Quiritium), ділив ся на 30 частий або курий, curiae, котрих збори, comitia curiata, видавали ухвали в усїх прилюдних справах, але могли збирати ся лише на візванє короля. Вибираний досмертно куриями король був найвисшим воєводою, судиєю і жерцем з вельми широкою владою, подібною до влади вітця в семї; 24 урядових слуг, lictores, носили перед ним вязки різок (fasces) з застромленим в них топором на знак, що над усіма має право житя і смерти. Сам іменував своїх помічників або заступників, але окружала єго Рада старших, senatus, зложена первістно з начальників усїх родів, patres. Насамперед мабуть було 100 сенаторів, опісля бувало їх звичайно 300.

Релїгія Римлян: божества. — Старинні Римляни виробили у себе первістні релїгійні розуміня арийскі відповідно до свого способу житя яко рільники і жовнїрі. Найвисші божества їх були: Juppiter і Juno, бог і богиня неба, зрівнані опісля з грецкими божествами: Зевс і Гера; Janus, божество сонця і всякого нащаду, Mars і Quirinus, дві постати бога війни, Vesta, опікунче божество домашнього огнища всеї держави. Tellus, сьвята земля, значила тілько, що богиня Ceres (рівнозначна з грецкою Деметер). А побіч сих головних божеств велику честь віддавали домашним божествам, лярам і пенатам (lares, penates), котрі пробували коло домашнього огнища кождої семї, і духам померших предків, манам (manes). Римска релїгія, незви-

чайно твереза і практична, не мала ніякої мітольогії; аж пізнійше присвоїли її собі Римляни від Греків.

Богослуженє і жерці. — Дуже велика релігійність у первістних Римлян основувала ся на тім, що в богослуженю пильнували як найточнійше докладного виконаня всяких обрядів в найменших подробицях. Вельми забобонні, Римляни все намагали ся заздалегідь дізнати ся про волю богів помічуванєм певних зверхних познак, головно лету птахів; такіж auspicia повинні були відбувати ся на місці тому присьвяченім, templum. Без них не починали ніякого діла, право відбувати їх мав лише король, а відтак найвисші урядники. Сьвятинь в первістнім Римі не було, були лише престоли, на котрих король складав жертви іменем всеї держави, так як отець іменем семї при домашнім огнищу. Не було в Римі окремого жрецкого стану; жерці були тільки помічниками короля при богослуженю: авгури при авспіциях, pontifices при всяких богослуженях. Жерці деяких великих божеств мали обовязок запалювати огонь на їх престолах, звідтіль їх назва: flamines; а сьвятого вічного огню Вести стерегли безнастанно дівочі жриці, Вестальки. Найдавнійші сьвята були сільскі обходи: або молодці одіті в скіри забитих на жертву (Luperci) зьвірят бігали довкола міста, щоби відогнати вовків від отари, Lupercalia; або рільні брати, fratres Arvales, обходили поля серед сьпівів, щоби їм запевнити урожайність; або знов инше братство, Salii, відбувало скоки і танцї в честь бога Марса.

Три останні королї. — Казочні оповіданя про 3-ех останних королів мають нерівно більше історичної основи, як про 4-х перших. В етруских гробівницях найдено неперечні докази, що колись єствував дійсно якийсь Тарквіній (Тархнас); а військові реформи приписувані Сервієви Туллієви носять характер індивідуального діла одної особистости, так що є імовірним, що жив колись їх творець. Однак се, що про тих трех королів (Tarquinius Priscus, Servius Tullius, Tarquinius Superbus) оповідає переказ, є зовсїм казочне. Сї всї три королї на правду означують час зросту первістної римскої держави, прониканя до Риму етруских і грецких впливів і наслідованя приношених ними взорів.

Сліди етруских і грецких впливів: найстарші памятники в Римі. — З міста Куме, найстаршої грецкої кольонії в Італії, грецкі впливи проявляли ся і на Латинах і на Етрусках, від котрих знов посередно діставали ся також до Риму. Від Етрусків принято в Римі королївскі insignia (опісля insignia маґістратів), що прийшли до Етруриї від Греків: багровий плащ, курульне крісло і скиптр з слонової кости. Але доказом давних грецких прямих впливів було се, що Латини приняли письмо прямо від Греків, таке іменно, котрого уживали в Кумах. Від Греків навчили ся ставити сьвятинї; а за Тарквінїя мала повстати сьвятиня Юппітера на Капітолїю (Capitolium), з того часу завсїди найсьвятїйше місце для Римлян. Приймали також від Греків нові богослуженя: честь Геракля, честь Дияни (грецкої Артеміди), для котрої збудували в тих часах сьвятиню, сибілїньскі книги; навчили ся також відбувати игрища і в тій цїли устроїли цирк, circus maximus. Зростаюче безнастанно місто на узгірях над Тибром почало простирати ся і на долини поміж узгірями; щоби їх осушити з багнистих частий, збудовано підземні канали, що відпроваджували воду до Тибру: cloaca maxima. На останку збільшеному місту треба було нових укріплень; Сервія Туллїя дїлом мав бути мур і вал, що опісля ще довгі віки окружав Рим доокола. Сама реформа внутрішнього устрою, котру приписувано сему королеви, опирала ся на грецких взірцях.

Почини римскої plebs. — Від початку були в Римі побіч патрицийских родів і такі, що не мали нїяких полїтичних прав, або т. зв. plebs. Початки римскої plebs до нинї нам ще не ясні. Здає ся, що plebs повстала з клїєнтів і визволених невільників, з добровільних приходцїв і з підбитих, що піддали ся Римлянам (dediticii), хоч се сумнїве. Не вчисляла ся она до народу, populus, і навіть зовсїм не належала до держави. Деякі приходцї війшли вправдї в горожаньство: побіч давних родів, gentes maiores, були се нові роди, gentes minores. Але загал плєбеїв не мав і надальше нїякої звязи з державою і з родами патрициїв, з котрими не міг входити у важні правно подружа, ius connubii, бо не мав з горожанами нїяких спільних богослужень. Із зростом держави помножувало ся число плєбеїв; а що не мали прав, не двигали також тягару війскової служби.

Вiйскові реформи Сервія Туллїя. — Передостанній король мав бути творцем нового подїлу населеня після области і маєтку, коли доси ествував лише подїл після родів. В сїм сервіяньскім устрою подїлено місто і єго околицю на 4 льокальні tribus, а всїх населенців на богато центурий. Всїх поселених в однїй з 4 льокальних трибус, патрициїв і плєбеїв, зачислено до одної з 5 маєткових кляс в міру великости посїданого грунту і після сего степенювала ся війскова служба в тяжшім або лекшім узброєню, заразом оплата на воєнні потреби, tributum. Тих, що не мали нїякої посїлости, лише в крайнїй потребі уживали до війскової служби яко легкооружних (capite censi, proletarii). Разом всїх центурий мало бути 193, а весь подїл, що звязав в одну цїлість плєбеїв з патрициями, мав передовсїм війскове значінє і всїм накладав обовязки для держави. Центуриї разом зібрані були війском, exercitus, і длятого їх збори, comitia centuriata, мали відбувати ся за мурами міста, на Марсовому полї, campus Martius. Comitia centuriata ухвалювали опісля нові закони і рішали про виповідженє війни. Полїтичного значіня набрали однак сї реформи аж за часів речипосполитої; і се вельми імовірне, що весь подїл на центуриї настав аж пізнїйше.

Знесенє монархії і початок римскої речипосполитої.— Яким способом і коли упала в Римі королївска влада? — сего знов не знаємо зовсїм, бо традицийне оповіданє про тиранїю Тарквінїя Гордого, про Брута і прогнанє всего королївского роду в р. 510, не має нїякої історичної основи. Імовірно як в Грециї, і в Римі також королївску владу обмежувано постепенно, аж королеви лишили ся на останку самі жрецкі обовязки. Завсїди іменно був і опісля в Римі жрець, що мав титул короля, rex sacrorum або sacrificulus, котрому віддавали великі почести, але не вільно було єму мати нїякого уряду. Навіть властива жрецка влада і надзір над усїм богослуженєм перейшов на нове достоїньство найвисшого жерця, pontifex maximus, що держав її з того часу досмертно. Полїтична, війскова і судова влада державна, дістала ся з того часу двом найвисшим урядникам, magistratus, вибираним щорічно а званим консулями, consules. Кождий з консулїв мав владу рівну королївскій; длятого також мали право до королївских знамен, як sella curulis, і лїкторів.

Уряд консуля могли осягнути лише патрициї, з котрих виключно також складав ся сенат. Одинокою охороною плєбеїв перед самоволею маґістратів було се, що в головних справах карних, де розходило ся о честь або житє горожанина, вільно було кождому відкликнути ся від присуду консуля до всего народу, provocatio, а тоді розсуджували comitia centuriata. До них також належав вибір консулїв, але найвисшу владу або imperium признавали вибраному comitia curiata. До того в разї потреби, де належало в небезпецї скупити владу в руках одного, назначувано за ухвалою сенату диктатора, dictator, котрий мав повну королївску владу, але міг її справувати лише пів року.

Рим під владою Етрусків. — Після традицийної істориї, по прогнаню королїв вельми занепала могучість і значінє Риму, а за приводом прогнаного Тарквінїя послїдували численні війни нещасні для Риму. Особливо етруский Порсена мав стати тоді грізним ворогом Римлян, котрі дармо пожертнованєм своїх богатирів (Horatius Cocles, Mucius Scaevola, Cloelia) намагали ся єго здержати. Сї оповіданя зберегають, як здає ся, сю історичну правду, що дїйсно Рим колись підляг перевазї Етрусків, що іменно останні римскі королї були етруским завойовниками, котрі простерли звідтіль свою владу на цїлу Ляцию. Справдї в сїм менше більше часї Етруски були наймогутнїйші, і сягали своїми оселями аж до Кампанії, де загрожували грецким містам, доки їх не побив Гієрон сиракузаньский, 475 р.; прогнанє отже королїв з Риму було першим захитанєм етруской могучости і визволенєм Латинів зпід чужої влади. Деякі навіть з найновійших дослїдників римскої історії думають, що почин Риму походить від Етрусків, котрі підбивши первістних поселенців латиньских на Палятинї і сусїдних узгірях, накинули їм підданьство і панували над ними, та аж пізнїйше постепенно златинщили ся.

III. РОЗДІЛ.

Боротьби патрициїв з плєбеями і війна Римлян з італьскими народами і Ґаллями.

Soltau, D. Anfänge d. röm. Geschichtsschreibung, Липск 1909. — K. W. Nitzsch, Geschichte der römischen Republik, mit einer Einleitung: Ueberblick über die Geschichte der Geschichtschreibung bis auf Niebuhr,

2 томи, Липск 1884—85, вид. Touret. — Willems, Le sénat de la république romaine, 2 томи, Льованія. 1878. — C. P. Burger, Sechzig Jahre aus der älteren Geschichte Roms 418—358, Amsterdam 1891.

Непевність римскої історії в перших віках речипосполитої. — Історию зачали в Римі писати пізно, аж підчас другої пуньскої війни. Про се, що діяло ся давнїйше, мали тоді вельми скупі і непевні відомости. Зберегати память минулих подій було задачею жрецкої колєгії понтифіків, особливож їх начальника, pontifex maximus. Мав він догляд над усім богослуженєм і означував, коли треба обходити яке сьвято, що зовсїм не було легкою справою. Римляни именно рахували час після місяцевих місяців; щоби отже всї сьвята і сам початок року (зачинали єго в давнїйших часах з місяцем марцем) завсїди припадали менш-більш в тій самій порі року, треба було штучних способів (вставки додаткових місяців). Калєндара, fasti, пильнували понтифіки, провадили списи консулїв (fasti consulares), бо їх іменем означувано в Римі кождий рік, а побіч імен консулїв записували коротко важнїйші події того року — і тим способом укладали річники, annales, з того часу на все характеристичні для Римлян лїтописні памятники. В річниках понтифіків записувано головно такі справи, котрі вимагали розпорядків жерців (незвичайні явища і знаки т. зв. prodigia i portenta: посуху, камінний або кровавий дощ, і т. и.). Єствували також семейні спомини, семейні хронїки поодиноких родів, оперті головно на похоронних промовах (laudationes), в котрих зважали головно на прославленє роду і не держали ся строго правди. Звідтіль походить непевність найдавнїйших діїв речипосполитої, украшених казочними переказами і леґендами.

Союз з Латинами і початок плєбейских трибунів. — Тїсний союз Римлян з союзом латиньских міст, що походив з найдавнїйших часів речипосполитої, був після переказу вислїдом завзятої з ними війни, підчас котрої боги-близнюки Кастор і Поллюкс взяли відому участь в бою по сторонї Римлян. Так само початок нового уряду плєбейских трибунів украшений леґендарними оповіданями (Menenius Agrippa) про сецесию плєбеїв, котрі гноблені задля довгів, вийшли з Риму на сьвяту гору та розтаборили ся на сїй горі

і аж тоді дали ся нахилити до повороту, коли патриції заприсягли їм новий союз. Установлені тоді (471 чи 494 до Хр.) плєбейскі трибуни, tribuni plebis, були незаймаємі, sacrosancti, щоби могли боронити плєбеїв від надуживянь магістратів. Спершу було їх 4-х, опісля 10; небавом почали скликувати плєбеїв на наради, а наслідком того повстав новий рід народних зборів, comitia tributa, де плєбс постановляла ухвали для себе, plebiscita, голосуючи після льокальних tribus. Сучасно з трибунами настали їх помічники плєбейскі едилі (aediles plebei), котрі орудували плєбейским скарбом подібно, як державним скарбом, aerarium, орудували квестори, quaestores, помічники консулїв.

Децемвіри і закон XII таблиць. — Римске звичаєве право, не списане, знали єдино патриції, длятого плєбейскі трибуни, бажаючи захистити плєбеїв перед самоволею магістратів, домагали ся рішучо, щоби списати право і виставити на прилюдний вид. Згодили ся на останку на се патриції, в р. 451 вибрано десять мужів для списаня законів, decemviri legibus scribundis, і повірено їм найвисшу владу, усуваючи консулїв і плєбейских трибунів. Децемвіри по році виставили закони списані на 10 таблицях, а відтак знов вибрали децемвірів на слїдуючий рік, в котрім оповістили ще 2 таблиці. Але в тім другім році мабуть децемвіри стали вельми самовільними. Особливо Аппій Клявдий (Appius Claudius), потомок можного сабіньского роду Клявдиїв, давнійше вже принятого в Римі, мав допустити ся таких великих надуживань, що на останку зворушив весь нарід. Зроблено другу сецесию на гору Авентин, заселену виключно плєбеями, а се приневолило децемвірів до уступленя. Вибрано консулями загально люблених Валєрия і Горация а за їх приводом (leges Valeriae Horatiae) заприсяжено наново незайманість трибунів а ухвалам плєбейских зборів, comitia tributa, признано силу обовязуючих законів, 450 р. Але й се оповіданє є знов вельми сумнїве; на правду про децемвірів, їх управу і уступленє не знаємо нїчого певного. Остали однакже по них закони XII таблиць, lex XII tabularum, що все були основою всего римского права. Вельми строге і суворе, давне римске право визначало ся точною формалїстикою; в процесах треба було як найточнїйше бачити на приписані формули, а хибне ужитє хочби одного слова уневажнювало цїлу

справу. Аж пізнійше, постепенно і помалу, римске право розвинуло ся сьвітло і всесторонно.

Дальша боротьба станів, початок цензури 443. — Плебейскі трибуни привернені після усуненя децемвірів зараз розпочали політичну боротьбу о права плебеїв і о зрівнанє їх з патрициями. Першим їх здобутком було узисканє connubium т. є. що подружа між плебеями і патрициями признано правовитими (lex Canuleia); відтак стали домагати ся рішучо, щоби на найвисші уряди вибирано також і плебеїв. Патриции приневолені уступити, а не хотячи допустити плебеїв до консуляту, згодили ся, щоби замість консулів инколи правили инші урядники, офіцери або військові трибуни, котрих вивіновано консулярною владою, tribuni militum consulari potestate. Сей уряд могли осягнути також і плебеї; але для відбуваня спису цілого населеня, census, та іменованя сенаторів, lectio senatus, утворено новий уряд, застережений виключно для патрициїв. З того часу що 5 літ вибирано двох цензорів, котрі протягом півтора року списували всїх горожан, оцінювали після маєтку, до котрої хто кляси має належати, укладали лїсти сенаторів і призначували, хто має служити в кінноті, а по скінченю сеї діяльности складали жертви для очищеня народу і держави, lustrum, зложені з свинї, вівцї і вола (suovetaurilia). Дуже може бути, що цензори настали тодї, коли оперто військову службу на поділї на маєткові кляси, котрих заведенє приписувано аж пізнійше королеви Сервієви. При відбуваню спису виконували цензори нагляд над обичаями і могли усунути з сенату або з кінноти або перенести до иншої tribus, що звано цензорскою нотою. Перегодом сей уряд цензорів став найвисшим з усїх; на них перейшов заряд прилюдними доходами, котрі винаймали і призначували з них потрібні суми на прилюдні роботи (дороги, водопроводи і т. п.). З того часу зменшило ся значінє квесторів, котрі з управителїв скарбу стали лише касиєрами; длятого вибір їх відступлено трибусовим коміциям і небавом допущено плебеїв до сего уряду (421 р.)

Війни Римлян з сусїдними народами. — Весь час сей воювали Римляни майже безнастанно з сусїдними народами (такими як Сабіни, Екви, Вольски і т. и.). Сї війни бували звичайно в звязи з боротьбою станів в Римі, а злучувано

з ними всякі перекази. Після одного, гордий патриций Кориолян (Martius Coriolanus), многократний витязь Вольсків, приневолений був піти на прогнанє, бо конечно хотів усунути плебейских трибунів. З пімсти пішов до Вольсків, спровадив їх під Рим і аж на просьбу матери і жінки уступив зпід міста, за що єго Вольски убили. Инший переказ оповідає про засудженого патриция, Цинцинната (Quinctius Cincinnatus), котрий був приневолений заплатити велику грошеву кару за сина за те, що обидив трибунів, і наслїдком того так збіднів, що сам власноручно обрабляв свою рілю; а коли підчас нападу Еквів іменовано єго в Римі диктатором, висланники сенату, прибуваючи з тою вістию, застали єго за плугом. Инші однак війни були успішні і дали Римови нові посїлости. Римляни воювали все спільно з Латинами, з котрими тривав безнастанно тїсний союз; на здобутих землях закладано нові латиньскі оселї, а наслїдком того ширшав латиньский союз.

Овлада Веїв і війскові реформи Камілля. — Для самих Римлян найкористнійші але й найтруднійші були війни з їх сусїдами з півночи т. є. з Етрусками. З найблизшим Римови містом Веї воювали дуже часто і з ріжним щастєм, аж на останку римский полководець Фурий Камілль (Furius Camillus) здобув Веї по 10-лїтній облозї 396 р. Тодї мали настати перші війскові реформи римскі; заведено плату, коли треба було безнастанно пробувати в полї під обложеним містом замість робити короткі кількатижневі походи, як се дїяло ся попереду. Римляни приписували Каміллькови всї пізнїйші свої уладження війскові (до часів Мария). Війсковою їх одиницею був легіон зложений з 4200 піхоти і 300 кінноти. Кіннота у Римлян подібно як у Греків мала підрядне значінє; головною частию війска була тяжко оружна піхота, поділена в кождім легіонї на маніпулї і центуриї. Каміль узброїв часть легіонїстів новим оружєм зачіпним, лекшими ратищами, в родї піки, pilum, котрою кидали на надходячого неприятеля. До кождого легіону належала також певна часть легко оружних, velites, котрі розпочинали бій. З двох легіонів складало ся звичайне консулярне війско, легіоном доводило 6 війскових трибунів, tribuni militum, а низші офіцери звали ся центурионами. Питомою цїхою римского війска була єго справність і легкість в усїх зво-

ротах, заразом найточнійша карність, а вдатність римских армій збільшував римский спосіб таборованя. Денебудь задержало ся військо, зараз закладано укріплений табор, окружений палїсадою, валом і ровом, посеред него находив ся намет воєводи, praetorium, а кождий відділ мав в нім усе визначене місце. Побиті в бою Римляни все легко могли схоронити ся до табору і звідтам нераз відплатити ся за пораженє.

Наїзд Ґаллїв і спаленє Риму. — Не довго по овладї Веїв упав на Римлян важкий удар нанесений Ґаллями. Сї кельтийскі народи арийского походженя розпростерли ся тодї в цїлій середнїй Европі, дійшли до Океану (Ґаллїя) і стали посувати ся на південь. Варвари ще, замилувані у війнї, воювали, видаючи голосний крик і були таким страшним явищем, що нїхто не міг їм оперти ся. Вдерли ся они скрізь Альпи до північної Італїї і виперли Етрусків з низу над Падом. З того часу сей край т. є. Горішню Італїю вважали передальпейскою Ґаллїєю, Gallia cisalpina. Звідси заволодїли побережами Адрийского моря і робили раз по раз грабежливі походи до властивої Етруриї а навіть ще дальше. В бою над рікою Аллїєю, 390 р., побили Римлян так, що їх військо розбігло ся, заняли полишений Рим (вимордованє сенаторів), ограбили місто і знищили єго з нащадом. Остав ся лише Капітолій, де зачинила ся горстка оборонців, відпираючи всякі приступи (капітолїньскі гуси, Манлїй Капітолїн); а щоби позбути ся Ґаллїв, приневолені були окупити ся їм дорого („vae victis“). Соромились того, і оповідали опісля, що Камілль, тодї на прогнаню, зібрав розбитих знад Аллїї, напав несподївано на Ґаллїв і приневолив їх до звороту окупу. Опісля нераз ще повтаряли ся походи Ґаллїв в ті сторони, але Римляни, освоїли ся з їх способом войованя, навчили ся їх відпирати, а навіть віднесли успіхи з їх наїздів. Инші італьскі народи, побиті Ґаллями, не вспіли так скоро подвигнути ся після пораженя і тим способом наїзди Ґаллїв улекшили Римлянам забір полудневої Етруриї, як і повне покоренє давнїйше небезпечних Вольсків. В часї збуреня Риму Ґаллями мали запропастити ся також і старі річники і списи урядників; сему в значній части приписувано непевність давнїйшої римскої історії.

Плєбеї здобувають консулят, 367 р. — Всї ті війни, успіхи і пораженя не перервали внутрішньої боротьби плєбеїв з патрициями, серед котрих навіть Камілль приневолений був іти на прогнанє з приводу плєбейских трибунів. Домагали ся они щораз нагальнійше консуляту для плєбеїв, а пільг в довгах і наданя грунтів для безземельних селян. Оповідано відтак, що дві такі рогациї або внесеня до законів предложили два трибуни, Ліцинїй Стольо і Секстий Лятеран; що всї плєбеї підперли їх одноголосно і вибирали їх раз по раз трибунами протягом 10 літ; що на останку патрициї приневолені були уступити 367 р. до Хр. Про сю завзяту боротьбу, в котрій однак нїколи не переступлено правних границь і не сповнено нїякого надужитя, переховали ся тільки мрачні і баламутні перекази. Се лише певне, що з того часу все одного з двох консулїв вибирано з плєбеїв. Тимчасом се, що оповідано, начеб вже тоді заборонено, щоби нїхто не міг посїдати більше понад 500 моргів, iugera, прилюдного грунту, було неперечно пізнїйшою видумкою.

Нові уряди: претура і курульне едільство. — Допускаючи плєбеїв до консуляту, віднято консулям судівництво, котре перейшло на новий уряд претора (praetor), застережений виключно для патрициїв. Єго задачею було кермувати всїма цивільними процесами, означувати правні норми (actio in iure) і визначувати зпосеред сенаторів поодиноких судиїв для кождої справи, котрі її опісля розглядали і після тих норм видавали засуд (actio in iudicio). Претор сповняв свої обовязки на ринку, forum, на відповіднім підвисшенім місцї, tribunal. Опісля претори зараз обнявши уряд оповіщували едиктом, яких правних норм наміряють придержувати ся підчас свого урядованя; нечисленні іменно постанови закону XII таблиць не вистарчали для осуду більш замотаних справ. Длятого отже пізнїйший сьвітлий розвиток римского права був головно дїлом преторів. Сучасно з установленєм претури, за прикладом плєбейских едилїв, до котрих належав надзір над порядком в містї і відбуванє певних ігрищ, ludi plebei, установлено також двох нових патрициївских урядників, курульних едилїв, aediles curules, котрим поручено міску полїцию, надзір над прилюдними будівлями і над торгами, заразом відбуванє головних ігрищ, ludi maximi. Число ігрищ іменно в Римі побільшило-

ся в тім часї і до циркових ігрищ, circenses, прибули сценїчні ігрища (ludi scenici) на взір грецких; не були се однак драматичні вистави в строгім значіню того слова, але радше мімічні жарти. Длятого також не цїнували їх Римляни: коли у Греків найдостойнїйші горожани виступали в театральних виставах, римскі актори були станом погордженим (histriones) і набирали ся з найнизшого населеня, звичайно з визволенців.

Повне зрівнанє плєбеїв з патрициями. — Відколи все оден з консулїв мав бути плєбеєм, боротьба станів закінчила ся майже. Виключність певних патрициївских урядів не удержала ся вже довго; протягом слїдуючих кількох лїт, майже без боротьби, здобули собі плєбеї доступ до всего: до курульного едильства, претури, диктатури, цензури, а на останку і найпізнїйше (lex Ogulnia), 300 р., до головних жрецких колєгій: авгурів, понтифіків і инших. Про сї жрецкі достоїньства, що не мали полїтичного значіня, не дбали зовсїм плєбеї; rex sacrorum, flamines і инші жерцї подібного роду мали все бути патрициями, але зате важний уряд трибунів був доступний лише для плєбеїв. Опісля бувало навіть, що обидва консулї або цензори були плєбеями.

Обопільні взаємини маґістратур і сенату. — Коли плєбісцитам признано важність законів, leges, до чого треба їм було лише потвердженя патрициївских сенаторів, auctoritas patrum, з того часу з трех народних зборів в Римі до найбільшого значіня дійшли трибусові комiциї (comitia tributa), в котрих звичайно ухвалювано закони, бо найлекше їх було зібрати. Число маґістратів помножило ся значно серед боротьби станів, а тим самим зменшило ся значінє кождого урядника з окрема, хоч влада кождого у властивім обсягу була все дуже велика. За те зросло тепер вельми значінє сенату. Цензори укладали лїсту сенаторів і не могли самовільно обминати тих, що вже справували висші уряди; сї отже були з того часу досмертно сенаторами, а тим способом нагромадив ся в сенатї такий засіб полїтичного досьвіду, що ніякий з маґістратів не сьмів нїчого важнїйшого почати без єго ухвали, щоби не наразити ся на одвічальність по упливі року урядованя. Хоч отже сенат сам не міг нїчого дїяти з власного почину і міг лише зібрати ся, коли єго скликав котрий з маґістратів, однакож в дїй-

сности маґістрати були зависимі від сенату. Єго ухвали, senatus consulta, рішали про всї справи, до котрих не треба було зміни закона; обсяг діланя і компетенция сенату вельми розширили ся. Іменнож в скарбових справах сенат орікав про все а ніякі виплати не могли послїдувати без єго постанови; сенат також приймав чужі посольства і виправляв римских послів до чужих держав, кермував цїлою заграничною полїтикою, наглядав над релїґією і богослуженєм і ухвалював, які завести нові культи і які установити нові сьвята.

IV. РОЗДІЛ.

Зєдиненє Італїї під зверхностю Риму.

B e l o c h, Der italische Bund unter Roms Hegemonie, Leipzig 1880.— C. P. B u r g e r, Neue Forschungen zur älteren Geschichte Roms: I. Die Bildung des grossen römisch-latinischen Bundesstaates; II. Roms Bündnisse mit fremden Staaten, Amsterdam 1894—5. — Т о й с а м, Der Kampf zwischen Rom und Samnium, Amsterdam 1898. — R. S c h u b e r t, Geschichte des Pyrrhus, Королевець 1894. — R. v. S c a l a, Der pyrrhische Krieg, Berlin-Leipzig 1884.

Вузкість римских посїлостий. — Аж по закінченю боротьби станів могучість Риму стала рости незвичайно скоро. Доси ще обшар римскої держави був вельми вузкий, а значінє Риму основувало ся головно на проводї в латиньскім союзї. Лише околицї здобуті на Етрусках, від північи, за Тибром, або на Сабінах, на схід від Риму, стали римскими посїлостями; придбаня набуті з полудня, в завзятих війнах з Вольсками, розширили границї Ляциї, бо там закладали нові міста латиньскі. Посуваючи ся щораз дальше, латиньский союз сягнув у сусїдство Кампанїї і Самнїтів; але сей союз, первістно заключений на рівних правах, щораз більше зміняв ся на некористь латиньских міст, а Рим присвоював собі щораз більші в нїм атрибуциї і користи. Латини отже навкучили собі таке упослїдженє, а небавом по збуреню Риму Ґаллями проявили ся заворушеня в латиньских містах і часткові їх боротьби з Римом; однак головна розправа відбула ся аж наслїдком зустрічи з Самнїтами.

Завойованє сабельских народів в Італії і перша самнітска війна. — Сабельскі народи довершили тимчасом далеко більших заборів і займали під ту пору нерівно ширший простір Італії, як Рим враз з Латинами. Часть Самнітів зійшла із своїх гір, здобула родючий кампаньский низ і виперла звідтам зовсім Етрусків, обмежила Греків і заволоділа містами одних і других. Самніти зустрінули ся тут з високою грецкою культурою і стали скоро наслідувати грецкі обичаї, а наслідком того сї т. зв. К а м п а н и стали чужими для решти Самнітів. Головне місто Кампанів видерте Етрускам, Капуа, славило ся богатствами і розкішним житєм. Инші знов сабелькі громади, Л ю к а н и, перли на грецкі міста на південнім побережу Італії, у Великій Греции, і видерли їм околиці вже згелленізовані та приневолили їх вдоволити ся самими надморскими містами. Первістну вдатність і хоробрість задержали лише гірняки в самій Самнії і длятого Самніти були побіч латиньского союза під проводом Риму другою головною потугою в Італії. Відколи обидві сї потуги змагали до дальшого розширеня і найшли ся в поблизу, боротьба між ними о перевагу стала неминучою. Хоробрі самнітскі гірняки жили ще в дуже первістних відносинах, не мали зовсїм міст анї міскої організациї, а гірскі їх округи лучив дуже слабий союз, зовсїм ріжний від тїсної організациї римско-латиньскої. Наперед Самніти напирали лише на Кампанів, котрі їм не могли оперти ся. Мабуть К а п у а п і д д а л а с я Р и м л я н а м, щоби осягнути їх опіку, а се було поводом першої війни Самнітів з Римлянами, 343—341, котрої дії однак є дуже непевні і, як здає ся, казочні. В дійсности владою над Кампанією спершу поділили ся Римляни з Самнітами, а звідси додумувати ся можна, що порозуміли ся з ними спільно і довершили забору сеї богатої країни, а історию про піддан: Капуи і про війну з Самнітами видумали аж пізнійше.

Війна з Латинами, 340—338 і знищенє латиньского союза. — Коли Рим набув Кампанїю, Латини в гіршім о много положеню супроти єго переваги, стали домагати ся поправи сих відносин, зрівнаня в правах з Римлянами і участи в римских магістратурах; колиж відкинено з обуренєм їх домаганя, зірвали ся до боротьби, тим тяжшої для Римлян, що й Капуа злучила ся з Латинами. Ся латиньска війна є непе-

речно історичною подією, але єї дії пристроєно в цілу множину переказів і оповідань на пів казочних (Manlius Torquatus, засуджуючий на смерть сина, Decius Mus в бою у підніжа Везувія). Певне є лише то, що наконечно Римляни перемогли Латинів і знищили їх союз. З того часу латиньскі міста не мали ніякої звязи поміж собою, ані права входити у важні подружа (connubium), ані набувати посілости (commercium); кожде з них мало ті права лише в Римі і лише з Римом кожде поодиноко було в зачіпно-відпірнім союзї, силою котрого мало достарчати оружних відділів на візванє Риму. До того внутрішню самоуправу зберегли латиньскі міста по більшій части; лише в деяких з них лишали їх самоуправи а накидали навіть римске горожаньство без політичних прав, ius civitatis sine suffragio. На побережу Ляциї позакладали Римляни власні кольонії горожаньскі; поза межами Ляциї поселювано і на дальше кольонії на латиньскім праві з римских горожан і Латинів, а наслїдком того правне розумінє Латинів простирало ся і на дальші околиці Італії. Однак над усїма латиньскими містами, давними чи новими, Римляни мали цїлковиту владу.

Друга самнїтска війна, 326—304. — Після забору цїлої Ляциї і більшої части Кампанії Римляни стали вже прямо сусїдами Самнїтів, а заложенє нових латиньских кольонїй саме на їх границї (Fregellae) довело до довгої і завзятої другої війни самнїтскої, що тривала більш 20-ти літ, підчас котрої злучили ся з Самнїтами против Риму також і инші італьскі народи. Хоробростю і вдатностю були Самнїти рівні Римлянам і Латинам, а мали знаменитих полководцїв (Gavius Pontius); длятого також нераз наносили Римлянам пораженя. Особливо болюче було пораженє в кавдиньскім провалї (furculae Caudinae) 321 р., де заманені в засїдку обидва консулї заключили некорисний мир а роззброєне римске війско приневолене було перейти попід соромне ярмо. Але коли римский сенат відкинув умову, в дальшій війнї, що тривала ще кілька літ, вело ся щораз гірше Самнїтам задля неодноцїлої орґанїзациї. Наслїдком безнастанних успіхів Римлян (особливо визначив ся диктатор Папірий Курсор) приневолені були Самнїти просити о мир, бо не могли стерпіти пустошеня власного краю.

Римскі кольонії. — Самнітам признали Римляни досить корисні услівя, але щораз густійше окружали їх край кольоніями на латиньскім праві, котрі мали досягле вiйскове значінє. Закладані в місцях особливо важних із стратегічного погляду сі кольонії були наче твердині серед непевного населеня, щоби бачили на їх підлежність; длятого також лучено їх між собою і з Римом битими гостинцями, котрі Римляни будували вельми старанно і тривко.

Цензура Аппія Клявдия, 312 р. — Перший такий гостинець, Аппійску дорогу, що лучив Рим з Кампанією, а відтак дальше продовжуваний, збудував під конець 2-ої самнітскої війни Аппій Клявдий (Appius Claudius), цензор 312 р., творець також першого водопроводу (aqua Appia) для приспореня місту жерельної води. Місто Рим зростало тепер скоро, розвивали ся в нім промисл і ремесла, а торговля почала здобувати собі щораз більше значінє. Торговля і промисл були однак в Римі в руках чужих поселенців в місті або лібертинів чи визволенців. Невільники в Римі легко здобували волю, стаючи клієнтами давних панів. Аппій Клявдий яко цензор признав визволенцям більший вплив політичний, бо з досади до плєбеїв піддержував головно низші верстви міского населеня.

Житє і обичаї Римлян. — Хоч як росло значінє міского населеня, все ще властивим типом римского горожанина був селянин-жовнір, котрий на своїм ґрунті сам собі вистарчав і не потребував помочи ремісників. Непохожі тим на сучасних Греків, Римляни не знали ніякого збитку і визначали ся скромностю, простотою обичаїв, великою правостю і взірцевим житєм родинним. Одяг Римлянина був вовняний і складав ся з двох частий: одної задяганої на тіло, tunica, і другої закидуваної на верха, toga; вирабляла се домашня служба, під кермою римских женщин. Римлянин-селянин, навіть висшого стану, все був жадний поля, звідтіль понука до щораз нових війн, а найвисшою цілию бажань були воєнні почести, особливо триюмф, triumphus. Лише тому, кого по віднесеню головної побіди яко начального полководця окликнуло війско імператором, признавав сенат право триюмфу. Був се торжественний похід на Капітолій для зложеня благодарних жертв Юппітерови, в котрім триюмфатор їхав возом, одягнений в багрову

тоґу, ткану золотом (toga picta), окружений відділом жовнірів, що несли найціннійші добичі і провадили найдостойнійших полонеників. Опісля настала яко низший ступінь триюмфу овация, ovatio, коли триюмфатор не їхав возом, а кінно.

Третя самнїтска війна, 298—290 р. — Вже в кілька літ після другої самнїтскої війни послїдувала третя значно коротша, в котрій мали участь майже всї італьскі народи, затривожені перевагою Римлян; дотеперішні вороги: Етруски, Умбри, а навіть Ґаллї порозуміли ся для спільного ділання з Самнїтами. Грізну коаліцию знищив кровавий бій під Сентинум, 295, в котрім згинув консуль Публїй Децийй Мус, пожертвувавши ся підземним богам для спасеня війска. Після сего пораженя лише Самнїти воювали ще кілька літ, аж наконечно побідив їх Курий Дентат, взір римского жовніра-селянина. Римляни признали їм вельми лагідні услівя, але знищили їх союз і з кождим їх округом заключили окремий союз, окружаючи їх новими кольоніями (Venusia). Пізнїйші однак змаганя Етрусків, Умбрів і Ґалїв, щоби ще раз ставити опір Римлянам в середнїй Італії, приспішили лише римскі забори на півночі; з краю Ґаллїв Сенонів над Адриятиком прогнали населенців і стали закладати кольонії (Sena Gallica).

Рим і міста великої Греции, спір з Тарентом. — Напір самнїтских Люканів на грецкі міста промостив дорогу Римлянам до переваги в полудневій Італії. Сї міста, віддали ся в їх опіку, заключили з ними союз і зобовязали ся достарчувати Римови кораблїв в потребі. Оден лише Тарент з міст Великої Греции зберіґ ще давну сьвітлість, вчасти покорив, а вчасти відпер околичних Япіґів, а з Самнїтами і Люканами провадив корисну торговлю, що приносила великі богатства. Длятого був супроти Риму гордий і косо глядів на зростаючий в поблизу римский вплив. Коли отже кілька римских воєнних кораблїв, в дорозї на Адрийске море, причалило до тарентийскої пристани, весь нарід зібраний тоді в театрі кинув ся на них і вимордував римску залогу. Готовили ся до війни з Римлянами Тарентини, котрі вже нераз за гроші мали значні війска грецких затяжцїв і візвали на поміч Пірра з Епіру.

Війна Римлян з Пірром, 280—275. — Пірр, король Мольоссів, епірского народу, сестрінець Александра В., знаменитий полководець, досьвідний вже в боротьбах о македоньский престіл, прийняв візване Тарентинів. Він сподівав ся з помогою грецких міст здобути для себе і для грецкої цивілізациї подібним способом велику державу в Італії і на Сицилії, як дядько єго здобув на Сході. Прибув небавом до Італії з невеликим війском, але добре вправленим і у все вистаченим, особливо у воєнні слони, котрих Александер В. навчив ся уживати в Індиях. Перший раз змірили ся греко-македоньскі фалянґи із звинними римскими маніпулами в завзятім бою під Гераклеєю 280 р. Пірр вправді побідив, але аж по так упертій обороні, що зараз постановив навязати переговори з Римлянами, хоч Люкани і Самніти злучили ся з ним після побіди. Домагав ся лише, щоби Римляни зрекли ся влади над південною Італією, де она ще зовсім не усталила ся, а за ту ціну жертвував союз. Сенат довго вагував ся; але тоді старий вже і сліпий цензор Аппій Клявдий казав себе занести на засіданє сенату і заявив ся против мира так рішучо, що всіх пірвав за собою і наклонив відкинути условя. Приневолений дальше воювати, Пірр запустив ся аж до Ляциї і виграв в слідуючім році 279 другий бій під Авскулюм (Ausculum); одначе Римляни рішучо відказували війти в переговори, поки не уступить з Італії, а свою побіду окупив Пірр такими стратами, що колиб ще одну відніс, міг би був, як сам думав, втратити решту війска (Піррова побіда). Длятого візваний на помогу грецкими містами в Сицилії, що воювали там нещасливо з Картаґінцями, волів там перейти і відніс там зразу значні успіхи. Але тимчасом Римляни майже всюди в Італії відзискали переваґу і на останку побили самого Пірра в бою під Беневентум 275 р., коли знеохочений сицилійскими Греками вернув до Італії.

Рим володарем Італії; римска монета; прилюдна ріля. — Побитий Римлянами Пірр покинув Італію, лишаючи тільки залогу на замку в Таренті; а Римляни в найблизших літах покорили наконечно Самнітів і Люканів. Небавом дістали в свої руки і сам Тарент, бо на вість про смерть Пірра, що згинув на Пельопонезі, 272, єго воєвода видав тарентиньский замок Римлянам, що тут осадили власну за-

логу і заключили з Тарентом тісний союз. З того часу Римляни були вже володарами цілої Італії (заволодівши 270 р. грецким містом Регіом над мессиньским проливом) і узлом федерациї злучили її в одну державу під своїм проводом. Видимим знаком єдности їх італьскої держави була нова срібна монета римска. Доси били срібну монету в Італії лише грецкі міста, а инші італійскі міста, а також Рим, мали лише мідяну монету. Єї одиницею був мідяний асс, спершу дуже важкий, опісля зменшено єго що до ваги. Римляни зачали після зєдиненя Італії (від р. 269), вибивати срібні денариї (denarius = 10 ассів), а заборонили сучасно всім иншим італійским містам бити власну срібну монету (могли они вибивати лише дрібну мідяну монету). Римский денар мав майже стілько вартости, що аттицка драхма, троха менше як 1 корона. Вибивано також чвертьденариї звані sestertius (т. є. $2^1/_2$ асса, менш більш 20 гелєрів) і після тих сестерциїв з того часу Римляни завсїгди числили гроші. Деякі Римляни почали вже громадити капітали, котрі позволяли їм загосподарувати значні обшарі прилюдної рілї, ager publicus. По щасливій війнї Римляни приневолювали все поконаних, щоби їм відступили часть ґрунтів, або навіть усї. Таку прилюдну рілю або ділено на дрібні части по кілька або кільканайцять моргів, iugera, роздавані на власність між безземельних або малоземельних горожан, а се звало ся assignatio — і тим способом повставали римскі кольонії; або також, що було звичайнїйше, ріля оставала дальше прилюдною власностю або державною доменою, однак поодиноким горожанам позваляли обняти її, occupatio, в посїдане, possessio. З прилюдної рілї, котра окупациєю дістала ся в посїдане горожан, оплачувано певний податок (vectigal, scriptura) до скарбу, котрий з тих оплат черпав головні доходи. Окупувати однак могли тілько богачі, що мали власні засоби на господарство. Длятого убогі плєбеї все домагали ся асиґнациї прилюдної рілї, на що треба було аграрного закона, lex agraria, а задля того такі закони були нераз предметом завзятих внутрішних аґітаций.

Римляни та їх італьскі союзники. — З того часу не було в Італії побіч Риму нїякої більшої полїтичної поваги, бо знищено всї давнїйші союзи ріжних міст або народів споріднених між собою; а з Римом, могутнїйшим незрівнано від кождого міста чи поодинокого народу, всї они були

в тіснім союзї, foedus. Тим способом влада Риму основувала ся на тім, що орудував силами союзників, socii, з котрих кождий на позір був єму рівний, але в своїм відокремленю дїйсно був від него зовсїм зависимий. Від нїкого з італьских союзників не вимагали Римляни нїяких оплат анї данин, всї socii мали повну внутрішню самоуправу, мали тілько після союза означений військовий контингент, як для сухопутного війска т. є. для леґіонів, так і для фльоти (грецкі приморскі міста). Серед союзників були всякі ступнї; упривілейоване становище мали Латини, в дрібній частинї поселені в Ляциї, далеко численнїйші у військових кольонїях на латиньскім праві, розкинених по цїлій Італїї; они також були все найвірнїйші Римови. Крім союзників були також в Італїї піддані римскої держави т. є. населенцї міст і околиць, котрим накинено право горожаньства без полїтичних прав (civitas sine suffragio et iure honorum). Всї римскі союзники або піддані були ще дуже ріжнородної народности. Латиньскою мовою говорено ще на вузкім просторі: в Римі, давній Ляциї і кольонїях на латиньскім праві; далеко більше людий говорило тодї в Італїї по етруски, по оски або по грецки, хоч і латину розуміли вже майже всюди.

Зміст римскої історичї в першій добі.

Переважну часть Італїї заселяли народи арийского походженя близко з собою споріднені. Оден з них, Латини, заложив оселю над Тибром на етрускій границї, Рим, що оставав спершу під управою королїв, про котрих маємо лише казочні оповіданя. Первістна римска орґанїзация була родова, начальники родів були королївскою радою, сенатом, а горожани т. є. належні до родів патрициї, дїлили ся на 30 курій, котрі постанавляли ухвали в найважнїйших справах. Пізнїйший був подїл на маєткові кляси, льокальні трибус і центуриї, що обнимали у військових цїлях патрициїв і плєбс, а не мали зразу нїяких полїтичних прав. Сей подїл набув більшого значіня, коли центурияльним зборам віддано щорічно вибір двох начальників держави, консулів з широкою владою на лад королївскої. Упослїдженний стан плєбеїв сецесиєю здобув для оборони від гно-

бленя патрициївских урядників незайманих плєбейских трибунів, а ті почали небавом боротьбу з патрициями о поправу долї бідних плєбеїв надаванєм прилюдної рілї, а засібнїйших допусканєм до участи в урядах. Насамперед приневолено патрициїв до списаня права в законодавстві XII таблиць уложених децемвірами; відтак в довгій боротьбі строго лєгальний ступінь за ступнем здобуто для плєбеїв право входити з патрициями у важні подружа, доступати урядів переходових, (трибуни з консулярною владою) і низших (квестори), відтак до консуляту і на останку жрецких урядів з політичним значінєм. Серед тої боротьби прибув цїлий ряд нових урядів (цензорів, преторів, курульних едилїв), застережених спершу для патрициїв, до котрих однак приневолені були небавом допустити також плєбеїв. На останку послїдувало повне зрівнанє станів, значінє сенату зросло вельми, а ухвалам трибусових зборів признано законну силу; колиж устала боротьба станів, потуга Риму стала простирати ся в Італїї вельми скоро.

В тїснім союзї з латиньским союзом, в котрім Рим здобував щораз більшу перевагу, ведено безнастанні війни (в поблизу) з дрібнїйшими околичними народами. Хоробрість Римлян і знаменита їх військова орґанїзация запевняли їм звичайно побіду, а навіть по тяжких пораженях, як страшний наїзд Ґаллїв, скорше як инші двигнули ся, уміли тим покористувати ся і обезпечити свої придбаня закладинами на здобутих ґрунтах військових кольоній. Коли Римляни в тяжкій боротьбі поконали повстанє Латинів і в довготривалих війнах покорили могутнїйші спершу від них сабельскі народи именно вдатних Самнїтів, котрі не мали рівносильної органїзациї, утвердили свою перевагу в цїлій Італїї знищенєм всяких значнїйших полїтичних орґанїзмів союзних. Колиж відперли грізне спершу вмішанє зпоза границь Італїї Пірра з греко-македоньскими воєнними силами, зєдинили Римляни цїлу Італїю під своїм проводом основаним на кріпких союзах з усїма з окрема італїйскими містами і народами.

Б) Друга доба: часи завойованя сьвіта Римлянами і занепаду речипосполитої

від зєдиненя Італії до усталеня цїсарства, 270—30 до Хр.

V. РОЗДІЛ.

Дві перші пуньскі війни.

Meltzer, Geschichte der Karthager, Berlin 1879. — R. Bosworth Smith, Carthage and the Carthaginians, London, 1878. — Той сам, Rom and Carthage, the Punic Wars, London 1881. — Gilbert, Rom und Karthago in ihren gegenseitigen Beziehungen, Leipzig 1876. — Karl Neumann, Das Zeitalter der punischen Kriege, Breslau 1883 (вид. Faltin). — Holm, Gesch. Siciliens том III. Липск 1898. — Konrad Lehmann, Die Angriffe der drei Barkiden auf Italien, Липск, 1905.

Картаґіна, єї потуга і сьвітлість. — В тім часї, коли Рим зєдинив цїлу Італію під своїм проводом, по другім боцї Середземного моря в Африцї або Лібії, цвила як найкрасше инша могуча держава, Картаґіна. Спершу дрібна оселя заложена з Тиру, з часом дійшла до такої потуги і сьвітлости, якої нїколи перед тим не мало нїяке фенїкійске місто. Коли повстала Картаґіна і длячого випередила положені поблизко фенїкійскі кольонії, Гіппо, Утика і ин., не відомо. Певне є лише то, що рано визволила ся від чиншу оплачуваного спершу лїбійским народам, за займаний ґрунт і приневолила ті народи до підлежности. Положена у вельми родючім краю, Картаґіна розвинула і сьвітло видосконалила рільництво, а серед народів з низким ступнем цивілїзациї закладала богато міст і осель, котрих населенцї, як і инші фенїкійскі поселенцї в тих сторонах, оплачували їй данини. Влада Картаґіни тягнула ся аж над велику Сирту, а перевага єї потуги сягала посередньо аж в глибину Африки по границї пустинї. Всюди там помалу наслїдували і переймали висшу єї цивілїзацию, подібно як на Сходї присвоювали собі грецку цивілїзацию по Александрі В. Всїх підданих визискувала Картаґіна торговельно, бо головною підвалиною єї значіня і богатств була єї торговля з африканьскими народами, переважно виробами єї промислу вельми розвитого.

Занепад Тиру причинив ся до процвиту Картаґіни, де перенесли ся найзначнїйші торгові і витворчі тирийскі фірми; а суперництво з Греками, що простерли ся на захід, позволило Картаґінї стати великою морскою потугою. Всї

іменно фенїкійскі кольонїї на заходї, загрожені Греками, а не досить пособлювані Тиром, піддали ся картаґіньскій зверхности, а наслїдком того Картаґіна здобула могуче становище на Сицилїї і в Іспанії, утворила велику воєнну фльоту і могла заволодїти иншими островами Середземного моря: Сардинїєю і Корсикою, Мальтою, Балєарами і Пітеузами. В злуцї з Етрусками, здержала Картаґіна дальші поступи Греків, на заходї виключно володїла на морі, а єї морска торговля сягала на Атлянтику аж по побережа Британії на півночі (а може й дальше на схід) і здовж західних побереж Африки далеко на полуднє. Управа в Картаґінї була аристократична; на чолї стояло двох королів або суфетів вибираних щорічно, окружених радою старців; вся влада однак спочивала в руках 104 судиїв, котрі хоч на позір вибирані, в дїйсности доповняли ся самі, справували свій уряд маїже досмертно і належали до наймогутнїйших т. є. найбогатших родин. Релїгія була та сама, що у Фенїкії, з так само строгими і жорстокими жертвами для відвернення гнїву богів.

Боротьба Картаґіни з Греками на Сицилїї. Сиракузаньскі тирани. — На Сицилїї тривала здавна безнастанна боротьба Греків з Картаґінцями. Користуючи ся незгодами грецких міст поміж собою, Картаґінцї здобули і збурили їх кілька (Селїнус, Акраґас, Ґеля). Лише Сиракузи остояли ся а навіть стали великим і сьвітлим містом і здобули зверхність над иншими містами на Сицилїї і в південній Італїї за приводом могучого але суворого тирана Дионїзия І. (406-365), котрий утворив собі велике наємне військо, побив знов Картаґінців і був у своїм часї наймогутнїйшим володарем серед Греків. Опісля знов инший тиран, Аґатокль (317—289), обложений вже картаґіньскими військами в Сиракузах, вимкнув ся і пустив ся з значною фльотою до Африки і тут приєднав собі так богато союзників в угнетених Картаґіною містах і народах, що приступив до облоги Картаґіни і приневолив її до мира. По єго смерти ще раз Картаґінцї загрозили Сиракузанам облогою: тодї то призвано против них з Італїї Пірра, котрий спершу осягнув над ними успіхи, але відтак, знеохочений недостачею витревалости у Греків, покинув Сицилїю.

Дотеперішні відносини Риму з Картаґіною. — Між Римом а Картаґіною були доси вельми приязні відносини і кілька раз заключувано договори, що управильняли торгові відносини обох держав і їх союзників. Від коли однак обсяги влади обидвох зближали ся щораз більше, стали на себе споглядати підзорливо. Після відходу Пірра з Італії Картаґінці намагали ся випередити Римлян в заборі Таренту і тим способом спинити зєдинене Італії під їх проводом. Потуга обидвох держав була тоді менше більше рівнозначна, але зовсім відмінна. Картаґіна мала велику фльоту і великаньскі грошеві засоби, про котрі в Римі не мали навіть думки; зате Рим мав добірне сухопутне власне війско, зложене з горожан і союзників, з котрими обходив ся лагідно і міг числити на їх вірність. Тимчасом Картаґіна мала вправді нераз великі війска, але зложені з чужих, наємних жовнірів, готових все її покинути або збунтувати ся, колиб не давано правильно плати; а картаґіньскі піддані, тяжко гноблені, радо злучили би ся з кождим ворогом своїх гнобителів.

Перша пуньска війна, 264—241. — Безпосередньою причиною війни обидвох могучих держав між собою стала ся сицилійска Мессина, що була тоді в руках давних кампаньских наємників Агатокля, котрі там устроїли війсково-грабіжну державу і звали себе синами Марса, Мамертини. Загрожені сиракузаньским королем Гієроном II, настановленим на тім достоїньстві по уступленю з Сицилії Пірра за згодою всіх горожан, постановили поглядіти собі могучих союзників, або Картаґінців або Римлян. Вагували ся в Римі, чи годить ся давати захист збунтованим наємним жовнірам; рішив огляд на се, що на случай відмови усадовлять ся під боком Італії Картаґінці. Переправили ся отже Римляни на Сицилію, а коли Картаґінці не хотіли їх тут допустити, вибухла війна між приязними доси державами. Гієрон сиракузаньский небавом злучив ся з Римлянами і з того часу все вірний робив їм великі прислуги. Щоби поконати морску потугу Картаґінців, збудували Римляни велику фльоту, а що не могли дорівнати їм відразу мореплавною вправою, видумали зачіпні мости, котрі з римских кораблів западали на підпливаючі неприятельскі судна, спиняли їх в свободі рухів і давали змогу римским леґіоністам їх здобувати. Тим

способом віднїс консуль Дуілїй велику морску побіду під Мілє, 260 р.; Римляни урадовані признали Дуілїєви великі почести, а насадами здобутих кораблїв украсили колюмну поставлену коло мовниці на римскім ринку, columna róstrata (звідсїль назва rostra для мовниці).

В кілька лїт опісля консуль Реґуль, виправив ся з значним війском на фльоті, віднїс нову морску побіду (під Екномом 256 р.) і причалив в Африці а єго поява там спричинила зараз бунт многих міст і підданих народів, що злучили ся з Римлянами. Але по повороті до Італії значної части війска і фльоти, Картаґінці дістали спосібного полководця (Спартанця Ксантиппа), побили зовсїм Реґуля і взяли єго до неволї, а з того часу війна точила ся знов на Сицилії. Наслїдком нещасного єї звороту, постановили Картаґінці просити о мир. Тодї то, після римского переказу, Реґуль висланий з картаґіньскими послами, щоби Римлян наклонював до мира, мав їх навпаки від сего відводити, виставляючи неміч Картаґіни, за що опісля, коли відповідно приреченю вернув до Африки, жорстоко єго там замучено (в бочцї набитій гвіздьми); однак се оповіданє неправдиве, бо Реґуль умер в неволї природною смертю. Війна тягла ся ще довго; на суходолї Римлянам щастило ся, але на морі потерпіли важке пораженє (під Дрепаною 249 р.) і занехали знов будувати фльоту. Вдатний картаґіньский полководець Гамількар Баркас непокоїв їх навіть на Сицилії підїздовою війною, а сучасно картаґіньскі кораблї пустошили і грабили італїйскі побережа. На останку наслїдком жертволюбности приватних людий вистачено ще раз велику фльоту, обидві останнї картаґіньскі пристани на Сицилії відтято від моря, коло Еґатских островів віднесено рішучу побіду, 241 р., над приспівшою на відсїч картаґіньскою фльотою (Lutatius Catulus консуль); сам Гамількар, уповажнений картаґіньскою управою, заключив умову, в котрій Картаґіна зрекла ся останних сицилїйских посїлостий і зобовязала ся до заплати великих воєнних коштів.

Перші римскі провінциї та їх устрій. — Тим способом по 23-лїтній завзятій війнї, здобув Рим першу посїлість поза Італїєю, Сицилїю. Наслїдком великого бунту наємних картаґіньских війск в Африці, котрим не можна було виплатити від разу всеї залеглої плати, дістали ся небавом Римови

Сардинїя і Корсика, видані тамошними картагіньскими наємниками. Вправдї Гамількар покорив на останку по тяжкій боротьбі бунтарів в Африцї, а від Римлян вимагано звороту Сардинїї і Корсики, але погрозою нової війни виміг Рим на Картагінї, що зрекла ся обидвох островів. Сї заморскі посїлости: Сицилїя і Сардинїя з Корсикою, стали першими провінциями. Посївши Сицилїю, Римляни не заводили там нїяких основних змін, нїхто отже з населенцїв єї не мав обовязку служити військово, але всякі данини оплачувані доси Картагінцям складано з того часу Римови, котрий звичайно їх випускав в аренду. Настали навіть деякі в них пільги; міста заслужені для Риму звільнено зовсїм від усяких оплат і полишено внутрішню самоуправу, civitates liberae et immunes; инші зберегли самоуправу, але складали данини, civitates liberae. Сиракузи остали на дальше державою на позір независимою, тілько союз лучив їх з Римлянами. Сицилїйскі уладженя приноровлено опісля всюди в пізнїйше набутих провінциях а з того часу зазначила ся виразно ріжниця між провінциями а Італїєю. Італьскі союзники, вільні від оплат, мали обовязок військової служби в леґіонах; населенцї провінциї, вільні від правильної служби військової, мали оплачувати данини. Для управи обидвома першими провінциями утворено два нові уряди, з назвою однак вже єствуючого уряду, преторів. Ще в часї першої пуньскої війни, побіч дотеперішнього одинокого претора, установлено і другий найвисший судовий уряд; з того часу звав ся тамтой praetor urbanus і розсуджував цивільні спори між горожанами, а другий praetor peregrinus розсуджував справи між горожанами а чужими поселенцями в Римі. Тепер було вже 4-х преторів, з котрих два мали зовсїм окремі обовязки управників провінциї.

Боротьба Римлян в Далмациї і завойованє північної Італїї. — Небавом на внесенє плєбейского трибуна Ґая Флямінїя розпочала ся жвава римска кольонїзация на побережах Адрийского моря (в колишнїм краю Галлїв). Для обезпеки єї від іллїрских морских розбишак з Далмациї, що мали справдешню хижацку державу, Римляни вислали там велику фльоту, покорили розбишак і усадовили ся самі в кількох місцях, р. 229, на превелику радість Ґреків, безпокоєних доси сими морскими хижаками.

Небавом однак після того, коли Ґаллї, загрожені походом Римлян в напрямі надпаданьского низу, наїхали знов грабуючи Етрурию, Римляни пігнали за ними і заволоділи краєм аж до Паду та заложили в нім кольонії на латиньскім праві (Placentia, Cremona); але поки вспіли там зовсім обезпечити ся, розпочала ся друга пуньска війна.

Нова держава Картаґінців в Іспанії. — Вславлений в першій пуньскій війні картаґіньский полководець, Гамількар Баркас, зараз після втихомиреня грізного жовнїрского бунту в Африці, постановив придбати для Картаґіни нові посілости і засоби, котрі би їй дали змогу в будучині відновити війну з ненависним Римом. В Іспанії, просторім і богатім краю, заселенім воївними іберийскими і кельтийскими племенами, здавна були на побережу численні фенїкійскі оселї, котрих населенці використували богаті копальні срібла і вели видатну торговлю з тамошними населенцями. Тамто звернув ся Гамількар із значним війском і небавом воєнним талантом, а ще більше дипльоматичною зручностю вихіснував незгоду поміж місцевими народами і утворив в Іспанії просторy і засібну державу. Колиж Гамількар згинув по кількалїтній дїяльности (237—229), зять єго Газдрубаль, новий начальник війск в Іспанії, розпростер і ще лїпше зорґанізував сю державу і оснував велику укріплену столицю, Нову Картаґіну, в котрій виховував дїтий начальників ріжних іберийских племен і мав в них закладників вірности вітців та їх народів. Великі картаґіньскі успіхи в Іспанії стали на останку безпокоїти Римлян; на їх домаганє Гасдрубаль згодив ся на умову, що не переступить ріки Ебро, т. є. що не посуне ся дальше на північ.

Ганнїбаль і єго пляни. — Після смерти Гасдрубаля 221 р. наслїдником єго вибрало війско Гамількарового сина, 28-лїтного Ганнїбаля, одного з найзнаменитших мужів старинности, обдарованого справдешним воєнним ґенїєм, а при тім знаменитого знавця тодїшних полїтичних відносин, у війнї невсипучого, хороброго і витревалого, хитрого і проворного а невичерпаного в помислах. Ганнїбаль змалку зріс в ненависти до Риму, бажав чим скорше викликати з ним спір і понести війну до Італії, поки би Римляни зґнобили зовсім поконаних вже Ґаллїв. Длятого зараз обляг місто Сагунт, союзне з Римом, здобув єго по хоробрій оборонї і збурив

з нащадом. Римляни удали ся до Картагіни з жалобою і домаганєм, щоби їм видали Ганнїбаля; колиж сего відказано, самі виповіли війну і лагодили ся наїхати сучасно Африку й Іспанїю.

Друга пуньска війна, 218—201. Перші побіди Ганнїбаля. — Випередив Римлян Ганнїбаль, зараз рушив до Італїї, з незвичайною скоростю, серед безнастанної боротьби з місцевими народами перейшов Ебро і Піренеї, а перебивши ся скрізь цілу заальпейску Галлїю, перейшов Альпи і станув в північній Італїї 218 р. В походї потерпів великі страти наслїдком боротьб а особливо трудів в походї по гірских бездорожах (війско єго з 50.000 піхоти і 9.000 кінноти змалїло на 20.000 піхоти і 6.000 кінноти, а слони втратив майже всї). Однак кинув ся сьміло на неприготовлених Римлян, в частковім бою над рікою Тицином побідив одного консуля (П. Сципіона), переправив ся через ріку По і наніс над Требією рішуче пораженє другому консульови (Т. Семпронієви). Заволодївши цілою північною Італією, без супочинку посував ся дальше вперед і зимою ще перейшов Апеніни та над Тразименьским озером (lacus Trasimenus) побив консуля Гая Флямінія, що сам поляг 217 р. Не намагав ся однак Ганнїбаль облягти Рим зовсїм відкритий, а звернув ся на південь, щоби дати відпочинок своєму війску. Цїлию своєї дїяльности поклав він собі знищити італьский союз і тим підорвати всяку потугу Римлян. Длятого проголошував безнастанно, що прибув до Італїї, визволити її з римского ярма і по кождім бою велїв убивати всїх полонеників римских горожан та пустошив римскі поля, а римских союзників полонених пускав на волю домів і щадив їх поля. Однак союзники все це не перестали лякати ся Римлян і не сьміли лучити ся з Ганнїбальом, а наслїдком того дізнав він заводу і став їм також доскулювати опустошенями.

Фабій Кунктатор і бій під Каннами, 216 р. — В Римі настала тревога. Іменований диктатором Фабій Максим, постановив зволїкати (звідтіль cunctator), виминати всякого бою, наглядаючи все Ганнїбаля, відтинати єму довози, а розбивати дрібні віддїли висилані для придбаня припасів. Однак сей спосіб войованя не спинив Ганнїбаля свобідно пустошити щораз то иншу сторону, а наслїдком того росло

р Римі зворушене народу і невдоволене сенатом. Нові консулї (Terentius Varro і Aemilius Paullus), зібрали велике війско і повели єго зараз проти Ганнїбаля. Але коли неспосібний а сьмілий Варро вдав ся необачно в бій, Римляни понесли знов страшне пораженє під Каннами (Cannae). Консуль Емілїй Павло згинув, до 70.000 жовнїрів лягло на боєвищу або дістало ся в неволю. Ціла Італія була тепер безборонна, бо такого пораженя не зазнали ще Римляни нїколи анї перед тим анї потім.

Пізнїйша війна з Ганнїбальом в Італії. — Аж тодї стали римскі союзники лучити ся з Ганнїбальом, насамперед Самнїти і Люкани, опісля деякі грецкі міста, а передовсїм кампаньска Капуа, місто тодї більше і богатше самого Риму. Там отже удав ся Ганнїбаль з війском, щоби ужити відпочинку; одначе наглий перехід з недостатку всяких засобів спровадив недуги серед жовнїрів і розлад у війску Ганнїбаля. За прикладом італїйских міст пішла Сицилія. В Сиракузах що йно вмер старий обачний король Гієрон, а молодечий внук єго (Гієронїм) війшов в союз з Картагіною. Навіть Филип, македоньский король, заключив союз з Ганнїбальом і приобіцяв єму поміч. Був се однак вже найвисший щебель успіху Ганнїбаля, а до цїлковитого розбитя італьского союза було ще далеко. Всї іменно кольонії на латиньскім праві і союзники в середнїй Італії витревали у вірности Римови, а римский сенат зовсїм не упав духом і розвинув найбільшу енергію, щоби спасти загрожену вітчину. За приводом сенату устали всякі суперечки сторонництв, до збруї покликано всїх спосібних до бою, до війскової служби ужито навіть закуплених в тій цїли невільників, котрим обіцяно волю в нагороду хоробрости. Таким побитом з незвичайною натугою виставлено знов великі війска, над котрими віддавано начальство з того часу лише досьвідним вже воєводам.

Головних боїв з Ганнїбальом виминали вже все Римляни, а зате витревало облягали міста, котрі від них відпали: Сиракузи, Капуу, Тарент. Головним богатирем сего методичного войованя був Марцелль (M. Claudius Marcellus); він то по дволїтній облозї (214—212) здобув і видав на грабованє Сиракузи, котрі довго боронили ся завзято з підмогою знаменитого математика Архімеда, убитого підчас

грабованя. Безпроволочно після того Римляни облягли Капуу. Щоби її спасти, рушив Ганнїбаль прямо на Рим і несподївано явив ся під містом („Hannibal ante portas"), думаючи, що римске війско пустить ся за ним і полишить облогу. Але на оборону Риму вислано лише невеликий віддїл, а решта війск остала під Капуою, котра на останку була приневолена піддати ся 211 р. Населенє її вирізано або запродано в неволю, містам Кампанії відобрано самоуправу; така сама доля довела ся небавом і Тарентови. Ганнїбаль замиканий Римлянами в щораз тїснїйших границях не міг із зменшеним війском вже нїчого більшого довершити і вижидав помочи від свого брата з Іспанії.

Сципіони в Іспанії; пораженє Гасдрубала. — В тім самім однак часї, коли Ганнїбаль відносив в Італії головні побіди, брат єго Гасдрубаль, полишений в Іспанії з порученєм, щоб єму присилав дальшу помогу, зазнав великих страт від Сципіонів (консуля побитого над Тицином і єго брата), що приєднавши іспаньскі племена між Піренеями а Ебром, безпокоїлиненастанно посїлости Картаґінців. На останку однак переміг Гасдрубаля і побив Римлян; обидва Сципіони полягли 212 р., а положенє римских війск стало в Іспанії так трудне, що нїхто з досьвіднїйших полководцїв не хотів обняти там начальства. Зголосив ся тодї до сего в незвичайній потребі Публїй Сципіон (Publius Cornelius Scipio), син поляглого консуля, молодець що йно 24-лїтний, котрий отже не мав віку приписаного для висших урядів. Була се виїмкова особистість серед тогочасних Римлян, що виріжняла ся не лише високим образованєм і замилованєм в грецкій просьвітї, мало ще розповсюдженій в Римі, але й цїлим характером, ідеальним полетом і поетичним настроєм, містичною майже вірою в опіку богів, а передовсїм ласкавостю і лагідностю, звичайно небувалими у Римлян. Длятого всїх незвичайно очаровував. Ледво прибув до Іспанії, сьмілим приступом заволодїв Новою Катаґіною (209 р.), дістав у свої руки всїх іспаньских закладників і обійшов ся з ними так ласкаво, що приєднав собі тим уми населенцїв Іспанії і укріпляв щораз сильнїйше римску владу. На останку Сципіон наніс таке пораженє Картаґінцями, що були приневолені зовсїм покинути Іспанію, однак не вспів спинити сего, що Гасдрубаль перебив ся скрізь Піренеї і попровадив до Італії братови на

помогу нове значне військо. Але поки Ганнїбаль дізнав ся про єго прихід до Італії, злучені поквапно проти сего війска обидва консулї знищили єго зовсїм в завзятім бою над річкою Метавром, 207, а Ганнїбаль дізнав ся про єго пораженє аж тодї, коли голову брата вкинено єму до табору. Римске військо повернуло скоро на південь, щоби знищити голодом обляганого иначе в південнім закутку Італії Ганнїбаля, з котрим не важили ся ще тепер воювати зачіпним боєм.

Похід Сципіона до Африки і конець другої пуньскої війни. — Бажаючи закінчити на останку війну, Сципіон вибраний консулем, 206 р., рушив з Сицилії до Африки, приєднав удатного начальника Нумідів Массинїссу (Massinissa) і наніс тілько втрат Картаґінцям, що для спасеня свого міста і африканьскої держави відкликали Ганнїбаля. З жалем полишив він Італію, де нїхто не зумів єго побідити і намагав ся навязати переговори із Сципіоном на окремих сходинах, а коли се не повело ся, сточив з ним головний бій під Замою 202, що скінчив ся цїлковитим пораженєм Картаґіни і Ганнїбаля. Сам раяв приняти який небудь мир, а Римляни подали вельми трудні усліве. Картаґінцї зрекли ся всїх посїлостий як в Іспанії так і в Африцї поза найблизшим округом міста, видали цїлу фльоту з засторогою, що нїколи не будуть мати воєнної фльоти крім 10 кораблїв; мали заплатити значні воєнні кошта, котрих сплату розложено на 50 лїт, а на останку зобовязати ся, що з нїким не будуть воювати без дозволу Римлян. Картаґіна перестала вже єствувати яко независима і могуча держава, остала тілько на дальше містом вельми ще богатим. Щоби не могла двигнути ся, про се мав дбати Массинїсса, нумідийский король, котрому Римляни дали значну часть посїлостий забраних Картаґінї і з котрим заключили союз. Рим був з того часу одинокою великою державою на Заходї, де здобув нові посїлости в Іспанії, дві провінциї (Hispania citerior і Hispania ulterior). Витязь Ганнїбаля Сципіон дістав почесне призвище, Африканьского, Africanus, і тепер єго вважали неперечно першим мужем в Римі. Але Ганнїбаль полишив по собі всюди в Італії шкідні а тривкі слїди. Наслїдком єго спустошень цїлий край був основно винищений, а селяньский стан зруйнований;

рільництво упало зовсїм і не двигнуло ся вже нїколи, а число населеня зменшило ся незвичайно.

Сенат і нова урядничa шляхта, nobilitas. — Головна заслуга щасливого кінця тяжкої і шкідної війни належала ся сенатови. Він то спиняв необачний запал або спонукував до витривалости урядників і був речником завзятої постійности, котра проявила ся в найтруднїйших хвилях. Длятого також повага єго і значінє зросли тодї безмірно; настала управа сенату, котрий супроти маґістратів здобув собі перевагу головно тим, що після потреби своєю ухвалою деяким урядникам продовжав владу (prorogare imperium) поза річний час урядованя і деяких полководцїв (Сципіонів в Іспанії, Марцелля на Сицилії) полишив кілька лїт на чолї війска яко проконсулїв або пропреторів. В Римі єствувала тодї на погляд повна демократия, всї горожани мали рівні полїтичні права, а нарід міг ухвалювати в комициях все, без нїякого обмеженя (реформа центурияльних комиций в р. 241 усунула всяке упривілейованє більших римских власників). Але в дїйсности управа сенату була чисто аристократична, комициї ухвалювали лише на внесенє урядників, а найвисші маґістратури дïставали що раз виключнїйше члени невеликого числа могучих родів.

Саме підчас другої пуньскої війни утвердила ся наконечно нова аристократия, урядничa шляхта, nobilitas. Кождий хто дійшов до курульних урядів, входив до неї яко homo novus і впроваджував в єї ряди своїх нащадків; римска nobilitas складала ся отже з тих всїх, котрих предки мали найвисші уряди. Римскі nobiles виріжнювали ся від инших горожан певними почесними познаками; мали право носити золотий перстень, одягати свої дїти в тоґу з багровою смугою (toga praetexta) і завішувати їм на шиї золотий медальон (bulla aurea), а передовсїм — і се був головний їх привілей — мали право посїдати ґалєриї портретів предків, ius imaginum. Були се восковї личини таких предків і свояків, що справували курульні уряди (imagines або cerae), уміщувані в головнїй салї дому, atrium; коли вмер член такої семї, сї личини надягали наняті люди і супроводили в них похорони, так що кождого з римских nobiles, супроводив наче до гробу цїлий гурт єго достойних предків. Органом римскої nobilitas був сенат, зло-

жений передовсім з бувших найвисших урядників. Законом з р. 218 заборонено сенаторам і їх синам займати ся торговлею і промислом, а наслїдком того весь маєток могли обертати лише на закупно земских дібр. Nobilitas отже була се найдостойнїйша часть великих земских власників. Від часу другої пуньскої війни щораз рідше вибирано на уряди нових людий, nobilitas щораз тїснїйше замикала їх в собі, відгороджена від народу недоступною для загалу новою геллєньскою осьвітою, котра з того часу впливала до Риму щораз ширшим руслом, особливо що нові війни вировадили Римлян в пряму зустріч з грецким Сходом.

VI. РОЗДІЛ.

Перевага Риму в стариннім сьвітї.

G. Ferrero, Grandezza e decandenza di Roma, доси 4 томи, до Авґуста включно, Медиолян, 1902—1907 (також у францускім і нїмецкім перекладї). — G. Finlay, Greece under the Romans, London 1844. — Hertzberg, Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer, 3 томи, Halle 1866—75. — I. P. Mahaffy, History of Egypt under the Ptolemaic dynasty, Льондон 1898. — E. R. Bevan, The house of Seleucus, 2 томи, Льондон 1902. — Dubois, La ligue étolienne et achéenne, Париж 1885. — Nitzsch, Polybios, Kiel 1842. — R. v. Scala, Die Studien des Polybius. Stuttgart 1890.

Геллєнїстичний схід: Єгипт. — З трех великих монархій геллєнїстичного Сходу найбільш у внутрі уладженою була єгипетска держава Птолємеїв. Сьвітлий розвиток лїтератури і наук в Александриї додав блеску володарям Єгипту а цвитучий стан рільництва приспорював їм таких богатств, що могли удержувати численну фльоту. Здобувши Кипр, деякі Кікляди і побережа Азиї Меншої і Тракії, утворили морску потугу. Єгипетскі Птолємеї визначали ся перед иншими зручною полїтикою і вельми обачною дипльомациєю і найраньше помітили, як скоро і могучо розвиває ся Рим та поскорили навязати з ним приязні відносини. В часї другої пуньскої війни з Єгипту пособлювано Римови довозом збіжа, котре королї посилали в дарі, коли цїла

Італія була спустошена. З того часу сю приязнь зберегли Птолємеї постійно і се було причиною, що з усіх геллєністичних держав Єгипт найпізнійше втратив свою независимість.

Македонїя і Греция. — Инакше поводила ся Македонїя супроти зросту потуги Риму. Єї королї з роду Антиґона головно дбали про се, щоби все удержати в залежности Грецию, де давні держави втратили всяке значінє, а найбільшу силу мали два союзи: етольский і ахайский. Етолї, що жили звичайно грабежами сусїдних країв, були задля того в безнастанній неприязни з Македонїєю; ахайский союз з міст північного Пельопонезу обнимав майже весь сей півострів, визволив Коринт від македоньскої залоги і зробив з того міста осїдок союзної ради, зложеної з відпоручників усїх міст, а був в неустанній незгодї із Спартою, що змагала до давного проводу на цїлім Пельопонезї. В Спартї іменно король Клєомен III. довершив суспільної реформи рівним подїлом ґрунтів, зніс ефорів і здобув для королів широку владу; але коли керманич ахайского союза державник Арат з боязни перед суспільною революциєю візвав на помогу Македонцїв, Клєомен побитий (під Селлязиєю 221) приневолений був утїкати до Єгипту, а над Грециєю знов заважила македоньска перевага. В Грециї всеж таки кипіла партикулярна боротьба; у внутрішних відносинах проявляв ся різкий антаґонїзм товпи бідного населеня до горстки богачів.

Перша Македоньска війна. — Римляни перший раз зустрінули ся прямо з Грециєю після поконаня іллїрских хижаків. Тодї в Атенах ухвалено допустити їх до елєвзиньских містерий а в Коринтї до істмійских игрищ. Македоньский король Филип (V,), вельми нерад, що Римляни усадовили ся на дальматиньскім побережу, війшов з Ганнїбальом в союз, а Римляни злучили ся за то з Етолями, але заняті де инде, не пособляли їм сильнїйше. Длятого отже в сїй першій македоньскій війнї, 215—205, не було нїяких більших подій воєнних; однак заворушила она весь геллєньский сьвіт довший час і перешкодила Филипови дати Ганнїбальови в Італії приречену єму помогу. Заключений на останку мир привернув такий стан, який був перед вибухом війни.

Друга македоньска війна, 200 – 197 р. — Після смерти єгипетского короля Филип македоньский змовив ся з Ан-

тиохом В., володарем держави Селєвкідів, против Єгипту і уложив плян поділу єгипетских посїлостий таким ладом, щоби Филип здобув собі все те, що доси належало до Птолємеїв в Азиї Меншій і в Европі, Антиох же сам Єгипт і Келєсирию. В обороні полїтичної рівноваги на геллєністичнім Сході злучили ся з собою дві другорядні потуги, річпосполита Родос і пергаменьский король Атталь; виставили значну фльоту і відкликнули ся до Риму о помогу. Сенат був готов її дати, щоби покарати Филипа за союз з Ганнїбальом, однак ледви вспів наклонити комиций до ухвали війни з Филипом. Була она спершу мало рішуча; аж консуль (Titus Quinctius) Фляміній вдер ся з епірского побережа до Тессалії, під Кіноскефалями побив Филипа на голову 197 р. і приневолив зречи ся всїх нових набутків і давнїйших посїлостий поза властивою Македонією, видати фльоту і обмежити військo, а передовсїм вивести залоги з усеї Грециї.

Свобода Греків, 196 р. — З вдяки, що ахайский союз і инші держави за прикладом Етолів спільно з Римом поборювали Филипа, Фляміній проголосив іменем сенату, в Коринтї підчас істмійских игрищ, независимість і свободу всїх грецких міст, 196 р., а уступаючи забрав з собою всї римскі залоги. Причиною сеї події, звеличаної Греками понад всяку міру, був фільгеллєнїзм Фляміна і єго постійна засада, щоби більші полїтичні орґанїзми нївечити а дрібні брати в опіку.

Війна з Антиохом В., 192—190. — Держава Селєвкідів, найбільша і на позір наймогутнїйша з геллєнїстичних держав, на правду була найслабша, бо сягала від Інду до Середземного моря і за богато мала сусїдів і неприятелів а лучила в собі занадто ріжнородні живла. Від часу Селєвка, під управою єго наслїдників, занепадала безнастанно. На заході єгипетскі Птолємеї видерли їй південну Сирию, на сході (в Ірані) Бактри і Парти перестали узнавати зверхність Селєвкідів, в Азиї Меншій весь ряд менших і більших династів правив провінциями наче би незалежними державами. Певною і непеаречною нїколи посїлостю Селєвкідів була лише північна Сирия з столицею Антиохією, звідки вдатнїйші королї доходили оружєм своїх домагань, инколи з успіхом. Антиох III., званий Великим, по змові

з Филипом на шкоду Єгипту не дбав про союзника, підчас єго війни з Римом відзискав на Єгипті давні втрати і посередньо дістав у свої руки весь край; наслідком того всі невдоволені Римом в нім покладали надію. Е т о л ї, обурені, що не досить щедро винагороджено їх прислуги у війні з Филипом, прикликали Антиоха до Греции; а Г а н н ї б а л ь після утечи з Картаґіни з боязни, щоби єго не видали Римлянам, схоронив ся на сирийский двір і заохочував до війни. Рішив ся на се Антиох, але ділав не досить рішучо; до Греции удав ся з незначним віддїлом, 192 р., а після пораженя в Термопілях (191 р.) залишив відразу наміри зачіпної війни. Прослідували єго Римляни і пішли в перше до Азиї під проводом консуля Лукія Сципіона, котрого супроводив брат єго Публій, витязь Ганнїбаля, і був дійсним начальником походу. Оден п о б і д н и й б і й п і д М а ґ н е з и є ю р. 190 рішив долю цілої війни; Антиох (побитий вже на морі фльотою Римлян і Родийців) зрік ся всїх посілостий в Азиї Меншій і заплатив велику контрибуцию воєнну. Лукій Сципіон дістав призвище Азийского, Asiaticus.

Азия Менша під впливом Римлян. Смерть Ганнїбаля. — Римляни уладили відносини в Азиї Меншій і в Греции для себе як найкориснїйше, потворили з а л е ж н і д е р ж а в и союзні з Римом, досить значні, щоби могли відперти королів Сириї і Македонії, але не досить могучі, щоби самі колинебудь стали грізними. Найвірнїйші союзники дотеперішні, Р о д и й ц ї і п е р г а м е н ь с к і А т т а л ї д и, здобули собі найбільше, але потверджено також всїх в тих сторонах дрібнїйших володарів, коли признали перевагу Риму. Прузий, король Бітинії, бажав приєднати собі Римлян видачею Ганнїбаля, котрий у него схоронив ся; щоби не попасти в їх руки, Г а н н ї б а л ь с а м о т р у ї в с я 183 р.

Геллєньскі впливи на римску просьвіту і почини поетичної римскої лїтератури. — На Рим здавна ділали геллєньскі впливи а наслїдком постійного союза з грецкими містами в Італії і придбаня Сицилії, стали простирати ся широко в III столїтю до Хр. В Римі присвоювали собі щораз то нові грецкі божества і заводили їх культи; а передовсїм грецка просьвіта, штука і лїтература розбуджували незвичайне одушевлене Римлян, котрі на сїм полі не вдіяли доси нїчого. По г р е ц к и писали підчас 2-ої пуньскої війни перші

римскі історики, анналїсти (Фабій Піктор); від наслїдованя грецких взірців пішли почини латиньскої поетичної літератури, за приводом людий низкого походженя, часто чужих, невільників або визволенців, як Лївій Андронїк, (около 240 р.), перекладник Одиссеї і грецких трагедий. Він і здібнійший від него Невій, наслїдовник грецких драм, автор епопеї про 2-гу пуньску війну, писали давним латиньским метром т. зв. сатурниньским. Найбільшу досяглість для римскої лїтератури мало виступленє Еннїя, що був творцем латиньского гексаметру і описав у великій епічній поемі, Annales, всю римску історию. Всї ті проби досить невдатні; лїпше вело ся комічним поетам, що або як Плявт наслїдували з поривом і не без оригінальности твори новочасної аттицкої комедиї Менандра, або як Терентий (Terentius) убігали ся о більшу принаду і окрасу. Сї змаганя приєднали многих протекторів і опікунів, котрі любували ся у всїм, що грецке. Спершу було їх небогато (Сципіони, Флямінїи і инші), але що се були люди, котрі надавали настрій в суспільности, отже найшли численних наслїдовників. Римляни учили ся по грецки, читали грецких авторів; грецка мова стала цїхою доброго товариства.

Опозиция проти грецких впливів; Катон цензор і почини римскої прози. — Війни в Филипом і Антиохом збільшали в Римі вплив грецкої культури, але викликали також нагальну проти неї опозицию. Іменно з огладою, виробленєм смаку і замилованєм в штуцї і лїтературі, вносили грецкі впливи також жадобу уживаня і зіпсутє обичаїв, загальне серед тогочасних Греків. Добрі сторони грецкої цивілїзациї приймало небогато Римлян, неосьвічені товпи присвоювали собі передовсїм злі обичаї і замилованє в збитку, з котрим познакомили ся особливо в часї сирийскої війни в Азиї. Щезала давна римска шорсткість і простота, але з нею гинула разом римска правість і чеснота. Дармо намагали ся здержати збиток цїлою чергою законів, leges sumptuariae, що означували подрібно і докладно, що вільно Римлянинови їсти, як має одягати ся і як приймати гостий. Загальний розклад обичаїв виявив ся яскраво в славнім процесї про бакханалїї (186 р.), де наслїдком доносу дізнали ся, що всюди в Італїї розповсюдив ся сей культ потайно і що під єго покришкою дїють ся страшні злочини.

Урядники навіть допускали ся многих надуживань, о котрі раз по раз треба було виточувати процеси найзнатнїйшим людям. Головним речником староримскої опозициї проти всеї нової просьвіти був Катон (Marcus Porcius Cato), засібний селянин, без грецкої осьвіти і без товарискої оглади, тїсних поглядів, але чоловік староримскої правости, чесний, непохитний і витревалий, ворог всякого збитку і випїженя, хоробрий жовнїр і суворий сторож військової карности. Катон займав ся живо прилюдними справами, ревно сповняв усї свої обовязки і дійшов по черзї до найвисших урядів, а на останку став цензором, 184, і з невиданою здавна строгостю виконував свою владу. Катона лякали ся й поважали задля єго правости, але загальна струя була від него сильнїйша; сам на старість вчив ся по грецки і щоби здержати від читаня виключно грецких творів, сам став писати латиньскою мовою історичні твори: Origines, і господарскі: De re rustica. Тими дїлами Катон цензор став творцем латиньскої прози.

Процес Сципіонів. — Невтомимий в прослїдованю надуживань, котрі уважав наслїдком грецких впливів, Катон або сам обжаловував прихильників гелленьскої осьвіти, або спонукував инших, щоби вносили такі жалоби. З численних єго полїтичних процесів найславнїйшим був процес Сципіонів. Небавом після скінченя війни в Азиї якийсь трибун (Petillius), піддержуваний Катоном, домагав ся від обидвох братів рахунку з богатої добичі, закидуючи їм надуживанє. Однак Сципіон Африканьский в очах сенату подер принесені братом папері, а на обжалованє супроти народу, що дав перекупити ся Антиохови, відповів пригадкою, що се саме роковини бою під Замою, і пішов з усїм народом зложити благодарні жертви на Капітолїю, а обвинителя самого лишив на ринку перед судом. По всїм тім Катон обвинив знов брата єго Лукія Азийского, котрого засуджено на грошеву кару. Тодї Публїй усунув ся з Риму і решту житя провів в кампаньскій вілї, де вмер 183 р.

Третя македоньска війна, 171—168. — Велика монархія македоньска, поконана і обмежена Римлянами за Филипа, упала і щезла наконечно за єго сина і наслїдника Персея, котрий подібно, як се робив уже отець, довго приготовляв ся до війни. Пергаменьский король остерегав Римлян зазда-

легідь, але они неради сій війні, проволікали єї почин, а коли на останку почала ся нова війна 171 р., спершу слабо пособлювали їй задля розладу військової карности в римскім війску. Привернув карність доперва Емілій Павло і в бою коло Підни 168 р. побідив зовсім Персея, що яко полоненик украшував триюмфальний віз Емілія в Римі, а відтак жив в однім з італьских міст. Римляни поділили Македонію на 4 речипосполиті і заборонили їх населенцям всякі звязки (connubium і commercium) між собою. Іллірию (котрої володар Генций був в союзї з Персеєм) поділено на 3 речипосполиті. Заморских провінций на сході не хотіли творити Римляни ще й тоді, в дійсности однак були володарями цілого Сходу, а їх приказів слухали тепер всюди. Король Антиох IV саме наїхав був Єгипт а Римляни вислали до него з домаганєм, щоби занехав війну і вернув у свій край. Колиж король відповів послови, що подумає над відповідию, жорстокий Римлянин (Popilius Laenas) зачеркнув палицею колесо около короля і домагав ся, щоби відповів, поки переступить се колесо. Антиох покорив ся зараз і свої побідні війска відкликав з Єгипту.

Грецкі закладники в Італії. Полїбій. — Вільність грецких міст проявила ся многими безнастанними боротьбами поодиноких держав поміж собою і всяких сторонництв в кождій державі. Годити сї незгоди їздили безнастанно римскі комісарі, звичайно рішали однак проти інтересів ахайского союза, що був найзначнїйшою державою, а наслідком того творило ся тут народне сторонництво, прихильне Македонії. В часї війни з Персеєм деякі Греки злучили ся з ним безпроволочно; ахайский союз вагував ся ще, коли бій коло Підни знївечив уже всякий опір. Щоби раз на все позбути ся клопоту, велїв сенат Емілїєви Павлови, забрати около 1000 найзнатнїйших Греків з народного сторонництва, котрих інтерновано в Італії. Поміж ними находив ся Полїбій, полїтик високої осьвіти, котрого Емілій Павло полюбив вельми і котрий доси проживав у єго домі, в безнастанних зносинах з семями Емілїїв, Сципіонів і з иншими знатними римскими родами. Часу прогнаня ужив Полїбій, щоби основно зазнаємити ся з римскими інституциями, з засновками полїтики Римлян і з природою їх держави. Відтак написав історию своїх часів, першу

прагматичну історию всесьвітну, в котрій намагає ся вникнути в причини подій і оцінити їх досяглість і значінє. Полїбій дійшов до переконаня, що влада Риму над сьвітом є конечним і добродійним наслїдком єго полїтичної висшости. Аж по 17 роках, 151 р., позволено вернути на вітчину тим прогнанцям, коли з 1000 жило вже лише 300.

Македонїя римскою провінциєю і збуренє Коринту. Саме явив ся в Македонії якийсь самозванець, що видавав себе Филипом, сином Персея, і найшов легко признанє, бо републиканьска управа в краю на скрізь монархічнім була ненависна. Римляни спершу легковажили македоньске повстанє, на останку вислали значнїйше війско, котрого воєвода, претор Метелль (Quintus Caecilius Metellus), побив небавом самозванця і Македонїю перемінив в провінцию 146 р. Тимчасом повстав уже перед тим спір ахайского союза з Римом. Римских послів зневажено в Коринтї і викликано тим війну, але на єдність і згоду нїколи не могли Греки здобути ся, так що Метелль від разу соромно побив їх війско. Єго наслїдник, консуль (Lucius) Муммій, ще раз побив Греків на Істмі, обляг Коринт, здобув єго і страшно ограбив. Богато памятників грецкої штуки вивезено тодї до Італїї для прикраси віль римских достойників; ахайский союз і взагалї всї союзи в Греции розвязано. Поодиноким грецким містам полишено свободу т. є. внутрішню самоуправу, мало котре з них оплачувало данину Римови, майже всї були civitates liberae et immunes. Длятого не утворено тут нової провінциї (аж значно пізнїйше повстала провінция Ахая); але грецка независимість щезла наконечно, а спірні справи грецких міст рішали управники провінциї Македонїї. Найбільше і найбогатше тодї місто в Грециї Коринт збурено з нащадом і заборонено єго відбудувати, 146 р., наче за кару, що там зневажено римских послів.

Римска торговля і капіталїсти, equites. — Дійсною причиною збуреня Коринту були торгові зависти римских капіталїстів т. є. лицарского стану. Відколи бо Рим набув заморскі провінциї, росла римска торговля і розвивала ся безнастанно, а ті, що нею трудили ся, громадили великі капітали. Не могли сего робити анї сенатори анї їх родини, робили отже лицарі, equites. А що до військової служби в кінноті покликувано як найбогатших, проте назвою equites

означувано тих усїх, котрим майно давало право до кінної служби. Полїтичних прав окремих не мали они нїяких, але за прикладом сенаторів стали уживати певних почесних відзнак (як золотий перстень, вузка багрова смуга на тозї, clavus angustus ; сенатори мали на тозї широкі багрові смуги, latus clavus а навіть мали великий вплив на управу, бо держали в руках побір податків. Всї посередні податки: цла, мита і инші оплати або данини, в Італії або в провінциях, виарендували Римляни з підмогою цензорів товариствам капіталїстів, publicani, котрі з того черпали великі зиски. З тих посередних податків плили головно доходи римскої держави. Лише в провінциях остали, побіч посередних податків, також і безпосередні, ґрунтові або поголовні і инші.

Третя пуньска війна і збурене Картаґіни, 149—146 р. — Сучасно з Коринтом і почасти з тих самих причин збурено Картаґіну, котра після другої пуньскої війни двигнула ся материяльно незвичайно бистро. Не могла вправдї відзискати полїтичного значіня, але все ще була на Заходї головним осїдком торговлї і промислу. В управі держави настав лад і порядок наслїдком реформ довершених за приводом Ганнїбаля, котрий спершу не позбував ся надії, що ще двигне ся і зірве до боротьби з Римом. З боязни однак, щоби противники его полїтики не видали его Римлянам, схоронив ся до Антиоха а в Картаґінї з того часу настала така беззглядна підлежність супроти Риму, що в часї війни з Антиохом достарчували кораблїв для римскої фльоти. Найбільш доскулював Картаґінцям Масинїсса, певний підмоги Риму, куди йшли безнастинно на него картаґіньскі жалоби. Присилані до Африки римскі комісарі не могли відмовити їм справедливости, але все зволїкали рішене, а приглянувши ся зблизка богатству ненависного міста, розповсюджували опісля в Римі пострах, що може оно колись знов стати небезпечним. З торгової зависти римскі капіталїсти піддержували боязнь, а головно переняв ся нею старий Катон, маючи в тямцї з молодих лїт лихо зазнане від Ганнїбаля („ceterum censeo Carthaginem delendam esse“). Коли Картаґінцї доведені до крайности зірвали ся на останку самі до війни з Массинїссою, не лише понесли поражене від него, але в Римі постановлено зараз виповістиїм вій-

ну. Затревожені Картагінці готові були дати їм всяке вдоволенє. Римляни однак зрадливим способом манили Картагіну неозначеними обіцянками, а тимчасом узброїли ся, переправили війско до Африки, відобрали Картагіні всї воєнні припаси і аж тодї оповістили волю сенату, що всї мають полишити місто і поселити ся наново що найменше о 2 милї від моря. В Картаґінї, для котрої море було необхідним услівєм єствованя, настала безмежна розпука, але й пробудила ся завзята рішучість. Оманивши чуйність Римлян, що сподївали ся на підлежність безбронного народу, з таким жаром і в такій тайнї кинули ся загально до зброєня великаньских мурів міста, до покванної будови фльоти, з чого лише дало ся (на линви обтинали картаґіньскі женщини свої коси), що римскі жовнїрі з зачудованєм нараз побачили місто приготоване до розпучливої оборони 149 р. Боротьба раз розпочата виявила розлад римского війска і неспосібність єго полководцїв. Аж син витязя зпід Підни, а наслїдком адоптациї внук Сципіона Африканьского, Сципіон Емілїян (P. Scipio Aemilianus), став в сїй пригодї консулем, хоч немав правом приписаних лїт, привернув військову карність і забрав ся енергічно до облоги. Картаґінцї боронили ся з шаленою розпукою і завзятєм. Навіть коли Римляни вже вдерли ся до міста, були приневолені ще кождий дім здобувати з окрема; в руки витязя дістали ся лише звалища. Принаглений новим приказом сенату Сципіон збурив все до нащаду; картаґіньскі посїлости стали римскою провінциєю, названою Африка (Africa), а єї столицею мала бути Утика.

Війни в Іспанії та збуренє Нуманциї. — Після другої пуньскої війни Римляни здобули значну часть Іспанії, але більші ще простори були независимі, а войовничі і бідні тамошні народи, дратовані зрадливим поступованєм і здирствами Римлян, зривали ся раз по раз до боротьби. А що тут не було так богатої добичі як на Сходї, Римляни заявляли велику неохоту до військової служби в Іспанії і наслїдком того римскі полководцї глядїли вибачливо на військовий розлад та самі звичайно допускали ся великих надуживань. Довело се до трудної війни з Люзитанами, відтак було причиною розпучливої оборони обложеного міста Нуманциї, котре приневолило навіть римского полководця до соромної здачи. Аж по зрадливім зломаню умови сенатом,

Нуманцию, на ново обложену і виголоджену, побідив висланий на єї згноблене Сципіон Емілїян, р. 133. Місто се збурено а населене продано в неволю.

Придбане провінциї Азиї. — Останнїй пергаменьский король Атталь III., на котрім вигас рід Атталїдів, найвірнїйших і найпокірнїйших римских союзників на Сходї, перед смертию в р. 133 завіщав свої скарби і державу римскому народови. Але се завіщане треба було добувати оружно і покорити місцеве населене, нераде римскій владї. Аж в 131 р. уладили Римляни нову провінцию Азию (Asia).

Надуживаня в управі провінциями. — В Римі все уважали провінциї займищами римского народу (praedia populi romani), з котрих не лише держава черпала майже всякі доходи, але кождий Римлянин мав право брати з них зиски. Провінций було вже чимало (Сицилїя і Сардинїя з Корсикою, дві Іспанїї, Дальмация й Македонїя, Африка і Азия), більше як урядників для їх управи. Все було лише 6 преторів, з тих двох (p. urbanus і p. peregrinus) перебувало в Римі для судів, а 4-х правило провінциями; до инших висилали бувших маґістратів з пророгованим imperium, проконсулїв і пропреторів. Мали їх удержувати самі провінциї, а самовільні здирства римских управників і публиканів були без міри докучливші, як тягарі і данини на річ прилюдного скарбу. Для маґістратів управа провінциями була головним способом добутку майна, а при тім поступовано так беззглядно, що показала ся потреба окремого карного трибуналу, котрий розсуджував би жалоби о здирства, quaestio repetundarum. О маґістратури убігали ся найбільше длятого, що они відчиняли дорогу до управи провінциями, а до піднесеня впливу сенату причиняла ся вельми обставина, що він призначував, котрий з урядників має дістати яку провінцию.

Зріст амбіциї і перекупство. — На курульні маґістратури вибирав нарід все по давному в comitia centuriata. Устали ся вже порядок їх наслїдства по собі, означений окремим законом (lex Villia annalis з р. 180), що приписував, в якім віцї можна доступити кождого уряду. О квестуру вільно було убігати ся по скінченю 30 літ, відтак в приписаних перервах що найменше 2-лїтних ішло едільство і претура, а на останку консулят, аж по скінченю 43 років. Цен-

зорів вибирано лише з консулярних мужів; в друге о консулят убігати ся можна було не скорше як по 10 роках. Здавна убігали ся все явно в білій тозї кандидата (toga candida, candidatus) і обходили виборцїв (ambitus, ambitio), щоби їх собі приєднати. З того часу, як уряди давали більшу материяльну користь, амбіция зросла безмежно а хоч були закони задля здержуваня безправства, перекупства при виборах діяли ся майже явно. А що дорога до найвисших урядів вела скрізь едільство, а задачею едилів було устроювати забави й ігрища, проте мали найлїпшу нагоду до прилюдного перекупства народу.

Нові роди ігрищ. — Замилуванє в ігрищах зростало безнастанно у римского народу. Гімнїчні ігрища на грецкий лад не приняли ся нїгде в Римі, крім боротьби силачів, але особливо улюблені були кріваві боротьби гляди́яторів, сильних і удатних невільників, котрі відповідно узброєні по двох мали боювати з собою острими мечами, поки оден з них не упав під ударами противника. Боротьбою хижих зьвірят поміж собою, медведїв, львів, тигрів, і т. и., також вельми любували ся; з того часу як Рим став могучим, насилано єму достатно зьвірят, особливо з Африки. Урядники садили ся оден над другого, щоби видумати щораз то нові комбінациї таких боротьб; перевисшували суми визначені із скарбу на уладженє ігрищ і докладали з власних фондів, бо знали, що се найпевнїйший спосіб зєднати собі голоси народу при виборах, а відтак уряд і управа провінциєю щедро винагороджували всякі видатки.

Невільники і лїбертини; змінений характер римского населеня. — Ігрища зуживали богато невільників, але число їх росло в Римі і в Італії, бо безнастанні війни з войовничими народами достарчували здорових і сильних невільників. Більше ще набували їх на сходї за гроші; римскі магнати мали цїлі товпи невільників всякого походженя. Одних уживали до ігрищ або до роботи на селї; инших, особливо грецких і сирийских, котрих найбільше глядано і плачено найдорожше, уживали найраднше до послуги дома і віддавали їм опіку над дїтьми та їх вихованє. Тим способом мали невільники із Сходу великий вплив на обичаї, а при легкости визволюваня невільників в Римі сам склад міского римского населеня змінював ся вельми скоро на-

слідком припливу до него чужих живел яко визволенців. Замість давної витривалости і грубої простоти, тепер характеристичною ціхою сего населеня ставала змінчивість, жадоба, нагінка за розкошами і уживанєм, бажанє збитку і дарів. В праві до голосу при виборах бачила міска римска плєбс передовсім жерело користий і особистих зисків; настав звичай, що заможні обдаровували плєбс при всяких нагодах, а дари в натурі, в поживі або напою, congiaria, бували щораз частійші при особистих торжествах (як триюмф і т. и.) або родинних у поодиноких родів.

VII. РОЗДІЛ.

Ґракхи і почини внутрішних усобиць.

Nitzsch, Die Gracchen und ihre nächsten Vorgänger. Berlin 1847. — Karl Neumann Geschichte Roms während des Verfalls der Republik vom Zeitalter des Scipio bis zum Ausgang der catilinarischen Verschwörung, 2 томи Breslau, 1881—84. — Pöhlmann, Gesch. des antiken Kommunismus u. Sozialismus, 2 томи, Монахів, 1896—99. — Julius Schwarz Die Demokratie, том II-ий: Die römische Massenherrschaft, Липск 1891. — Ed. Meyer, Die Stellung der arbeitenden Klassen in Hellas u. Rom. Дрезно 1893. — L. Bloch, Die ständischen u. socialen Kämpfe in der röm. Republik, Липск 1900.

Занепад римских селян. — Сучасно із зростом могучости і богатств Риму, щораз більше занепадало селяньство, зруйноване наслідком спустошеня Італії Ганнібальом, відтак довозом дешевого збіжа з Сицилії та Єгипту. Обтяжені довгами селяни, випродували ся і переносили до Риму, а їх оселї викуплювали сенатори, бо не мали спромоги инакше ужити гроший. Від часу 2-ої пуньскої війни число дрібних рільних господарств зменшало ся безнастанно; на місці людних давнійше сіл повставали просторі хуторні господарства великих панів, latifundia, зложені головно з левад і пасовиск, віль, городів та виноградів. В деяких околицях Італії (Етрурия) не було вже майже вільного населеня і перегодом могло не стати жовнірів для римского війска; бо до військової служби в лєгіонах покликували доси все лише оселених селян.

Бунти невільників. — На лятифундиях уживали до роботи невільників, бо се був дешевий робітник, а беззглядно визискуваний. Заняті роботою на ріллі днями на лихій страві, під бичем дозорців, звичайно визволенців, а ночию замикані в кайданах у підземних вязничих норах, ergastula, невільники палали ненавистю до своїх панів і були готові до бунту при якій небудь нагоді. В р. 135 велике їх повстанє на Сицилії викликало першу війну з невільниками. Аж по двох роках згнобило повстанців римске військо; за кару богато тисячів згинуло смертю на хресті. Та й в Італії проявило ся тоді зворушенє серед невільників і надальше можна було побоювати ся грізного бунту.

Трибунат Тиберия Ґракха 133 р. — Неоден розважний Римлянин споглядав з тревогою на ті грізні явища: убуток селян, а звідси недостача жовнїрів і збільшенє числа невільників похопних до бунту; ніхто однак не знав, як сему запобігти без викликаня незгоди й заворушеня. Аж молодий і ревний Т и б е р и й Ґ р а к х (Tiberius Sempronius Gracchus), внук Сципіона Африканьского, а син Корнелії, славної з чеснот і образованя, вибраний народним трибуном на р. 133, зараз заповів, що внесе новий а ґ р а р н и й з а к о н, котрий ніби відновляв лише якусь часть забутого давного і на пів казочного закона і забороновав посїдати прилюдні ґрунта понад міру 500 моргів. Всі що посїдали більше прилюдних ґрунтів, мали звернути сю звижку власникови т. є. державі, за винагородою вже пороблених накладів; а визначена з тою метою окрема комісия мала сї ґрунта р о з д а т и асиґнациями п о м і ж з б і д н ї л и х с е л я н на власність під услівєм, що їх не продадуть, щоби тим способом запобігти затратї селяньства. Роґация Т. Ґракха була вправдї зовсім законна, але нанесла заможнїйшим Римлянам болючі втрати, бо ріжниця поміж прилюдним а приватним полем так затерла ся, що посїдану землю ділили, діставали в спадчині і продавали на рівнї з власною. Длятого сенат не хотїв нїяк згодити ся на сю роґацию і наклонив трибуна Октавія, що супротивив ся її своїм veto. Тодї Т. Ґракх покинув правну дорогу, і хопив ся революцийного способу: вніс, щоби О к т а в і я л и ш е н о у р я д у, що було насилуванєм трибуньскої незайманости. Новий аграрний закон ухвалено відтак без перепони, але Т. Ґракх

стягнув на себе таку ненависть сенаторів, що з боязни перед одвічальностю бажав піддати ся новому виборови на трибуна. За се обжалували єго противники о замах на свободу речипосполитої, іменно відкіль вніс також, щоби нарід розпорядив скарбами короля Атталя в користь нових поселенців, хоч сенат доси все орудував доходами. При виборі трибунів повстало заворушенє; консулї не хотіли ужити незаконних способів, але часть сенаторів, що обрадували недалеко, узброіла ся в киї і поломані лавки і кинула ся з службою на приятелів Т. Ґракха. Він сам і богато єго сторонників згинули в уличній бійці.

Смерть Сципіона Емілїяна. — По смерти Т. Ґракха дальші роботи асиґнацийної комісиї зустрічали щораз нові трудности; колиж повернув зпід Нуманциї швагер Ґракхів, Сципіон Емілїян, під той час вельми впливовий, і коли він також заявив ся проти сеї комісиї, передано єї розслїди консулям, а наслїдком того устали асиґнациї. Небавом Сципіон молодший умер нагло, як думали, убитий приятелями Ґракхів, що однак нїколи не вияснило ся, бо не переведено слїдства.

Почини нових сторонництв. — Відколи затерла ся давна ріжниця станів, патрициїв і плєбеїв, особливо від часу 2-ої пуньскої війни, плєбейскі трибуни все бували орудєм сенату, спинювали своїм veto кождого з маґістратів, що не хотів беззглядно підлягати сенатови і утвердили єго рішучий вплив на управу. Тиберий Ґракх перший поважив ся проти волї сенату перевести досяглї реформи і опер ся на народних зборах, а наслїдком того стали творити ся в державі два ріжні сторонництва: оптиматів, optimates, прихильників дальшої влади сенату і популярів, populares, що бажали обмежити і знищити перевагу сенату. Провідниками сего сторонництва бувають з того часу трибуни а за їх приводом боротьба сторонництв веде ся головно в трибусових коміциях.

Реформи Ґая Ґракха. — Молодший брат Тиберия, Ґай Ґракх, став народним трибуном в р. 123., і почав зараз нагальну боротьбу з сенатом. Ґай Ґракх, менше благородний як єго брат, пристрастнїйший і жадний пімстити смерть єго, перевисшив єго талантом і бистростю, особливож вимовою, і з початку уложив о много ширший плян, щоби підорвати управу сенату, і приєднати проти него

всї суспільні верстви в Римі. Протягом двох лїт вибираний трибуном, постановив з тою метою і перевів цїлий ряд реформ. Відновлена lex agraria і закон про заснованє кольоній в Італії і провінциях приєднали єму селян жадних ґрунтів: але міский нарід, plebs urbana, що бажав легкого житя в столиці, приєднав він собі новим законом, lex frumentaria, котрий постанавляв, що відтепер кождий бідний горожанин буде діставати що місяця певну скількість збіжа за пів даром з прилюдних шпіхлїрів. Тим способом хотів Ґай Ґракх могучих сенаторів збавити впливу на нарід дарами в натурі (congiaria) і перенести єго на трибунів, але підкопував тим успіх свого аґрарного закона, бо по обниженю цїн збіжа низше коштів витворчости римскі селяни в Італії мусїли дальше занепадати. Найбільшу однак полїтичну досяглїсть мав закон про суди (lex iudiciaria). Доси справували суди виключно сенатори, а новим законом К. Ґракх віддавав суди в будучині в руки лицарства, equites, і тим то поріжнив з сенатом богатих капіталїстів, стан по сенаторах найбільш впливовий в державі. Тими і многими ще иншими законами Ґ. Ґракх став справдешньою силою і сам хопив керму полїтичних справ (так напр. закон про будову нових доріг віддав в єго руки товпи робітників і підприємців). Сенат не міг сего спинити, а щоби зломити єго вплив, був приневолений обіцювати народови устами прихильного собі трибуна (Livius Drusus) ще більше кольоній і простірнїйші в них грунта. Се зробило враженє на частину народу, але найбільше пошкодило Ґаєви те, що задумав надати римске горожаньство італьским союзникам; бо римский нарід не хотів з нїким дїлити своїх привілеїв. Не вибрано Ґая третїй раз трибуном, а коли удав ся до Африки, щоби наглядати заложенє кольонії на тім місці, де давнїйше стояла Картаґіна, вплив єго упав майже з нащадом.

Смерть Ґая Ґракха. — Противники реформ Ґ. Ґракха постановили їх тепер звалити. В розправі над тим дійшло до заворушень, сенат уповажнив консулїв до виїмкових заходів, а консуль Опімій приказав зараз зброєнє, відкинув всякі переговори з Ґракханами, котрі в переполоху схоронили ся на Авентин, велїв сю часть міста брати приступом і назначив цїну на голову Ґая Ґракха. Авентин здобули легко, сторонники Ґракха розбігли ся, він сам в утечі казав

себе убити вірному невільникови, 121 р. В сїй першій оружній боротьбі між горожанами в обсягу міста полягло вже богато жертв, більше ще (разом до 3000) опісля наслїдком сумаричних процесів Опімія. В прослїдованю іменно поконаних противників показало ся тодї незнане давнїйше в Римі завзяте, котре з того часу росло в пізнїйших усобицях і спричинило на останку велику здичілість полїтичних обичаїв.

Юґуртиньска війна, р. 112—106. — На разї сенат був необмеженим паном положеня, а останки згнобленого сторонництва популярів могли лише виглядати нагоди, щоби сам скомпромітував ся еґоізмом і недбальством о прилюдні справи. Моральний упадок сенату показав ся яскраво в часї війни з Юґуртою. Сей внук Масинїсси, нумідийского короля, і спадкоємець єго держави на спілку із свояками, вельми славолюбний, спосібний і проворний, думав, що перекупством римских достойників зуміє сам посїсти цїлу Нумідию, почав насилою та зрадою доскулювати своякам і вимордував усю семю. Але коли на останку вислано римске війско, щоби єго приневолило до покірливости, знов перекупив єго начальника консуля і задержав цїлу державу. Тодї народні трибуни підняли крик на зраду і продайність оптиматів. Юґурта, візваний на сьвідка до Риму, новим перекупством спинив доходженє, а при виходї з міста мав висказати знані слова про єго продайність. У відновленій війнї наслїдком розладу війска дізнали Римляни соромного пораженя. Аж висланий до Африки Цецилїй Метелль, оптимат непорочної правости, привернув карність у війску і відніс побіди, але війна проволокла ся, а наслїдком того й на него стали сипати ся докори. Тодї підручник Метелля, Марий, зголосив ся о консулят, а нарід обурений на всїх оптиматів повірив єму уряд і дальшу війну з Юґуртою. Побитий ще Метеллем і прогнаний з Нумідиї, Юґурта вертав раз в раз з пустинї, де нїхто не міг єго досягнути і розпочинав на ново війну. І Марий не міг єго одолїти; війна закінчила ся аж тодї, коли мавретаньский король (Бокх), до котрого схоронив ся Юґурта, видав єго Римлянам. А сей успіх осягнув Мариїв квестор, Сулля, зручними переговорами з мавританьским королем, до котрого звернув ся з великою для себе небезпечностю.

VIII. РОЗДІЛ.

Марий і Сулля.

Перша усобиця і привернене власти сенату.

Kiene, Der römische Bundesgenossenkrieg, Leipzig, 1845.—Zachariä, L. Cornelius Sulla als Ordner des Römischen Freistaates, 2 томи, Heidelberg, 1834. — E. Meyer, Geschichte des Königreiches Pontus, Leipzig 1879. — Th. Reinach, Mithritade Eupator, roi du Pont, Париж 1890. в німецкім перекладі, Липск 1894.

Марий. — Югуртиньска війна сама собою не мала більшої досяглости, але виказуючи загальне серед оптиматів зіпсутє, підкопала владу сенату. Тим більше славлено витязя Югурти, відмінного зовсім від звичайних римских магістратів. Марий (Gaius Marius), родом з Арпінум, селянин низкого походженя, без усякої товариской оглади, без образованя на грецкий лад, яко жовнїр відважний і пильний, спосібний і талановитий, від найнизших ступнїв дослугував ся у війску щораз висших достоїньств. Політичним сторонництвам в Римі довго зовсїм невідомий, але вельми славожадний, роздратований оптиматами, приняв радо піддержку сторонництва популярів вельми вдоволених, що можуть на останку когось висунути проти ненависних оптиматів. Голосили отже, що лише Марий зуміє відперти нову грозу, котра насувала на Італїю з північи.

Поява Цимбрів і Тевтонів. — Вперше тодї появили ся в історииї германьскі народи. Десь з далекої північи на полудень, посували ся Цимбри з усїм статком і семями, щоби найти собі лїпші оселї і дійшли аж недалеко Альп і північної Італії і там насамперед зустрінули ся з Римлянами. Скоро лише минула небезпека від Ганнїбаля, вернули Римляни знов у родючу долину Паду, де сягнули були ще перед другою пуньскою війною, відновили серед безнастанної боротьби з Ґаллями знищені перед тим кольонії, заложили нові, або римскі, або на латиньскім праві (Bononia, Mutina, Parma, Aquileia), заволоділи зовсїм північною Італїєю, а навіть посунули ся поза Альпи. Тамто зустрінули ся римскі жовнїрі вперше з Цимбрами, а хоч сї були заманені в засїдку, нанесли Римлянам страшне пораженє (під Нореєю 113 р.). Не вдерли ся однак до відкритої зовсїм північної Італії, але щезли Римлянам з очий на кілька лїт і появили ся знов

злучені з иншим германьским народом, Тевтонами, на заході, в заальпейскій Галлії. Римляни мали там здавна вірного союзника в грецкій кольонії Массалії, з котрою удержували як найліпші відносини, захищали її перед спільним неприятелем, Галлями. По завойованю галлійских народів докола Массалії, утворили там Римляни вже попереднійше 118 р. також провінцию, Галлію заальпейску, Gallia Transalpina (або Narbonensis від кольонії Narbo). Тут Цимбри і Тевтони побили кілька раз римскі війска і знищили їх з нащадом. По цілій Італії пішов нечуваний переполох, а в Римі серед популярів крик на неспосібність та коромоли оптиматів. Суперечно з законами вибрали Мария другий раз консулем, вислали єго з війском до Галлії, і поки не минула небезпека, вибирали єго ще тричи рік по роції, так що протягом 4 років з черги справував уряд консуля, чого ніхто доси ніколи не доступив.

Війскові реформи Мария. — Германи по спустошеню провінциї удали ся насамперед до Іспанії, а тим способом Марий мав час зреорганізувати римске війско, розстроєне пораженями, вправити і натхнути новим духом, а передовсім помножити. А що число поселених селян зменшило ся вже безмірно, проте він в сій наглій потребі став поликувати до служби в легіонах також і непоселених горожан, пролетариїв, а ся новина потягнула за собою рішучу зміну цілого характеру римских війск. Відтепер почав творити ся окремий війсковій стан; жовнірі, набирані зпосеред людий незвязаних власним інтересом з державою, глядїли кариєри у війсковій службі, ставали зовсім залежними від своїх полководців і готові були слухати їх навіть против держави. Побіч сеї основної зміни, Марий завів инші реформи чисто війскового значіня, помножив число жовнірів в легіонах до 6000 в кождім, поділив кождий легіон на 10 когорт, завів одностайну видосконалену для всїх збрую, на остапку дав легіонам нові знамена, срібні вірли, що з того часу остали їм на все.

Побіда Мария над Тевтонами і Цимбрами. — На останку повернули знов Цимбри і Тевтони, але Марий не зараз вдав ся з ними у бій. Їх незвичайні постати і спосіб войованя викликували доси все ще пострах в римскім жовнірі, держав єго отже в укріпленім таборі, поки не привик

до їх вигляду. Колиж Тевтони знов відділили ся від Цимбрів і пустили ся до границь Італії, пішов за ними і в бою під Aquae Sextiae р. 102 побив їх зовсім і винищив. Тимчасом Цимбри обійшли докола Альпи і вдерли ся до Італії від сходу, чого консуль Лютаций Катуль (Lutatius Catulus) не вспів спинити, але коли злучив ся з ним побідний Марий, спільно побили і знищили їх також, в бою під Vercellae, 101 р.

Шестий консулят Мария. — Славленого другим засновником Риму Мария, що приобіцяв пособити сторонництву популярів в боротьбі з оптиматами, вибрано шестий раз консулем р. 100, а він допоміг перевести новий аграрний закон при завзятім опорі сенату. Але провідники народу, з з котрими злучив ся і котрі єго доси піддержували, допустили ся страшного злочину, бо поубивали суперників до уряду. Тоді сенат візвав консулів, щоби насильно згнобили бурителів супокою, а Марий не сьмів усунути ся від сего обовязку. Поконаних в уличнім бою піймали і укаменували, поки ще суд міг розглянути їх справу; сторонництво популярів знов занепало зовсім, а Марий втратив усяке значінє, покинув Рим і виїхав до Азиї.

Лївій Друз в боротьби з еквітами. — Побідних оптиматів дратувало тепер найбільше, що суди були все з часів Ґая Ґракха в руках лицарского стану. Для провінций показало ся се судівництво еквітів шкіднійше і погубнійше як давні сенаторскі суди, бо з еквітів виходили публикани т. є. арендатори податків, а їх здирства були більшою ще для провінциялів мукою, як всяка самоволя маґістратів. Колиж котрий з ліпших і сумліннійших управників провінций спиняв надуживаня публиканів, то такого обжаловували о здирство і осуджували в судах лицарства. Оптимат Лївій Друз (Marcus Livius Drusus), плєбейский трибун 91 р., вніс тоді роґациї, щоби сенат доповнити значним числом еквітів і привернути єму виключне право до судів. Бажав він приєднати для сего ширші плєбейскі круги і вносив рівночасно аґрарний закон про закладини нових кольоній на всяких придатних ґрунтах в Італії. Сим останним внесенєм обурив на себе значну часть сенату і оптиматів усе противних всяким аґрарним законам; отже хоч вже переведено обидва закони в коміциях, сенат зніс їх задля

неформальностий при їх ухвалюваню. Тоді Лївій постановив вступити ся за упослїдженими італьскими союзниками.

Італьскі союзники і Лївій Друз. — В міру як росла потуга Риму, підносило ся також в цїнї право римского горожаньства. Римляни давнїйше щедро орудували ним і надавали єго многим покореним італьским народам. А тепер, коли всї горожани користували ся многими привілеями, надаванє горожаньства майже устало, а римскі союзники в Італїї попадали в щораз то гірше положенє і видані самоволї римских маґістратів, терпіли важкий гнет. Вже Ґай Ґракх думав про се, щоби надати їм право горожаньства, а Лївій Друз навязав широкі відносини з ними і запоручив їм, що переведе їх рівноправність, але перед кінцем трибунату вмер нагло, як загально думали, вбитий з понуки тих, що хотїли спинити єго наміри.

Війна із союзниками (bellum sociale). — Зараз після єго смерти союзники втратили всяку надію, що самі Римляни признають їм добровільно горожаньство, отже стали приспособлювати ся до війни і постановили знищити Рим, а на єго місце утворити нову союзну державу. Самнїти і всї сабельскі народи зірвали ся перші до повстаня, 90 р.: закипіла боротьба завзята і трудна для Римлян, по котрих сторонї остали тілько, крім Латинів, союзники в Умбриї і Етруриї. Однак не довіряли їх вірности Римляни, і по першім роцї безуспішної війни ухвалили закон, котрим признано право горожаньства всім доси вірним союзникам, щоби їх і на дальше задержати при собі, а небавом опісля і другий, котрий признавав горожаньство і тим також, що протягом двох місяців вернуть до союза з Римом. Сї способи довели до бажаної зміни в другім роцї війни; небавом лише Самнїти стояли ще оружно, а наслїдком того подумано про висилку війска на схід, куди Сулля вибраний консулем на рік 88 мав єго повести проти Мітридата, короля Понту.

Люций Корнелїй Сулля. — Від часу укінченя югуртиньскої війни відоме вже було імя Суллї (L. Cornelius Sulla), але видатнїйшого становища полїтичного не займав він доси. Нащадок старинного патрициївского роду, зачисляв ся він до найвисшої римскої аристократиї; високо і всесторонно осьвічений, а без полїтичної амбіциї, любив він веселе то-

вариске житє і в нїм визначав ся, але о уряди не убігав ся дуже пильно, лише горожаньскі обовязки сповняв вельми ревно і точно. Чого однак раз підняв ся, то виконував з непогамованою енергією і послїдовністю супокійно і холодно обдумував заздалегідь, що узнав потрібним і не уступав опісля перед нїчим, готов при данїй нагодї до найбільшої строгости.

Марий в союзї з Сульпіциєм Руфом. — Хоч надано горожаньство всім Італїкам, котрі зложили збрую, однак не хотїли порівнати їх від разу з давними горожанами, щоби не могли мати переваги в народних зборах; записано їх отже всїх лише у кілька tribus а не у всї. Плєбейский трибун, Сульпіций (Sulpicius) Руф, вніс рогацию о їх повну рівноправність, але опер ся тому сенат і обидва консулї, і аж коли Сульпіций, окружений оружними ватагами, одного консуля зневолив до побігу з Риму, а другого, Суллю, до понехання опору, ухвалено се, що вносив. Небавом Сулля віддалив ся до війска, до Кампанїї і звідтіль прямо мав рушити проти Мітридата. Але Сульпіций Руф змовив ся тепер з Мариєм, щоби Суллї відобрати начальство і довів в коміциях до ухвали, котрою війну проти Мітридата повірено Мариєви. З часу 6-го консуляту усунений від усего і лишений усякого впливу, славожадний сей старець палав найбільшою ненавистю до оптиматів і злучив ся знов з популярами.

Почин усобицї, 88—82; перші проскрипциї. — Коли однак прибули до війска два трибуни вислані з Риму, щоби відобрати єго від Суллї, вперше проявив ся наслїдок змін довершених в армії від часу військових реформ Мария. Перший раз римский жовнїр, доси все послушний законам, волїв піти за голосом свого полководця, що відказав послуху ухвалї коміций і візвав війско до походу на Рим, щоби звалити управу Сульпіция. Вправдї лишили війско в дорозї всї офіцири, однак Сулля в згодї з другим консулем впровадив війско до Риму, сточив в єго улицях бій із сторонниками Мария, побив їх легко і зовсїм заволодів столицею, 88 р. Була се перша усобиця, бо доси бували тільки оружні заворушеня уличні. Недавні ухвали знесено, Сульпіция і Мария (враз з 10 иншими) винято з під права без судового дох дженя. Сульпіций здігнаний в утечі зги-

нув, а голову єго виставлено на ринку, на мовниці. Марий схоронив ся до Африки, де тиняв ся якийсь час і проживав мабуть на звалищах Картагіни. Сулля поспішав на схід, отже поробив лише дрібні реформи і обмежив владу трибунів, а відтак пустив ся з війском до Греции проти Мітридата.

Убийства Мария 87 р. — Зараз після відходу Суллї консуль Цинна (L. Cornelius Cinna) підняв знов справу рівноправности нових горожан, а наслідком великих агітаций повтаряли ся безнастанно уличні боротьби. Цинна побитий в них утік з Риму і за прикладом Суллї відкликнув ся до війска. Жовнїрі і за ним потягли під місто; на вість про сї заворушеня явив ся в Етруриї Марий з горсткою прогнанцїв, зібрав коло себе всяких збігцїв і невільників, зближив ся до Риму і з півночи війшов в порозумінє з Цинною. Стиснені з двох боків оптимати вдали ся в переговори і запрошували Цинну, щоби знов обняв консулят, а Мария, щоби вернув до міста. З глузованєм відповів Марий, що єму не вільно війти до міста, бо є винятий зпід права; але коли чим скоріше скликали комиції, щоби ухвалили єго реституцию, не вижидав кінця зборів і вдер ся в улиці із своєю ватагою. На кого з прохожих глянув насуплений, або не віддав єму привіту, сего зараз убивано. Весь Рим сплинув кровю многих жертв; протягом 5 днїв убивано оптиматів і грабовано їх доми. Коли власні сторонники Мария, злякані страшенним нещастєм, не могли здержати жорстокости єго убийників, велїли війску окружити їх і вирізати і так привернено сякий такий лад. Хто з сторонництва оптиматів не утік до Суллї, втратив тодї житє; майно всїх сконфісковано. Усунено реформи Суллї, єго відсуджено від начальства на Сходї і вислано за ним наслїдника. Марий і Цинна без вибору стали консулями на слїдуючий рік.

Смерть Мария і володїнє Цинни. — Марий осягнув найвисшу цїль своїх мрій, 7-ий консулят, однак не довго тим тїшив ся. Вже в кільканайцять днїв по відобраню урядованя, 86 р., умер винищений пристрастями і вражінями останних нагальних подїй. Славлений колись спасителем, лишив тепер по собі нещасну тямку. Владу задержав сам Цинна яко одинокий консуль, в сїм роцї і в слїдуючім без ніякого товариша, відтак прибрав собі товариша. Була се влада одного лише сторонництва т. зв. Мариянів. Тим-

часом Сулля воював щасливо на Сході і не дбав на разі про се, що діяло ся в Італії. Коли оповістив сенатови, що закінчив війну і повертає вже з військом, 84 р., сенат бажав виступити посередником, щоби обминути усобицю; Цинна однак не дав єму прийти до голосу, розпочав зброєня і сам удав ся до війска, але згинув убитий жовнірами середворохобні. Товариш єго в консуляті не перестав зброїти ся енергічно.

Королївство Понту і перша війна Римлян з Мітридатом, 88—84. — Королївством Понту звала ся та часть Каппадокії в Азиї Меншій, що лежала над Чорним морем (Cappadocia ad Pontum), а єго королї, що мали звичайно імя Мітридата, виводили ся від давних перских сатрапів. Королї Понту утворили собі се королївство серед боротьби полководців Александра В. о поділ єго держави, підбили грецкі міста на морскім побережу, але дали грецкому живлу захист і з помогою Ґреків зорґанїзували велике війско і могучу фльоту. Коли Римляни уладили свою провінцию Азию, король Понту достарчив їм помоги, щоби заслужити собі нові посїлости. Єго нащадок, Мітридат VI. Евпатор, розвинув незвичайні здібности військові і органїзаторскі і з помогою своєї фльоти став володарем Чорного моря, заволодів краями у підніжа Кавказу (Кольхіда) і сягнув на Крим (Херсонес таврийский), де опікував ся грецкими містами і утворив собі босфорску державу над Азівским морем. На останку став розпростирати ся в Азиї Меншій, поблизу римскої провінциї, і не оглядав ся на Римлян, котрих влада була особливо зненавиджена, бо іменно ся провінция найбільш зазнавала здирства римских публиканів. Коли отже Мітридат побив римского ґубернатора Азиї, що вмішав ся в єго боротьбу з королем Бітинії, наїхав провінцию, котрої населенці від разу повитали єго радо. Щоби їм вчинити неможливим раз на все всяке примиренє з Римлянами, велїв одного дня повбивати всїх Італїків, котрі тоді пробували в провінциї, 88 р. А коли в Грециї відозвало ся досить загально невдоволенє Римлянами, Мітридат вислав там небавом свої війска, за котрих появою кілька держав, передовсїм Атени, зараз з ним злучили ся. Римляни не могли сему запобігти, бо зразу здержувала їх трудна суспільна війна, відтак початок особиці. На останку

Сулля поспішив до Грециї, як лише міг найскорше, обляг безпроволочно Атени, здобув їх по завзятій обороні і видав на грабоване жовнїрям, 86 р., опісля однак обдарував знов самоуправою і увільнив від усяких данин з почести для давної слави і цвитучих ту ще наук. Тимчасом в Римі лишено Суллю начальства, а до єго табору схоронило ся богато сенаторів прослїдуваних Марием і Цинною. Хоч они намовляли єго виправити ся до Італії, Сулля не перервав війни і двічи віднїс побіду в Беотиї над військами Мітридата, котрий і в Азиї Меншій почав тратити вплив і прихильність наслїдком жорстокостий. Захитаний і готов до переговорів, мав до вибору, чи то порозумівати ся з Суллею, чи також з тим наслїдником, визначеним сенатом, що виправив ся прямо до Азиї і там відзискав значну часть провінциї. Мітридат заключив мир з Суллею на основі привернення стану, який був перед війною, 84 р. Військо Мариянів збунтувало ся і перейшло також на сторону Суллї, котрий вирушив з побідним військом домів та причалив без всякої перепони в Італії.

Конець першої особиці 88—82. — Вертаючи до Італії з зовсїм відданим собі військом, Сулля бажав обминути усобицю і готов був погодити ся з противниками, але не міг признати сего, що стало ся в єго неприяві. Поспішали до него з усїх сторін прогнанці оптимати; а молодий Гней Помпей, що доси держав ся оддалїк обидвох сторонництв, привів значні оружні сили, зібрані в своїх просторих добрах. Сулля почав зразу переговори; після їх розриву, серед боротьби в цїлій Італії, зближав ся щораз більше до Риму і переманив на свій бік богато жовнїрів. Коли і в Римі сторонництво прихильне Суллї стало піднимати голову, сторонництво Мариянів ще раз довело до убийства оптиматів, а син Мария зачинив ся в Пренесте, де єго притиснули з усїх боків. Тодї то Самнїти, непокорені доси від часу суспільної війни, кинули ся прожогом на Рим, щоби в останній ще хвилї збурити ненависне і безборонне місто. Ледво вспів Сулля їм на час заступити дорогу і коловоріт міста (porta collina) нанїс їм рішуче і страшне пораженє. Всякий опір був зовсїм зломаний, 82 р. Висланий заздалегідь на Сицилію і до Африки Помпей згнобив там останки Мариянів.

Диктатура Суллї, 82—79, і проскрипциї. — Сулля постановив винищити противників з нащадом. Зараз після побіди коло колїньских воріт велїв вирізати кілька тисяч Самнїтів, що здали ся після бою. Вибраний на коміциях диктатором на необмежений час, став без суду видавати засуди смерти. А коли звернули єго бачність на те, що всїх безпокоїть, бо нїхто не є певний своєі долї, велїв укладати і виставляти прилюдно списи тих, що є вняті з під права. Тим способом повстали т. зв. проскрипциї; кождий, кого уміщено на проскрипцийнім списї, підпадав смерти і конфіскатї всяких дібр; хтонебудь єго убив і зложив сего докази, діставав доволї значну грошеву нагороду; голови убитих уставляли на мовницї на ринку. По першім проскрипцийнім списї появив ся другий і третїй; в Римі настав тероризм і діяли ся страшні надуживаня, на котрі Сулля глядїв скрізь пальцї. Около 5000 людий мало впасти жертвою проскрипциї; їх нащадків лишив Сулля всяких полїтичних прав, і відбирав їм змогу справувати уряди і достоїньства. Наслїдком конфіскат нагромадило ся там богато посїлостий в руках Суллї, що продавав їх нераз за безцїн або давав даром своїм помічникам. Богато муніципальних міст лишено земскої власности, щоби придбати ґрунта для роздачі між ветєранів Суллї. З їх помогою держав Сулля весь край в своїх руках, а в Римі запевнив собі готову піддержку в товпах невільників, котрі наслїдком конфіскати стали скарбовою власностю, а котрих Сулля визволив і зробив горожанами. Длятого право горожаньства стратило тоді всяке полїтичне значінє.

Реформи Суллї і реставрация влади сенату. — Сулля віддавав усю владу сенатови, а що прорідили єго убийства і проскрипциї, не лише доповнив єго, але підніс єго число до 600, і впровадив до него богато своїх креатур. Уряд цензорів зніс в будучинї, а число инших урядників значно помножив, признав їм зараз по виборі вступ до сенату і запевнив єму постійне і правильне доповнюванє. Консулів остало й на дальше тільки 2, але преторів мало бути від тепер 8, квесторів 20, а кождий квестор ставав сенатором. Тим способом сенат мав бути управною корпорацнєю досмертно вибраною горожанами; значінє народних зборів значно обмежив Сулля, бо всякі комі-

циї могли ухвалювати з того часу лише на внесене сенату і по его попередній ухвалі. Законодатну владу удержували comitia centuriata; comitia tributa і владу трибунів значно обмежено, а трибунам остало лише первісне ius auxilii, без ніякого законодатного почину. А щоби здержати від трибунату всяких славожадних і спосібних людий, заборонив Сулля трибунам убігати ся опісля о який небудь уряд. До того всі висші уряди можна було одержати лише в приписаному віці, по перервах між одним а другим. Найдосяглійші були судові реформи Суллї; відняв він суди еквітам а віддав їх виключно сенаторам, передовсім однак зорганізував нові карні суди т. є. установив цілий ряд постійних трибуналів, quaestiones perpetuae, під проводом преторів. Всі консулї і претори мали з того часу протягом цілого року урядованя оставати в Римі і тут сповняти свої обовязки: аж в слідуючім році з пророгованим imperium мало удавати ся тих 10 промагістратів (2 проконсулів і 8 пропреторів) на другий рік до одної з 10 провінций (Сицилія, Сардинія, 2 Іспанії, дві Ґаллії: cisalpina і transalpina, Македонія, Африка, Азия, Кілїкія), котру кождому мав визначити сенат.

Смерть Суллї. — Три роки правив Сулля з необмеженою владою, покликував однак до ухвали нових законів комиції, в котрих проводили і мали все більшість его ветерани і визволенції. З початком року 79 велїв заздалегідь вибрати консулїв і зложив диктатуру а заразом зніс сей уряд в будучині. На загальний причуд заявив Сулля, що готов є до одвічальности, колиб її хто домагав ся від него і усунув ся з Риму до своєї вілї, тут віддав ся знов спокійно розкошам приватного житя і писав по грецки памятники, котрі однак запропастили ся. В рік несповна умер нагло 78 р.; его тіло спроваджено до Риму і похоронено з виїмковими почестями. І дійсно Сулля був за тих кілька років монархом в Римі, а сей приклад підкопував уже з гори і ціль і успішні наслїдки его реформи.

IX. РОЗДІЛ.

Помпей і Цезар. Друга усобиця і початки монархії.

Drumann, Geschichte Roms in seinem Uebergange von der Republik zur monarchischen Verfassung, oder Pompejus, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen, 6 томів, Королевець, 1834—44 (нове вид. в обр. Groebe-го, Берлїн 1900 і сл.). — Boisier, La conjuration de Catilina, Париж 1908. — Той сам, Cicéron et ses amis, Париж 1865 (і кілька пізн. вид.). — K. Morawski, M. Tullius Cicero, życie i dzieła, Kraków 1911. — Zieliński, Cicero im Wandel der Jahrhunderte, Липск 1908 (2. вид.). — F. Aly, Ciceros Leben u. Schriften, Berlin 1891. — Maissiat, Jules César en Gaule, 3 томи, Париж, 1865—81. — V. Göler, Caesars gallischer Krieg, 2 томи, Freiburg 1880. — T. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaule, Льондон 1899. — Camille Jullian, Gallia, Tableau sommaire de la Gaule sous la domination romaine, Париж 1902. — Той сам, Hist. de la Gaule, доси 2 томи (до римских часів), Париж, 1908. — P. Guiraud, Le différend entre César et le sénat, Париж 1879. — Nissen, Der Ausbruch des Bürgerkrieges 49 v. Chr. (в Sybels Hist. Zeitchrift т. 43 і 45). — Stoffel, Histoire de Jules César, guerre civile, 3 томи, Париж 1887. — Judeich, Caesar im Orient, Leipzig, 1885 р.

Лєпід і Серторий. — З привернєнєм влади сенату нищив Сулля всїх противників з такою беззглядною строгостю, що від початку всї ті, котрих доторкнули ся єго реформи, зненавидїли єго завзято. Перший замах підняв на них, майже зараз після смерти Суллї, тогочасний консуль Емілїй (Aemilius) Лєпід і внїс, щоби привернено політичні права нащадкам проскрибованих. Але сему опер ся сенат; а коли Лєпід по упливі консуляту зачав зброїти ся, побитий в Етрурії приневолений був утїкати і вмер небавом опісля. Недобитки єго виддїлу схоронили ся до Іспанії, де оден з найвдатнїйших Мариянів, Серторий (Quintus Sertorius), проскрибований Суллею, ще перед єго смертию вернув на візванє деяких іспаньских народів і з того часу протягом кількох лїт, 80—72, всиів удержати ся, надармо поборюваний висиланими там іменем сенату управниками. Обдарований незвичайним талантом, Серторий зорганїзував з Іспанів значне війско, закладав школи на римский спосіб для італьскої молодежи і тим причинив ся вельми успішно до романїзациї тих провінций. Навіть висланий на останку проти него Помпей не зміг єго одолїти і аж тодї довів Іспанїю до підлежности, коли Серторий згинув, убитий зрадливо одним із суперників у власнім таборі.

Помпей. — Ґней Помпей (Gnaeius Pompeius) в молодім віці вмішав ся в усобицю і з того часу стояв усе на боці оптиматів. Сулля, котрому віддав великі прислуги, заявляв єму за се незвичайну прихильність і повірив независиме начальство молодцеви, що не мав ще літ приписаних для справованя якого небудь висшого уряду. Колиж Помпей повернув з Африки, де згнобив Мариянів, повитав єго Сулля прозвищем Великого, Magnus, і призволив на єго триюмф. Се розбудило в Помпею незвичайну честилюбність і гордовитість; пняв ся з того часу до виїмкових почестий, навмисне не убігав ся о низші уряди, а по повороті з Іспанії домагав ся відразу консуляту супроти всяких сулляньских приписів. Стрітивши опір сенату, оглянув ся за союзниками.

Красс і невільнича війна. — З того часу як в Італії розповсюдило ся замилованє в ґлядияторских ігрищах, повстали досить численні школи ґлядияторів, в котрих систематично виучувано найвдатнійших невільників, щоби їх відтак наймати за гроші на видовища. З такої то школи в Капуї кількадесять відважних невільників утікло в сусїдні гори, 73 р., а з всїх усюдів стали до них збігати ся инші невільники, котрих число в цїлій Італії більшало безнастанно. Талановитий Трак, Спартак, вибраний товаришами начальником, зорганїзував з них значне військо, що вспіло навіть побити кількакротно вислані проти них відділи римского війска. Щораз дальше ширив ся бунт, злучений із страшним опустошенєм краю і великими жорстокостями що до давнїйших панів; невільники були довший час непобідимі, доки не закрала ся в їх табор незгода, котра на останку допомогла Римлянам до побіди. Претор Красс закінчив сю трудну і соромну війну в третїм єї роцї, 71, і строго покарав товпи пійманих невільників; дрібну їх частину, котра передерла ся на північ, знищив по дорозї повертаючий з Іспанії Помпей. Обидва сї мужі споглядали зразу на себе завидливо, бо обидва бажали консуляту. Красс (Marcus Licinius Crassus) крім того був уже старший чоловік і мав за собою звичайну урядову карієру. Оптимат з могучого роду, в котрім було богато бесїдників і знаменитих правників, при проскрипциях доробив ся великого маєтку, бо скуповував за безцїн добра проскрибованих, і був тепер найбогатшим

чоловіком в Римі; в сенаті не довіряли єму, хоч був доси Суллянцем, бо мав численні зносини з невдоволеними капіталістами т. є. з еквігами.

Занепад влади сенату. — Обидва сї суперники небавом порозуміли ся і з собою і з гнобленим сторонництвом популярів, котре приобіцяло їм бажаний уряд за ціну знищеня ненависних сулляньских законів. Коли отже Помпей і Красс стали консулями на р. 70, зараз наслідком їх рогаций, ухвалених проти опору оптиматів, не лише нащадки проскрибованих відзискали політичні права, але також що нерівно більшу мало досяглість, привернено ціле давне становище трибунів і компетенцию трибусових коміций до ухвалюваня законів, а суди віддано знов еквітам. Знесена Суллею цензура віджила вже перед тим; тим способом по несповна 10 роках упала знов влада сенату.

Хижаки на Середземному морі. — Римляни ніколи не дбали про безпечність моря і занедбували так дуже свої фльоти, що хижацтво було неустанним лихом на Середземному морі. Особливо після проскрипций богато збігців і прогнанців жило з розбишацтва на морі з розпуки або конечности. Ніяке купецке судно не було безпечне перед їх грабованєм; нераз хижаки запускали ся навіть на суходіл досить далеко і грабували сьміливо села і міста на побережу. Всякі виправи на них не вдавали ся длятого, що хоч викорінили звичайно розбої в одній стороні, не спиняли однак хижаків переносити своїх осїдків де инде. Острів Крета і скелисті побережа Кілікії в Азиї давали їм усе захист; зорганїзовані в справдешню хижацку державу, удержували постійні зносини з усякими ворогами урядового Риму (Серторий, Мітридат). А що на потреби Риму та Італії не вистарчала вже тоді власна витворчість збіжа і потреба було єго спроваджувати з Сицилії, Африки або Єгипту, потуга хижацтва, що перетинало довози, грозила Римови голодованєм.

Помпей нищить хижацтво. — Ся обставина дала змогу сторонництву популярів вивдячити ся небавом Помпеєви за прислугу, котру він віддав яко консуль. Коли імено настала велика дорожня збіжа в Римі, ухвалою народу (lex Gabinia) віддано Помпеєви на три роки найвисше начальство на всїх побережах і вистачено велику

фльоту, 67 р. Помпей забрав ся до діла так скоро і так влучно поділив ціле море і побережа на військові округи, а всюди рівночасно розпочав діяльність, що вже протягом 40 днів очистив з хижаків західну часть Середземного моря; опісля гонив їх на схід і випер з Кілікії і збурив там богато скелистих замків. По трех місяцях сповнив зовсім свою задачу; зараз отже найдено для него становище рівно виїмкове а однак почеснійше.

Нова війна з Мітридатом. Люкулль в Арменії. — Після миру з Суллею, Мітридат укріпив і розпростер свою босфораньску державу, а відтак війшов в тісні зносини з арменьским королем Тиграном. Сей король став тоді наймогутнійшим володарем на Сході. Він покористував ся безнастанним занепаданєм сирийскої держави Селєвкідів, перейшов ріку Тигр, загорнув часть Мезопотамії і заложив там нову столицю Тиграноцерта. Злучений з ним Мітридат зносив ся з помогою хижаків з Серториєм і спровадив з Іспанії римских збігців, котрі зорганізували єго збройні сили на римский лад. Тоді Мітридат почав нову війну з Римлянами, не дав їм загорнути Бітинії записаної завіщанєм останнього короля Нікомеда, а побив римского воєводу і сам заволодів сим краєм, 74 р. Поки однак вспів покорити грецкі міста на побережу, Л. Люкулль (Lucius Lucullus), вдатний римский полководець, не лише вигнав єго з Бітинії, але також побив в самім Понті, а відтак прослідував утікаючого в арменьскі посілости і побідив Тиграна під Тиграноцертою і запустив ся до властивої Арменії. Там однак, в гористім і зимнім краю, римске війско терпіло великий недостаток; жовнїрі зачали ся ворушити, відказали дальшого походу і приневолили Люкулля, що відпровадив їх знов в Мезопотамію на супочинок. Тоді Мітридат напав знов на Понт і вигнав з відсіль нечисленні римскі залоги. На разї утрачено всї користи дотепершньої кількалїтної війни, 74—67; в Римі відозвали ся голосні жалї на Люкулля, що організував знов провінцию Азию і обмежав здирства публиканів а тим наразив собі всїх римских капіталїстів.

Помпей витязем Мітридата. Придбанє Сирії. — Тоді то ухвалою народу (lex Manilia) надано Помпеєви найвисше начальство в усїх посілостях римских в Азиї.

Помпей збирав овочі попередних побід Люкулля і одним боєм так розгромив Мітридата, що сей був приневолений утікати далеко на північ, до своєї босфораньскої держави. Королївство Понту стало римскою провінциєю; а Тигран загрожений у власнім краю (бунтом сина), упокорив ся перед Помпеєм і обіцяв видати всї придбаня поза Арменїєю а заразом виплатити значні воєнні кошта. Спершу прослїдував Помпей Мітридата аж по Кавказ і покорив хоробрі народи поселені у єго підніжа; небавом однак звернув ся на полудне і знищив останки сирийскої держави Селєвкідів, 64 р. Могуча колись та монархія, від давна тратила по частинї дальші провінциї, а по нових потрясенях і заборах Тиграна так ослабла, що тепер упала без боротьби, коли Помпей відказав признаня останним Селєвкідам. Враз з цїлою Сириєю дістали ся під зверхність Римлян також Жиди.

Юдея і Жиди від часу вавилоньскої неволї. — За дозволом Кира повернули Жиди в Юдею і відбудували сьвятиню в Єрусалимі, жили з того часу супокійно яко піддані перских королїв після власних прав і релїгійних приписів та перейшли відтак під владу Александра, опісля єгипетских Птолємеїв, до котрих належала Палестина. Богато з них проживало в Александриї, віддавали ся торговлї і переймали ся грецкою цивілїзациєю; але всї Жиди признавали єрусалимску сьвятиню одиноким релїгійним осередком і в церковнім обсягу підлягали власти тамошнього первосьвященика. Коли Палестина дістала ся Селєвкідам, король Антиох IV. Епіфан почав насильно приневолювати Жидів, щоби вирекли ся своїх звичаїв і релїгійних обрядів і тим прослїдованєм викликав їх розпучливу боротьбу в оборонї релїгії і традициї. Під проводом братів Макавеїв (167—142) Юдея здобула собі на останку независимість і з занепадом держави Селєвкідів удержала свою независимість. Правили тут нащадки роду Макавеїв, чи то яко первосьвященики, чи навіть яко королї і лучили найвисшу церковну і полїтичну владу в руках одного. Серед Жидів були безнастанні суперечки сторониц тв і сект: Саддукеїв, прихильників грецкої осьвіти, котру намагали ся злучити із своїм Законом, і Фарисеїв, строгих сторожів Закона, що відкидали все чуже. Обидва сї сторонництва бороли ся вже з собою оружно і відклик-

нули ся до Помпея, котрий заявив ся за Фарисеями, здобув Єрусалим, 64 р., та віддав Жидів під владу їх первосьвященика, не тикаючи їх релігійної окремішности.

Смерть Мітридата і нові провінциї на Сході. — Тимчасом Мітридат дістав ся на Таврику (Крим) і снував вправдї пляни нових війн з Римом, але наслїдком бунту власного сина Фарнака сам собі відобрав житє, 63 р., щоби не попав в єго руки. Фарнак чим скорше умовив ся з Помпеєм і вдоволив ся босфораньскою державою. Понт враз з Бітинїєю уладив Помпей яко провінцию, другу нову провінцию утворив з Сириї (з Фенїкією) а давнїйші провінциї Азию і Кілїкію побільшив і упорядкував; тут і там остали деякі сумежні краї при мнимій независимости, під управою своїх володарів, а в дїйсности зависимих від Риму яко єго союзники. По скінченю всїх боротьб і цїлої організациї Сходу, 62, Помпей придбав для держави так просторі краї і стілько скарбів, що двічи збільшили ся прилюдні доходи. Зате вертаючи до Італії, домагав ся від сенату, щоби затверджено всї єго розпорядки, а єго побідних ветеранів винагороджено надїленєм ґрунтів; але в сїй справі зустрінув сильний опір сенату, котрого становище саме тодї значно скріпило ся.

Люкулль і римский збиток; доми, вілї і бенкети. — Неохоту сенату до Помпея розбуджував особливо Люкулль, попередник єго в Азиї, котрого уладженя Помпей там усунув і змінив і з ним обійшов ся вельми беззглядно. Люкулль, не лише знаменитий полководець, але й всесторонно осьвічений оптимат могучого роду, вславив ся найбільш у нащадків невиданим доси збитком, як в уладженю дому, так передовсїм виставними бенкетами. Тодї саме заможні Римляни почали собі будувати величаві палати, тим простірнїйші, що лише виїмково деякі їх части були поверхові. Особливо великі простори займали сїльскі доми римских магнатів, котрих звичайно по кілька мали в ріжних сторонах Італії, над морем або в горах; окружали їх просторі городи, повні гарних цьвітів, саджавок для штучної годівлї риб і водограї для охолоди. В житлах садили ся на найвисшу вигадливість, ставили колюмнади з мрамору спроваджуваного з ріжних сторін сьвіта і викладали ним стїни в ріжноцьвітні взірцї. Вишукували незвичайно дорого-

цінні а іменно особливші наряди; за рідкі покази платили Римляни нераз казочні ціни. А найціннійшою окрасою житла були витвори грецкої штуки, найбільш різьби, котрі стягали з усіх усюдів великим накладом. Головну часть римского дому становила велика приємна саля, atrium, в середині відкрита і вистачена салжавкою, impluvium, в котрій тепер звичайно била фонтана. В сїй салї находили ся портрети предків, imagines. Але побіч atrium велике вже значінє здобули собі їдальні, triclinium. Ще більший збиток як в житлах проявив ся в римских бенкетах. До бенкету розкладали ся Римляни на відповідних лавах, triclinia (по трех на одній; звідсіль їх назва), вкритих дорогоцінними коврами. Страви були численні і найвигадливійші. З далеких сторін спроваджували зьвірину, птаство, риби, а особливо овочі і найдобірнійші ярини; їх годівлю розповсюджено так значно, що наслїдком того ціла фльора Італії (вчасти і фавна) змінила ся зовсїм в останних часах речипосполитої і за цїсарства, а ціла Італія стала якби одним городом. Римскі бенкети урозмаїчувано всякого рода продукциями для забави гостий, сьпівами і танцями невільників; з вистави і дорогоцінности славні були особливо бенкети всяких колєгій жерців.

Змова Катилїни. — Сей великий збиток доводив многих оптиматів до руїни. Особливо молодїж могучих родів, розкидуючи гроші на всї боки, попадала у великі довги а збіднївши, напастована вірителями, бажала полїтичних змін і переворотів, котрі дали би їй нагоду позбути ся довгів. Гуляща і зруйнована золота молодїж римска громадила ся тоді около талановитого провідника. Катилїна (L. Sergius Catilina), патриций старинного роду, за часів сулляньскої проскрипциї визначив ся строгостю і зібрав значний маєток, але опісля промарнував єго на свавільний збиток. З того часу намагав ся з помогою подібних собі молодців осягнути консулят і довести до бажаного перевороту. З єго приводу повстала змова; хто мав що втратити, лякав ся сеї хвилї, колиб Катилїна став консулем. Длятого роблено заходи, щоби єго не допустити до уряду; але вплив оптиматів так підупав, а Катилїна мав так богато сторонників, що при виборах приневолені були протиставити єму чоловіка любленого, що доси не належав до оптиматів.

Цицерон і римска вимова. — Був се Цицерон (Marcus Tullius Cicero, родом з Арпінум), найзнаменитший римский бесідник, що вже в молодім віці виступив вперше яко судовий оборонець, опісляж ще удав ся до Греції і Азиї Меншої, доповнити там науки; було се іменно загальним у Римлян звичаєм, що по скінченю науки у домашнього педагога, звичайно грецкого невільника, або в місцевих школах граматиків, їздили для висшої осьвіти, в реториці і фільософії, до славних грецких шкіл, в Атенах, на Род і до инших міст в Азиї і Сириї. Після повороту із Сходу Цицерон ставав щораз славнійшим речником в Римі, де здавна в сенаті, а особливо в судах, поплачувала вимова, спершу невчена, відтак щораз більше вміла, оперта на грецкій реториці. Обидва Гракхи, особливо Ґай, були знаменитими бесідниками. В довгім ряді троха пізнійших старшого від Цицерона Гортензия вважали найзнаменитшим, поки єго не притьмив Цицерон. Чоловік чесний і правий, високо осьвічений, перенятий почестию для грецкої просьвіти, не був він політичним мужем сильного характеру і непохитних переконань; вразливий, жадний признаня і похвали, досить легко підлягав зверхним впливам і ставав хитким. Боронив він усяку справу, яку єму повірено і здобував собі вимовою велику славу та доходив до щораз висших урядів. Колиж зачав убігати ся о консулят, піддержали єго оптимати, хоч був homo novus, щоби не допустити Катиліни, а тим так собі єго приєднали, що з того часу був вірним сторонником влади сенату.

Консулят Цицерона і знївеченє змови Катиліни, 63 р. — За цілий рік свого консуляту Цицерон безнастанно робив сенатови великі прислуги, а передовсім пильно слідив Катиліну, що не зрік ся зовсім своїх замірів, а тепер орґанїзував саме на добре змову, готов дійти до влади насилою, убити консуля провідника виборів, узброїти невільників, підпалити місто, щоби лише дійти до цїли. Цицерон знав про кождий єго крок, однак не мав в руках незбитих доказів і длятого напав на него в сенаті нагальною промовою (перша Катилїнарска), бажаючи тим приневолити єго до відкритого дїланя. Колиж осягнув дійсно сей наслїдок, що Катилїна зляканий покинув Рим і удав ся до Етрурії, до віддїлів, котрі в порозуміню з ним там зброїли ся, Цицерон зараз увязнив оставших в Римі инших змов-

ників і по великій нараді в сенаті казав їх стратити без суду. Проти Катиліни вислано оружні віддїли, він сам боров ся хоробро і поляг в бою, а Цицерона визначив сенат почесним прозвищем вітця вітчини.

Сенат в незгоді з Помпеєм. Катон молодший. — Наслідком знївеченя змови Катиліни зросла вельми влада сенату, з котрим тоді злучили ся еквіти; але з великим неспокоєм виглядали повороту побідного на сході Помпея, бо пособлений вйском міг легко сягнути по найвисшу владу. Помпей одначе зараз розпустив своє вйско, відбув триюмф з невиданою доси величавостю і манив ся надїєю, що сенат добровільно вволить єго бажаням. Сему опирав ся як найсильнїйше Катон (M. Porcius Cato) молодший, особистість вже тоді визначна, хоч молодого ще віку, виїмковою серед оптиматів правостю характеру, чоловік перенятий глибоко основами стоїцкої фільософії, горячий прихильник републиканьскої управи і влади сенату, суворий для себе і для инших, несхитний сторож всяких постанов права і законів. За єго приводом сенат відкинув домаганя Помпея яко незгідні з постановами; бажаючи поставити на своїм, Помпей приневолений був знов оглянути ся за союзниками проти сенату, якто вже раз вчинив перед 10 роками.

Молодість Цезара. — В першім рядї людий нерадих владї сенату станув тепер Юлїй Цезар (Gaius Julius Caesar), нащадок вельми старинного патрициївского роду, сам однак родинними звязками (сестрінець Мария і зять Цинни) змалку злучений із сторонництвом популярів. В молодих лїтах проскрибований Суллею, спас ся вправдї наслїдком просьб могучих свояків, але віддалив ся тодї на Схід і забрав ся до науки. До Риму вернув аж по смерти Суллї і дав ся пізнати яко приятель народу найперше тим, що обжалував перед судами многих участників в проскрипциях, а відтак незвичайними ігрищами, котрі устроював яко курульний еділь, чим зруйнував ся зовсім і попав у великі довги. Головно однак знали єго з вимови і осьвіти, а особливо товариских прикмет, ввічливих обичаїв і великої чепурности. Коли правив претурою, мав не оден спір з сенатом; яко пропретор міг аж тодї удати ся до визначеної єму провінциї Іспанії, все ще неспокійної, і перший раз найшов на-

году визначити ся у війні; саме по повороті хотів осягнути консулят.

Перший триюмвірат 60 р. і консулят Цезара 59 р. — Сенат намагав ся всякими заходами не допустити Цезара до консуляту, бо знали єго зручність, беззглядність і ворожу для сенату вдачу. Тоді однак Красс став посередником між Цезаром а Помпеєм, і сї три мужі: найславнійший воєвода, найзручнійший полїтик і найбогатший чоловік в Римі, злучили ся з собою, щоби пособляти собі обопільно. Се був перший триюмвірат 60 р. З помогою обидвох товаришів та їх сторонників Цезар став консулем, зломив опір свого товариша Бібуля, за котрим стояв сенат, і перевів в коміциях затвердженє всего, що Помпей зарядив в Азиї, заразом нові аґрарні закони, котрі наділяли ґрунтами Помпеєвих ветеранів. А сам дістав, також ухвалою народу, обидві Ґаллїї, передальпейску і заальпейску, яко проконсулярні провінциї на 5 лїт, з правом набирати там військо, котре єму буде потрібне, т. є. змогу утворити собі армію зовсїм від себе лише зависиму, без чего не можна вже було мати в Римі значного становища.

Прогнанє і поворот Цицерона. — Поки Цезар вибрав ся до тих провінций по роцї консуляту, триюмвіри позбули ся з Риму обидвох найзнаменитших мужів зпоміж оптиматів. Катона вислали на Кипр, щоби сей острів обняв в посїданє Римлян і привіз до Риму великаньскі скарби по останнім єї королю; а Цицерон, на внесенє трибуна Кльодия, був приневолений піти на вигнанє за те, що казав без суду стратити римских горожан. Дуже нерадо годив ся він з сею долею і робив великі заходи, щоби як найскорше вернути з вигнаня, і приобіцював більшу для триюмвірів прихильність; а Помпей згодив ся на єго поворот, знеохочений самовільним поступованєм Кльодия. Сим бурливим і невгамованим чоловіком послугував ся перед тим Цезар яко своїм орудєм; по відїздї Цезара до провінциї Кльодий став дїлати на власну руку, окружав ся оружною ватагою і доскулював сторонникам сенату, а навіть Помпеєви дав ся добре в знаки. Длятого Помпей зближив ся до сенату, котрий проти Кльодия ужив иншого начальника подібної оружної ватаги, Мільона; під захистом дружини Мільона народні збо-

ри ухвалили відкликати Цицерона, а вертаючого (по півтора річній неприяві) повитали з великим запалом.

Зїзд в місті Люка і віднова триюмвірату. — Наслідком зближеня Помпея до сенату союз триюмвірів став розривати ся. Особливож Помпей споглядав з великою завистю на те, що память давнійшої єго воєнної переваги стала затемнювати ся з зростаючою славою щораз то нових побід Цезара в Ґаллії. Але Красс помітив се заздалегідь і запобіг розривови триюмвірату; порозуміли ся знов на зїзді в Люці (Luca), в Ґаллії передальпейскій, 56 р. і згодили ся на те, що Помпей і Красс стануть консулями в найблизшім році, а відтак яко проконсулї дістануть просторі провінциї на 5 років, Помпей обидві Іспанії, Красс Сирию, а Цезар осягне продовжене проконсулярної влади в Ґаллії на дальших 5 літ, по котрих скінченю і він також стане другий раз консулем. Відновлену умову скріплено родинним союзом: Помпей одружив ся з одинокою дочкою Цезара. Триюмвіри в злуці були необмеженими володарями Риму: річпосполита в дійсности вже упала, а монархією не стала ще лише длятого, бо аж трех мала сучасно начальників.

Держава Партів і смерть Красса 53 р. — Коли скінчив ся другий консулят Помпея і Красса, 55 р., Помпей лишив ся на дальше в Римі і правив своїми провінциями з помогою леґатів, а Красс, не вижидаючи навіть кінця року, поспішив до Сирії, в надії осягнути там легко побіду і богату добичу. Ще в половині III столїтя до Хр. повстанє іраньского племени Партів проти зверхности Селєвкідів дало почин партийскій державі; єї королї з роду Арсакидів підбили на сході майже весь Іран, а на захід розпростерли ся в Мезопотамії (Ктесифон над Тигром був їх столицею), і видирали Селєвкідам щораз то нові околиції. Коли Помпей нищив останки держави Селєвкідів, війшов в досить приязні відносини з Партами. Відколиж Сирия стала римскою провінциєю, при неуправильненім докладно розмеженю від сходу, повтаряли ся там жалоби, а королї Партів безпокоїли зза Ефрату дрібних сирийских володарів на погляд независимих, що були в союзї з Римом. Красс, бажаючи се покінчити, перейшов Евфрат, але серед степів північної Мезопотамії і в пустині зазнав великих втрат від

Партів, котрих війско зложене головно із звинної кінноти, обминало головний бій, а тимчасом безнастанно доскулювало римскому війску і тревожило єго підчас походу по бездорожах та не давало єму придбати собі найконечнійших потреб. Заманивши на останку підступом Красса на переговори, знищили Парти все єго війско під Карргe (Carrhae) 53 р. Се поражене відкрило їм вільний вступ до Сирії, а смерть Красса захитала триюмвіратом, коли не стало посередника поміж Помпеєм а Цезаром.

Ґаллїя заальпейска і єї населенці. — Тимчасом Цезар воював все успішно в заальпейскій Ґаллії, Gallia transalpina. Сею назвою означувано просторий край на північ від Альп, а на захід від Рену т. є. нинїшню Францию, Бельґію, часть Німеччини і переважну часть Швайцариї. Невелика єго південна частина (Провансия і Лянгведоция) була вже від довшого часу римскою провінциєю, Gallia Narbonensis; весь край населяли Ґаллї, того самого кельтийского походженя, що Ґаллї в північній Італії, поділені на богато народців і окремих держав, а між собою незгодливих. Тут і там були ще королї, по більшій однак части упала їх влада і перейшла на могучі роди, лицарску і неспокійну шляхту, скору до суперечки а замилувану у виставности і вигадливости. Народну єдність удержували головно т. зв. Друїди т. є. стан жерців, окружений великою честию. На престолах уложених з каменя приношено богам криваві жертви, навіть людскі. Ґаллї мали вже значну цивілїзацию, укріплені заможні міста; в деяких сторонах розвинув ся досить значний промисл і морска торговля.

Цезар завойовує Ґаллїю. — Цезар бажав здобути для себе воєнну славу а для Риму нові посїлости і покористував ся зручно незгодами посеред Ґаллїв. Візваний Едуами, з котрими Рим був в приязни, проти Гельветів, наніс їм важке поражене, а відтак побідив Ариовіста, ґерманьского начальника зза Рену і тим то став володарем середньої Ґаллїї. Відтак переніс війну до північної Ґаллїї або Бельґії, покорив найхоробрійші тамошні народці, знов відпер Германів зза Рену і сам двічи виправляв ся за Рен, а на останку слїдом за своїми леґатами добив ся аж по Океан, покорив приморскі народи і на збудованій фльоті поплив двічи до Британії, щоби відстрашити єї населенців від пособлїованя спо-

рідненим народам Ґаллії. Протягом 4 літ вся Ґаллїя підлягла Цезарови, 58—55 р., треба ще було лише втихомирити повстаня, котрі туг і там вибухали протягом 2 слідуючих років. Були се успіхи так великі, що незвичайний воєнний талант Цезара виявив ся в повнім блеску; в Римі іменно знали добре, що покорити хоробрих Ґаллїв було задачею незрівнано труднїйшою, як відносити побіди над східними народами. Окрім слави давала та війна Цезарови рівночасно инші користи. Серед війни утворив і вправив він велике війско зовсїм єму віддане, а побідами в заможнім краю здобував значні засоби грошеві для пособлюваня своїм сторонникам в Римі, з котрими зносив ся і нараджував, прибуваючи щорічно на зиму до передальпейскої Ґаллії. Саме коли проживав на полудні Альп, знечевя зірвали ся ще раз Ґаллї до загального повстаня (за приводом начальника Арвернів, Верцинґеторикса) 52 р. Однак небезпеку спершу вельми грізну відвернув Цезар скоро й рішучо. З того часу піддавали ся Ґаллї незвичайно легко римскій цивілїзациї, романїзували ся, і так спокійно заховували ся, що Цезар міг з Ґаллїї без перепон черпати сили потрібні до усобиції.

Помпей консулем без товариша. — Успіхи Цезара лякали щораз більше оптиматів, що ставши знов консулем, як се уложено знов на зїзді в Люці, знищить зовсїм владу сенату, котрий не зуміє боронити ся без війска. Для того намагали ся війти в союз з Помпеєм, котрий завидував слави Цезарови. Обопільне зближенє послїдувало, коли по убийстві Кльодия ватагою Мільона настала в Римі формальна анархія 52 р. Не можна було перевести вибір маґістратів, а тоді сенат заіменував Помпея консулем без товариша т. є. дїйсно диктатором без сеї назви. Помпей завів зараз лад і порядок і з тої хвилї став союзником сенату.

Зірванє сенату з Цезаром. — Протягом двох літ глядїли оптимати способів, якби роззброїти Цезара, поки осягне приобіцяний єму консулят. Щоби єго зневолити перед тим до зложеня проконсулярної влади над війском, ухвалено, що нікому не вільно убігати ся о уряд, лише особисто в Римі. На останку приказано єму війско віддати наслїдникови в означенім речинці, а Помпеєви повірено оборону Італїї проти него, колиб не хтів послухати. Коли

проти сего заложили veto трибуни прихильні Цезарови, загрожено їм особистою одвічальностю. Тоді втікли до Цезаря з жалобою, що обиджено їх незайманість.

Початок другої усобиці, 49—45 р. Цезар в Італії й Іспанії. — Цезар був тоді в провінциї Галлії передальпейскій, саме над границею Італії, а хоч мав при собі лише оден лєгіон, не вагував ся перейти Рубікон („alea iacta est") і так почав війну, з початком 49 р., з рішучостю і скоростю, що зачудувала противників. В Італії не проявляла ся охота до боротьби з Цезаром; майже всі міста по дорозі відчиняли єму свої ворота, а скликувані з приказу сенату новобранці покидали своїх офіцерів і переходили до Цезара. Навіть найбільший відділ (в Corfinium) по короткій обороні здав ся і видав єму начальників, котрих він пустив на волю і заявив поконаним незнану в Римі лагідність. Прямував він просто на південь, щоби перетяти дорогу Помпеєви. На вид скорого поступу Цезара повстав серед оптиматів перестрах. Ухвалили они покинути Рим, а навіть Італію і спішили з усіх усюдів до Брундузиї, щоби схоронити ся за морем в Македонії. Без фльоти Цезар не міг сего спинити, щоби Помпеєве війско скорше від него дістало ся до пристани. Однак тепер протягом трех місяців дістав Цезар у свої руки цілу Італію. В Римі явив ся лише на кілька днів, забрав засоби з публичного скарбу і поспішив до Іспанії, де значне війско Помпея під начальством єго лєгатів приневолив до здачі під Ілєрдою, пустив начальників знов на волю, а жовнірів влучив до свого війска. В повороті до Італії здобув Массалію, що заявила ся за сенатом і Помпеєм, в Римі завів яко диктатор деякі реформи і вибір магістратів, а притім сам одержав здавна приречений консулят на 48 р., інші достоїньства дістали єго сторонники.

Війна в Македонії і бій під Фарсальом 48 р. — Далеко більші однак сили, сухопутні і морскі, мали ще Цезарові противники. Помпей зібрав тимчасом в Македонії війско не менше армії Цезара, а крім того орудував засобами найбогатших східних провінций римских і великою фльотою, коли Цезар не мав зовсім воєнних кораблів. В Помпеєвім таборі згромадили ся майже всі знатнійші сенатори, одначе не було там згоди, критикували поступованє началь-

ного воєводи і не давали єму свобідно орудувати війском. Тимчасом Цезар все ділав після своєї власної волї, все скоро і сьміло, а єго згідливість і ласкавість приєднували єму богато рівнодушних, що лякали ся побіди оптиматів і нових проскрипций, когрими грозили. Не маючи воєнної фльоти, Цезар ледво переправив ся з війском на перевозових суднах серед великих трудів і небезпек. Бій на побережу, під Диррахіюм був для него зовсім некористний; але коли пустив ся відважно в глубину Грециї, потяг Помпея за собою до Тессалії і там, в бою під Фарсальом, побідив єго і републиканів.

Смерть Помпея; Цезар в Єгипті і Азиї. — В побігу прямо з боєвища на Схід опинив ся Помпей аж в Єгипті, тут однак убито єго, скоро лише причалив. В нагінці за суперником Цезар прибув там також небавом після єго смерти і заявив з тої нагоди великий жаль; опинивши ся в Александриї, рішив в користь Клєопатри спір поміж нею а єї братом Птолємеєм. Коли однак неспокійне населенє великого міста повстало проти горстки Римлян, Цезар оставав серед тої т. зв. александрийскої війни у великій небезпеці довший час, поки не прийшла поміч з Азиї. Тимчасом в Азиї меншій син Мітридата, Фарнак, покористував ся замішанєм і заволодів усїма колись вітцївскими посїлостями; але Цезар поспішив там з Єгипту, побив єго зовсїм від разу 47 р. („veni, vidi, vici") і аж тоді вернув до Риму. Тут зараз після фарсальскої побіди іменували єго диктатором.

Смерть Катона молодшого і конець другої усобиці, 49—45. — Всї недобитки оптиматів і Помпеєвого сторонництва схоронили ся до Африки під опікою нумідийского короля Юби. Там отже удав ся небавом Цезар з війском і віднїс під Тапсом нову побіду, 46 р., незвичайно криваву наслїдком різнї полонеників довершеної жовнїрами проти єго волї, щоби війну раз закінчити винищенєм противників. Катон молодший, управник Африки з поруки сенату, бачив добре, що з тої хвилї річпосполита вже упала наконечно; улекшував вправдї тепер всїм тим ратувати ся, що хотїлиб поєднати ся з Цезаром, але вірний засновкам визнаваним протягом цїлого житя, сам собі заподїяв смерть в Утицї, де кермував обороною міста.

По повороті до Риму Цезар відправив величавий триюмф відразу над Ґаллями, Єгиптом, Фарнаком і Юбою, злучений з незвичайно величними ігрищами; але в слїдуючім році відновила ся ще усобиця в Іспанії, куди схоронили ся з Африки Помпеєві сини і де найшли підмогу. Аж в бою під Мундою, 45 р., наконечно згнобив Цезар останки Помпеянів.

Цезар самовласним монархою. — Хоч Цезар розпочав війну в обороні трибунів і сторонництва популярів, а Помпей дїлав яко союзник сенату і оптиматів, одначе з самого початку було очивидно, що побіда одного з двох суперників єму лише самому віддасть сю владу у державі. В міру успіхів Цезара сенат і нарід ухвалювали для него щораз нові достоїньства і виїмкові почести; спершу іменували єго диктатором на якийсь час, відтак на 10 років, на останку (після Мунди) досмертним диктатором. Признано єму крім того право до консуляту, особисту незайманість і трибуньску владу з правом veto проти розпорядків всяких маґістратів, цензорску владу з правом надаваня горожаньства і доповнюваня сенату, на останку постійне імператорске достоїньство, т. є. найвисшу владу над усїма військами і провінциями. Републиканьскі полководцї нераз вже уживали сего титулу, але лише від хвилї побіди до хвилї триюмфу; Цезар мав єго уживати тепер постійно. Здавна вже Цезар був жерцем з народного вибору, pontifex maximus, а тим самим мав надзір і контролю над усїм богослуженєм (крім того признано єму статуї, незвичайні титули, майже божу честь і т. и.). Був отже Цезар справдешним і необмеженим володарем, монархою без титулу короля, але з владою ширшою королївскої, хоч ненаслїдною; длятого то єго назвиско замінило ся відтак в найдостойнїйший титул і висший королївского.

Володїнє і реформи Цезара. — Цезар сам чув ся володарем і длятого від початку війни ставав понад сторонництвами, старав ся всїх собі приєднати і домагав ся лише, щоби всї слухали єго приказів. Ласкавий і лагідний навіть для противників, коли раз піддали ся, давав ся легко ублагати; однак з своєю владою зовсїм не таїв ся, а для републиканьских форм заявляв явне легковаженє і розбуджував тим непотрібно богато невдоволе-

ня. Силою своєї влади помножив сенат значно, до 900 членів; помножив також число маґістратів, котрих іменував або сам, або поручав комициям до вибору. Право горожаньства надавав щедро, наперед всім вільним населенцям Ґаллії передальпейскої, що єго вірно підмагали, опісля також і многим містам по провінциях; людий уроджених в провінциях впровадив навіть до сенату, що викликало велике обуренє оптиматів. У війску удержував найстрогійшу карність, але своїх жовнїрів нагороджував щедро грішми і ґрунтами. Всюди намагав ся Цезар завести лад, порядок і супокій, але все глядів посередньої дороги і обминав крайности. Не допустив цїлковитого знесеня довгів, як сего домагали ся єму найблизші, але завів пільги в їх сплатї. Правом виконуваня судів надїлив сенаторів і еквітів, а наміряв скодифікувати все римске право, що однак вимагало довгого часу. Відносини італьских міст уладив окремим законом і завів у всїх одностайні уладженя. Дбав вельми про украшенє Риму, про порядок в містї, про вистаченє єго збіжем; коли число побираючих збіже даром з прилюдних шпіхлїрів росло безнастанно, обмежив єго на 150.000 людий, а надвишку бідного населеня римского й італьского розселював по провінциях, заложив кольонії горожан в Коринтї і Картаґінї і задумував виставити ще инші. Найтривкійшою з реформ Цезара показало ся впорядкованє календара, що перевів яко pontifex maximus, пізнавши в Александриї єгипетский спосіб лїчби часу. Наслїдком недоладного всуваня місяцевих місяців настав був в Римі великий заколот, що початок року (починаного вже тоді в січні) припадав на осінь. Цезар завів в місце місяцевого року єгипетский рік соняшний з 365 днів і $^1/_4$ а сего Юлїяньского календара уживає доси грецка Церква. Місяць уродин Цезара липець, Quinctilis, прозвано єго іменем: Юлїй.

Опозиция проти Цезара. — Цезар довершив великаньскої працї в незвичайно короткім часї. Володїнє єго було особливо добродійне для провінций, що вперше почули над собою опіку найвисшого володаря цїлої держави, коли їх доси висилали у власнім інтересї управники, що неустанно зміняли ся і римскі публикани. Длятого по провінциях величали Цезара, а в богато місцях віддавали єму

честь божу і будували сьвятині. Але в Римі богато було невдоволеня. Кількасотлітні традициї републиканьскі були тут ще вельми живі; само імя монархії викликувало тут як найбільший опір, бо королів знали лише яко оріентальних, деспотичних володарів, що правили не після законів, але зовсім самовільно. Цезар числив ся з тим і двічи відклонюва в королівский титул і корону, коли єму її жертвували прилюдно найблизші приятелі, що знали справдешні єго бажаня, але не перестали тревожити ся, що Цезар приймє ненависний королівский титул, коли опинить ся на Сході; бо приготовляв ся він до великої війни на Партів. Виразом републиканьскої опозициї проти монархічної управи була велика честь для памяти Катона утицкого, котрого похвальне житє написав тоді Цицерон, уважаний загально першим письменником.

Літературна діяльність Цицерона, Цезара і Варрона. — Сам Цицерон цінив найвисше свої політичні заслуги, однак в дійсности не они, але єго широка літературна діяльність надає єму велике значінє в римских діях. Цицерон іменно писав більше як котрийнебудь Римлянин і крім значного числа промов, оповістив також богато творів про теорию вимови і про фільософію. Без нахилу до фільософічної спекуляциї Римляни не утворили власних систем, але намагали ся з грецкої фільософії витягнути практичний хосен і приноровлювати до житя науки фільософів, іменно стоїцкої школи з одного, а епікурейскої з другого боку. Сю епікурейску фільософію прибирав в поетичну форму сучасний Цицеронови Люкреций (Lucretius Carus, в поемі: de rerum natura); а Цицерон поступав собі еклєктично т. є. вибирав з ріжних систем, що єму припадало найліпше до вподоби і найбільш нахиляв ся до науки стоїків. Всї єго фільософічні твори мали метою легким і принадним способом викладу зробити приступними для осьвічених людий фільософічні засновки і погляди Греків. Удержував також Цицерон широку переписку, а численні листи є одною з найцінніиших частий єго літературної спадчини. Дбалий вельми о гарну зверхну форму, Цицерон довів латиньску прозу до незнаної перед тим клясичної досконалости що до стилю і мови. Длятого то Цезар високо цінив єго і після вибуху усобиці намагав ся

єго притягнути на свій бік. Цезар именно сам був не лише чоловік всесторонно осьвічений і знаменитий бесїдник, але також незвичайний письменник. Крім історичних коментарів: Про галлїйску війну і Про усобицю, котрі визначали ся ясним і сьвітлим а повним простоти стилем, писав він також всякі вірші, астрономічні і граматичні твори. Цицерон, при всїх забігах Цезара, в часї війни стояв на боцї сенату і Помпея, а після війни усував ся умисно від прилюдного житя, звичайно ухиляв ся від сенату і переважно займав ся лїтературними працями. Оповіщуючи житє Катона, став навіть речником опозициї; але тодї сам Цезар виступив до лїтературної боротьби і видав письмо під заголовком: Anticatones, в котрім глузував з републиканьского богатиря. Сучасно з Цицероном і Цезаром жив ще инший вельми плідний латиньский автор, Варрон, (M. Terentius Varro), що також відограв полїтичну і військову ролю в усобицї яко сторонник Помпея і єго леґат в Іспанії, однак опісля поєднав ся з Цезаром. Варрон був ученим дослїдником латиньского язика і найстаршої римскої минувшини, а писав вельми богато прозою і віршом, але не визначив ся такою поправностю стилю і мови, як Цицерон і Цезар, котрих пережив обидвох і діждав ся вельми глибокої старости.

Смерть Цезара 44 р. — Републиканьска опозиция против Цезара не вдоволяла ся самими словами і писанями, але проявила ся також змовами на єго житє. На останку повстала змова, в котрій мало участь кількадесять людий, переважно близких Цезарови, або знеохочених до него з ріжних причин. Провідниками були два претори: Брут (M. Junius Brutus), любимець Цезара, і Кассий (C. Cassius). Окружили Цезара в сенатї і убили єго змовники, заподіявши єму 30 ран штилєтами, у підніжа статуї Помпея, в день Марцевих Ідий (15. марця) 44 р.

X. РОЗДІЛ.

Антонїй і Октавіян.

Останнї усобицї і усталенє монархії.

Gardthausen, Augustus und seine Zeit, 3 томи, Липск 1891—1905. O. Seeck, Kaiser Augustus, Leipzig—Bielefeld, 1903 (Monographien zur Weltgeschichte № 17).

Наслїдки убийства Цезара. — Убийники Цезара не обдумали нїякого пляну дїланя в будучинї і уявляли собі, що після смерти володаря зараз віджиє републиканьска свобода. Але річпосполита була вже убита усобицями і занепадом републиканьских обичаїв, а правити міг тривко лише той, що мав за собою війска. Проте наслїдком убийства Цезара було 13 лїт нових заворушень і усобиць, страшне спустошенє просторих провінций і жоркості убийства в Італії, а відтак монархія усталила ся наконечно, принята на останку з радостю яко єдине спасенє з заколоту і обезпека порядку і супокою.

Убийники Цезара і Антонїй. — Спершу серед приятелів Цезара настала велика тревога; але й змовники побачили, що нїхто не лучить ся з ними і злякали ся самі свого дїла та схоронили ся на Капітолїй. Марко Антонїй, найспосібнїйший з підручників Цезарових, тодї консуль, перший охолонув з замішаня і подав змовникам руку до згоди і мнимого примиреня. Але на похоронї Цезара відчитанєм єго завіщаня з записами в користь народу і многих змовників та показанєм кровавого трупа Антонїй викликав в слухачах такий жаль за вмерлим і таке розлюченє на убийників, що товпа кинула ся на їх доми. Деяких рознесли на місцї, а инші з переляку о житє втїкли чим скорше з міста. Справдешним паном положеня став Антонїй, котрий на великий переполох сенату зброїв ся і виразно прямував до того, щоби заняти місце Цезара.

Октавіян і Цицерон. — Нараз явив ся в Римі 18 лїтний молодець, незнаний доси, внук (по матери) сестри Цезара, котрий єго адоптував у завіщаню яко сина і назначив генеральним спадкоємцем. Виступив він яко Цезар Октавіян (C. Julius Caesar Oktavianus) і зголосив ся до Антонїя по спадчину, а принятий ним з легковаженєм, став затягати довги у приятелів і виплачувати записи, пороблені Цезаром в завіщаню. Обїзджаючи околицї заселені ветеранами Цезара, котрих намагав ся собі приєднати, Октавіян сучасно старав ся о прихильність найзначнїйших сенаторів. Чемним поступованєм особливо приєднав собі Цицерона, що тепер був найбільш впливовим провідником сенату, а занепокоєний поступованєм Антонїя, нахилив многих сенаторів, щоби ужити Октавіяна проти Антонїя; за мовчаливим

дозволом сенату, Октавіян, хоч приватний чоловік, без уряду, міг набирати жовнірів і покликувати до зброї Цезарових ветеранів. А коли Октавіян зібрав війско, Цицерон виступив відкрито в цілім ряді знаменитих промов (14 т. з. філіпік) против Антонія; сей готовив ся насильно заволодіти провінциєю Ґаллїєю передальпейскою, котрою правив Децим Брут, оден з Цезарових убийників, що тепер ділав в порозуміню з сенатом. На останку сенат на внесенє Цицерона проголосив Антонія прилюдним ворогом яко бурителя внутрішнього супокою і поручив вести з ним боротьбу обидвом консулям і Октавіянови. Антоній, що тоді облягав уже Д. Брута в Мутині, потерпів цілковите пораженє і був приневолений скоро утікати, але обидва консулї згинули також, а на чолї всїх оружних сил остав сам Октавіян.

Другий триюмвірат. — Сенат думав, що тепер може позбути ся й Октавіяна і приказав єму віддати війско Д. Брутови. Але Октавіян з підмогою депутациї своїх жовнірів вимагав для себе консуляту і виправив ся з війском на Рим. Були отже зневолені єго вибрати, а відтак він звернув ся на північ нібито прослїдувати Антонія. Сей злучив ся в Ґаллїї заальпейскій з Емілієм Лєпідом, ревним Цезариянцем, і разом з тим вийшов знов до Ґаллїї передальпейскої; тут при напорі і на радість обидвох війск, Цезарових ветеранів, нерадих з собою воювати, зроблено під Бононією умову між Цезаром Октавіяном, Антонієм і Лєпідом 43 р., т. зв. другий триюмвірат. Сим утворили они для себе новий надзвичайний уряд, triumviri reipublicae constituendae, з широкою і неозначеною владою; три воєводи обняли єго на 5 лїт з метою винищеня Цезарових убийників і спільної управи.

Нові проскрипциї; смерть Цицерона, 43 р. — Три триюмвіри спільно повели на Рим свої війска і уложили заздалегідь спис осіб призначених на страченє. Они робили собі обопільні уступки і жертвували собі найблизших свояків і приятелїв: Антоній Октавіянови свого дядька, Лєпід брата, а Октавіян Цицерона, котрого смерти домагав ся конче Антоній. Зараз почали ся убийства, з більшою жорстокостю як за Мария і Суллї. Проскрипцийні списи осіб винятих зпід права обнимали передовсім найбогатших людий, сотнї сенаторів і еквітів і тисячки горожан. Цицерон

спасав ся спершу утечею; а коли його здігнали кати, подав сам голову під меч і заявив більшу відвагу і постійність, як в політичному житю. Ухвалено консекрацию Цезара, т. є. признано єму божу честь, сьвятині і жерців (з тої хвилї звав ся Divus Julius), і війну з винятими зпід права єго убийниками.

Бій під Філїппі 42 р. — Всякі розпорядки триюмвірів відносили ся лише до західної части держави, котрої провінциї подїлили між себе. Цїлий Схід був в руках убийників Цезара, а М. Брут в Македонії і Кассий в Сириї зібрали великі війска. Коли Октавіян і Антоній переправили ся також з великим війском до Македонії (Лєпід остав на сторожі Італії), в двоазовім бою під Філїппі побили републиканів, а обидва провідники, Кассий і Брут, самі собі відобрали житє, стративши надію спасеня речипосполитої. Антоній удав ся на Схід, щоби уладити там відносини, а Октавіян відпровадив до Італії ветеранів, щоби їх нагородити ґрунтами.

Незгоди триюмвірів. — Вся римска держава була знов у руках триюмвірів, а непевним було ще лише то, котрий з них стане наконечно спадкоємцем Цезаревого становища: Цезар Октавіян чи Антоній (Лєпід з початку займав підрядне місце). Антоній знаний з воєнного таланту, властивий побідник Цезарових убийників, користував ся і серед жовнїрів і всюди визначнїйшим іменем і ще рішучо затемнював Октавіяна, котрому припала вельми невдячна задача. На винагороду ветеранів ґрунтами визначено цїлий ряд італїйских міст; Октавіян видав їх жовнїрям, але за проганяними з їх посїлости населенцями вступив ся проти Октавіяна Люций Антоній, тогочасний консуль, брат триюмвіра, а з того виникла війна в Італії, що загрожувала зірванєм взаємин між триюмвірами. Не допустили до того знов обопільно жовнїрі і спонукали обидвох своїх провідників до згоди і умови, а наслїдком того послїдував між ними новий подїл володїня (в Брундузиї 40 р.). Антоній дістав весь Схід, Октавіян весь Захід; Лєпідови лишено тільки Африку. Антоній, котрий недавно овдовів, одружив ся з Октавією, сестрою Октавіяна, також вдовою. Молодий син великого Помпея, Секст Помпей, серед замішаня по смерти Цезара зібрав із збігцїв значну ватагу

морских хижаків і безпокоїв морскі побережа. Заволодів навіть Сицилїєю і перетяв довози збіжа та грозив Римови голодованєм. Не маючи змоги се спинити, зїхали ся з ним триюмвіри під Мізенум і зробили умову. Але протягом кількох слїдуючих лїт Октавіян утворив власну фльоту, візвав на помогу Лєпіда з Африки, причалив в Сицилії і віднїс з підмогою свого приятеля і полководця Агриппи велику побіду морску над Помпеєм, котрий утїк на схід і там небавом згинув. Колиж Лєпід домагав ся, щоби Сицилїя припала єму в участи, Октавіян умів так зручно приєднати собі єго жовнїрів, що всї єго покинули а сам Лєпід приневолений був здати ся на ласку. Октавіян відняв єму всяку владу, Африку обняв в посїданє, а єму лишив лише приватний, дуже значний маєток і архіжрецке достоїньство, pontifex maximus, котре дістав зараз по смерти Цезара і задержав єго аж до кінця житя (12 р. до Хр.). Справдешнїй триюмвірат устав, бо з того часу було лише двох володарів в римскій державі.

Антонїй володарем Сходу, а Октавіян в Італії і на Заходї. — Антонїй яко володар Сходу проживав спершу з Октавією в Атенах серед розкоший і забав, відтак удав ся до Азиї, де грозила нова небезпека від Партів. Похід против них піднятий випав нещасливо; він однак не дбав о се, а поспішив небавом до Єгипту (Октавію відослав до Італії) і тут небавом забув про все наче очарований Клєопатрою. Приняв він ориєнтальні звичаї і обурив тим Римлян, а закинув навіть римский одяг і роздавав римскі посїлости в Сириї її і еї дїтям. Лякали ся, що задумує перенести на схід осїдок влади в стариннім сьвітї. Зовсїм инакше поступав Октавіян, проживав безнастанно в Римі і намагав ся всїх приєднати собі та дбав пильно про всякі потреби і міста і цїлої Італії. Під єго опікою весь край двигав ся материяльно і загосподарував серед супокою; загально всї почували ся до вдяки для Октавіяна і длятого признано єму трибуньску незайманість. Піднимав також походи для обезпеки Риму й Італії. Триюмвіри знесли провінцию Галлїю передальпейску, границї Італії посунено аж по Альпи, де сидїли хоробрі народи, ще не покорені. З ними воював Октавіян, і з помогою лєгатів і сам особисто та підбив їх в Альпах, в Іллїриї, і в Дальмациї.

Тоді сягнули Римляни перший раз до Паннонії, аж поблизу Дунаю.

Бій під Акциюм 31 р. і смерть Антонїя. — Коли Антонїй прислав Октавії розводовий лист, Октавіян приняв се за цілковитий розрив з собою, велів забрати та оповістити зложене у Вестальок завіщанє Антонїя, з котрого з огидливостю дізнали ся, що записав Клєопатрі та єї дітям римскі провінциї, а сам хотів, щоби єго похоронено в Александриї. Зараз ухвалено виповісти війну Клєопатрі і розпочато великі зброєня. Антонїй скінчив їх раньше, але вагував ся розпочати війну. Коли на останку станули коло пригірка Акциюм (Актіон) і значні фльоти на морі і великі війска на побережу, почав ся насамперед морский бій. Клєопатра стала утїкати з цілим своїм віддїлом. Антонїй пустив ся за нею, а тодї захитана неприявою воєводи фльота дала ся зовсїм побити. Сухопутне війско, що не мало зовсїм участи в бою, ждало кілька днів на прикази Антонїя, аж на останку наклонило ся до здачі. Прослїдований Октавіяном Антонїй утїк за Клєопатрою до Єгипту. Спершу намагав ся тут боронити, але на хибну вість про смерть Клєопатри сам відобрав собі житє з розпуки. Клєопатра побачила, що не вспіє очарувати Октавіяна, котрий хотів її повести в триюмфі до Риму, також сама собі смерть зробила. Єгипет став римскою провінциєю. Від бою під Акциюм Октавіян був одиноким володарем цивілїзованого сьвіта.

Зміст римскої істориї в другій добі.

Наслїдком зєдиненя властивої Італїї, став потугою Рим, і в безнастанних з того часу війнах з суміжними державами покорював всї держави по черзї, здобував раз в раз зростаючу перевагу і набував щораз то нові позаітальскі краї, провінциї, насамперед на Заходї, а троха пізнїйше на Сходї. В довгих війнах з другою великою потугою західною, Картагіною, добув насамперед Сицилїю і Сардинїю з Корсикою, відтак переважну часть Іспанїї, на останку саму навіть Африку. Вже перед тим

заволодів Ґаллїєю передальпейскою т. є. північною Італїєю, доверцив забору цїлої Іспанії, здобув також на Ґаллях надморску смугу суходолу, котра лучить обидва сї півострови і уладив яко провінцию Ґаллїю заальпейску, а на останку покоренєм цїлої Ґаллії аж по Рен і Атлянтик став справдешним володарем цїлого Заходу. На схід від Італії Римляни зараня усадовили ся для їх безпечности лише на найблизшім протилежнім побережу, в Дальмациї, довший час понехували творити нові провинциї і вдоволяли ся ломанєм потуги великих геллєнїстичних держав у війнах ведених в союзї з другорядними державами і в їх оборонї. Опісля однак і східні краї стали они обертати в провінциї: наперед Македонїю враз з Грециєю, відтак західну часть Азиї Меншої т. є. пергаменьску державу, а по довшій перерві останок Азиї Меншої т. є. Понт і Кілїкію та Сирию або державу Селєвкідів, і всюди там лишали до часу дрібні держави на погляд непідлежні а лише союзні. На останку Октавіян уладив Єгипет яко провінцию і довершив наконечно забору цїлого старинного сьвіта, бо тепер вже підлягали Римови всякі краї на около Середземного моря і всї єго острови.

Розвиток внутрішних відносин відбував ся в сїй добі спершу без усяких потрясень, бо із щезненєм ріжницї між патрициями і плєбеями зникли давні сторонництва і перестали всякі боротьби. З патрициїв і плєбеїв, що дійшли до найвисших урядів, творило ся нове можновладство, nobilitas т. є. урядница шляхта, а владу сенату, єї орґану, радо всї признавали, бо дав докази второпности й рішучости підчас трудних воєнних переправ. В міру однак, як росла потуга держави, а враз з грецкою осьвітою розповсюджувало ся загальне замилованє в збитку і вигодах, можновладство стало уважати управу своїм виключним привілеєм. Здирствами по провінциях громадило великі достатки і замикало ся перед дальшим припливом нових людий, а допускало лише лицарский стан, equites т. є. римских капіталїстів, до участи в материяльнім користуваню з провінций, а перестало дбати про долю загалу римских горожан та італьских союзників. Сїльский нарід убожів та тратив ґрунта і гинув, а переселенєм до Риму перемінював ся в міске населенє,

серед котрого зіпсутє обичаїв росло безнастанно наслідком численного визволюваня невільників. Сучасно упослїджувано щораз більше італьских союзників і утруднювано їм набуванє римского горожаньства.

Перше змаганє до поправи сего стану реформами дало початок новим сторонництвам, можновладному оптиматів і народному популярів, між котрими з того часу була безнастанна боротьба: о роздачу між збіднїлих селян прилюдних ґрунтів посїданих можновладниками, о виживу міского населеня збіжем закупованим прилюдним коштом, о наданє горожаньства союзникам. Сї боротьби, від разу безмірно завзятїйші від давнїйших, наслідком ужитя революцийних способів і ростучого антаґонїзму бідної товпи до горстки богачів, захитали владою сенату, коли роздвоєно з ним могучий лицарский стан і надано єму самостійне полїтичне становище признанєм єму судів. Однак сї боротьби підкопали само єствованє речипосполитої, коли до участи в них покликано війско, котрого склад і характер змінили ся зовсїм наслідком війскових реформ Мария. Жовнїрі з пролєтарияту, зависимі зовсїм від своїх полководцїв, сподївали ся все від них особистої нагороди і наданя ґрунтів і готові були їм служити навіть проти держави. З того отже часу коли по оружних заворушенях настали усобицї, особистий інтерес начальників війска щораз більше виступав перед інтересом сторонництв, в імя котрих розпочинано війни. Кожда на останку війна давала необмежену владу побідному воєводї; серед страшних мордів і жорстокостий занепадав в Римі до останку горожаньский дух і почутє загального добра. Після триразової усобицї мусїло на останку усталити ся цїсарство т. є. влада єдиного начальника всеї держави, приняте радо навіть в Римі і в Італїї яко обезпека внутрішнього супокою і визволенє з безнастанної анархії, а в провінциях повитане з радостю, яко захист від самоволї управників.

В) Третя доба: Часи сьвітлости і могучости цїсарства

від побіди Октавіяна Августа до смерти Марка Аврелїя 30 до Хр. до 180 по Хр.

XI. РОЗДЇЛ.

Римске цїсарство за Авґуста.

Ferrero, том 4-й, гл. VI. Розд. — Merivale, History of the Romans under the empire 8 томів, Льондон 1875 (вид. 2., нїм. перекл. в 4 томах, Липск 1866—75). — Hertzberg, Geschichte des römischen Kaiserreiches (в збірцї Oncken-a) Berlin 1880. — H. Schiller, Geschichte der römischen Kaiserzeit, 2 томи Gotha, 1883—87. — Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Zeitalter der Antonine, 3 томи, Leipzig 1910 (8 вид.). — Jung, Leben und Sitten der Römer in der Kaiserzeit, 2 томи, Prag, 1883—84. — Dezobry, Rome au siècle d'Auguste, 4 томи, Париж 1875 (вид. нїм. перекл. Липск 1838). — Otto Hirschfeld, Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten, Berlin, 1905 (2 вид.). — Rostowcew, Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis auf Diokletian, Липск 1903 (також по росийски, Петербуг 1899). — Becker, Topographie der Stadt Rom (в Handbuch der röm. Altertümer I), Leipzig 1843. — Jordan, Topographie der Stadt Rom im Altertum, 2 части, Berlin 1871—85, часть 3. Hülsen-a, 1907. — Hülsen, Das Forum Romanum (також по франц. і італ.), кілька видань. — Gilbert, Geschichte und Topographie der Stadt Rom im Altertum, 2 томи, Leipzig 1883—85. — Kiepert, Wandkarte der Stadt Rom, Berlin 1888. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, т. 1. 2. 5. Berlin 1870—87. — Dahn, Urgeschichte der german. und roman. Völker I (в збірцї Onckena) Berlin 1883. — Dahn, Deutsche Geschichte, I. 1. 2., (Gesch. d. deutschen Urzeit) Gotha 1883—88. — Friedr. Köpp, Die Römer in Deutschland Bielefeld-Leipzig 1905. (Monograph. zur Weltgesch. Nr. 22). — Ranke III Weber IV, Weiss III.

Цезар Октавіян. — Цезар Октавіян здобував собі від молодечих лїт ступінь за ступнем найвисшу владу і осягнув її, мавши 31 лїт, а з того часу майже протягом пів столїтя, від 31 до Хр. — 14 по Хр. стояв на чолї римскої держави. Не був він зовсїм ґенїяльним чоловіком і не мав таланту полководця, але був вельми зручним полїтиком. Дуже гарний і поставний, хоч не надто великого росту а все слабого здоровля, славолюбивий і жадний влади, заразом був обережний, обачний і умірений; спосібний з повним спокоєм до найбільших жорстокостий і лютости, з інтересу, поки розходило ся о осягнене влади, умів по винищеню

противників бути добротливим, лагідним, привітливим і дбалим о все володарем. Головними прикметами єго характеру було холодне вирахованє і незвичайна вмілість володіти над собою, при бистрім і тверезім розумі, а повній недостачі полету, ентузиязму і щирости.

Головні дорадники Цезара Октавіяна. — Октавіян особливо зручний і щасливий був у виборі помічників і дорадників, з котрих двох було головних: Агриппа і Меценас. Агриппа (Marcus Vipsanius Agrippa), ровесник Октавіяна і приятель з дитячих літ, був передовсім знаменитим воєводою; з єго підмогою відніс Октавіян всї свої побіди, а заразом невсипучо був він діяльним державником і знаменитим адмінїстратором. Зате Октавіян цінив єго понад усїх, а хоч був низкого походженя, посував єго до найвисших урядів, уважав єго товаришем в управі і на останку віддав за него одиноку дочку; Агриппа знов відплачував ся Октавіянови необмеженою вірностю і робив усе, що лише могло обезпечити і вчинити сьвітлою владу приятеля. Тимчасом Меценас (C. Cilnius Maecenas), хоч виводив свій рід від старинних етруских королїв, не убігав ся о уряди і достоїньства і в Римі числив ся лише до еквітів. Практичний визнавець епікурейскої фільософії, любовник супокою і добірний знавець всего, що могло приспорити яку небудь розкіш, особливо інтелєктуальну, був передовсїм посередником між Октавіяном а прилюдностю і керманичем прилюдної опінїї наслїдком зносин з ученими і письменниками і наслїдком тої протекциї штуки і науки, що війшла в прислівє. Октавіян радо слухав єго ради, нераз уживав до важних посланництв і поручав єму дразливі а трудні справи.

Уконституованє принципату Октавіяна. — В кілька літ після бою під Акциюм, 27 р., Октавіян заявив торжественно, що всю владу складає в руки сенату і народу. Він числив ся з дразливостю сенату і прилюдної опінїї, котрої легковаженє Цезаром стало причиною єго погибели, а до того бажав осягнути правовиту підставу, коли доси єго влада була переважно узурпована при утвореню триюмвірату. На настійчиві загальні домаганя, вчасти щирі, бо лякали ся повороту заворушень, згодив ся на останку приняти знов часть влади і подїлив ся нею з сена-

том. Тодї отже послїдувало легальне уконституоване нових відносин: утворено правовите цїсарство, principatus, найвисшу нову маґістратуру, котра станула рівнорядно побіч сенату яко другого головного чинника полїтичного. Видимим знаком подїлу влади між тими двома чинниками був подїл провінций; з того часу одними правив сенат, другими сам цїсар. В признаню заслуг Октавіяна сенат надав єму почесний титул: Augustus.

Цїсарска влада. — Принципат був злукою в однїй руцї урядника ріжних републиканьских влад. Головні єго складові части були: військове imperium і трибуньска влада, potestas tribunicia; крім того був цїсар pontifex maximus (Авґуст аж по смерти Лєпіда, 12 р. до Хр.) і princeps senatus. Яко імператор був цїсар найвисшим воєводою і одиноким начальником всеї оружної сили і сам іменував еї начальників, своїх леґатів т. є. заступників. З того imperium випливала єго проконсулярна влада над провінциями а під єго виключною управою оставали всї ті, в котрих находило ся військо. Силою своєї трибуньскої влади мав контролю над усїма урядниками і не лише в Римі, як звичайні трибуни, але й в цїлій державі міг всїх потягнути до одвічальности і вносити в коміциях нові закони. Яко pontifex maximus мав надзір над усїм богослуженєм. Скілько раз хотїв, міг також справувати консулят, а яко консуль звик був відбувати census без окремого титулу цензора. Із злуки всїх тих урядових атрибуций виникла справдешня велич цїсарскої влади; Авґуст однак формально скривав ся з своєю владою, щоби не розбуджувати зависти і найрадше уживав титулу princeps або princeps senatus, бо так звав ся здавна сенатор заміщений на чолї спису сенаторів, що перед иншими голосував у сенатї. Авґуст взагалї намагав ся пильно берегти републиканьский вигляд, сенатови заявляв велике поважанє, жив так само як давнїйше, скромнїйше як богато сучасних Римлян, приймав без церемонїй приятелїв і сам їх відвідував. Остав також на дальше в тім самім житлї, як перед тим, а дім єго на Палятинї був далеко менше показний як доми богато инших. Одначе як назвиско: Цезар стало з часом титулом, так і назва від житла на Палятинї, palatium, приняла ся на означенє палати володаря.

Комициї і сенат. — Супроти великої влади цїсаря всї инші полїтичні чинники втратили богато із свого значіня. Найбільш змалїла досяглість народних зборів. Хоч Авґуст скликував їх для потвердженя законів, але се була лише формальність без дїйсного значіня, а так само формальностю став вибір маґістратів комициями, бо звичайно Авґуст поручав кандидатів. І сенат також втратив самостійне полїтичне значінє, але оставав усе вельми сьвітлою адмінїстрацийною радою, в котрій полагоджувано всї урядові справи. Авґуст дбав вельми про достоїньство сенату, зменшив число сенаторів до 600 і усталив наконечно границю сенаторского стану, означуючи єго census, що іменно лише сей, котрий мав мілїон сестерциїв маєтку (около 200.000 корон), міг бути сенатором; помножив навіть єго обсяг дїланя і признав єму широкі судові атрибуциї в кримінальних справах, котрих перше сенат не мав і надав більшу як давнїйше вагу єго ухвалам, senatus consulta, що тепер станули на рівнї з законами. (Від часів Тиберия також і вибори урядників відбували ся в сенатї).

Давні і нові маґістратури. — З давних маґістратур консулят був усе найвисшим достоїньством а повагу єго підносило, що сам цїсар приймав нераз сей уряд; звичайно однак не справували вже єго весь рік, лише по кілька місяцїв; а инші давні уряди, котрих число помножило ся, занепали о богато більше. Зате повстали нові уряди, вчасти сенаторскі, а вчасти для лицарского стану. Для членів сего стану застережено уряд начальника прибічної цїсарскої ґвардиї. Був се староримский звичай, що в таборі стеріг намету начального воєводи, praetorium, вибраний відділ жовнїрів. Тепер, коли імператор проживав постійно в Римі, стерегла єго постійна ґвардия, преторияни, котрих часть все бувала коло єго боку, в єго домі, а доводив ними їх начальник, praefectus praetorio. Ще висший і достойнїйший був уряд начальника міста Риму, praefectus urbi, котрий повстав з кінцем влади Авґуста яко постійний, а справував єго все оден з найзначнїйших сенаторів. Єго річию було дбати про безпечність і порядок в містї і для єго удержаня Авґуст утворив полїцию зорґазовану по військовому і поділену на 4 когорти, cohortes urbanae.

Місто Рим за Авґуста. — Рим за Авґуста був великим містом з населенєм около мілїона населенцїв, серед котрого було богато невільників, визволенцїв і чужинцїв з усїх сторін старинного сьвіта. Місто лежало на 7 узгірях (Palatinus, Quirinalis, Capitolinus, Aventinus, Esquilinus, Viminalis, Caelius) і в долинах між ними, а найважнїйшою єго частию було Капітолїньске узгірє з двома верхами; на однім з них, властивім Капітолїю (Capitolium), стояла сьвятиня Юппітера, Юнони і Мінерви, місце найсьвятїйше в цїлій державі для кождого Римлянина (спалену підчас боротьби Суллї з Марием відбудували величаво); а на другім стояв замок, arx, а в нїм сьвятиня Юнони і монетарня. Тарпейскою скелею, з котрої давнїйше стручували засуджених на смерть полїтичних злочинцїв, звав ся оден стрімкий бік Капітолїя. У обніжа сего узгіря, між Палятином а Квіриналом був головний ринок, forum Romanum; на однїй єго части, comitium, відбували ся народні збори comitia tributa, і тут находила ся мовниця, rostra, украшена колюмною в честь першої морскої побіди. Поруч ринку стояв будинок призначений на засїданя сенату, curia, а поблизу находила ся кругла сьвятиня Вести враз з житлом Вестальок, як і ріжні инші сьвятинї. Здовж форум тягла ся найважнїйша римска улиця, звана сьвятою, via sacra, котрою трiюмфатори їздили в торжественнім походї на Капітолїй зложити жертви Юппітерови.

Вже перед Авґустом було богато инших ринків і сьвятинь в ріжних сторонах міста, але сьвітских будівель монументальних за речипосполитої здвигнено ще дуже мало. Головна з них, великий цирк, circus maximus, між Палятином і Авентином, походив ще з королївских часів; опісля прибуло богато дорогоцїнних і величавих водопроводів, aquaeductus, що спроваджували жерельну воду з гір до міста. Аж під конець речипосполитої зачали ставити базилїки (basilica), великі криті салї, призначені для догіднїйшого відбуваня судів і велелюдних зборів; Помпей збудував перший постійний театр, коли доси ставлено тимчасові деревляні театри. Богато огрядних будівель, сьвятинь і великих домів призначених на сьвітскі цїли розпочав Цезар, а Авґуст викінчив їх і ставив нові, причім особливо пособляв єму Аґриппа і сам будував вельми богато. Тодї забудувало

ся просторе Марсове поле, Campus Martius, між Квіриналом а Тибром, за мурами міста; а передовсїм Рим тодї почав робити ся містом справдї величавим, бо за Августа, наслїдком зміни будівельного материялу, з цегляного перемінив ся в мраморний. З того часу росла величавість міста безнастанно: майже кождий цїсар ставив нові прилюдні будівлї з цїнних материялів; спроваджувано як найрідші і найособливші мрамори, множено окраси, колюмни і статуї; повставали нові роди будинків, характеристичні для римского цїсарства; триюмфальні луки, великаньскі колюмни під статуї цїсарів, величезних розмірів терми т. є. прилюдні лазнї. Однак побіч прилюдних будівель і приватних палат, повно ще було лихих чиншових домів (т. зв. insulae) високих а тїсних і вузких, котрих висші поверхи були деревлянї. Улицї були вузкі і круті, а задля того грозила велика небезпека пожеж, котрі повтаряли ся в Римі дуже часто. Длятого Август установив окрему пожарну сторожу, vigiles, зложену головно з визволенцїв і зорганїзовану по війсковому в 7 когорт під власним префектом. Установив також умисних урядників для нагляду будівель, водопроводів, улиць і т. п. а цїле місто подїлив на 14 дїльниць, regiones.

Ігрища, забави і розвеселеня народу за Авґуста. — Особливо дбав Август про розвеселенє й забави народу, множив всїлякі ігрища і ставив щораз то нові на ті цїли будинки: театри на сценїчні вистави, амфітеатри (т. є два театри злучені з собою таким способом, що творили еліптичний вид) для боротьб глядияторів і диких зьвірят: водні басени на видовища дорогих і виставних морских боротьб, навмахії. Для вигоди і втїхи народу повстали тодї перші публичні лазнї, thermae, збудовані Агриппою; їх частию був збережений доси т зв. Пантеон. Терми, великі заклади з зимними і теплими, водними й паровими купелями, з многими почекальнями і величаво прикрашеними салями, мали для Римлян з часів цїсарства таке саме значінє, як ґімназиї для Греків; там збирали ся громадно і проводили нераз значну часть дня, не лише для купели, більше ще длятого, щоби там зустрінути ся із знакомими, дізнати ся всяких новин, почути попиcи і виклади письменників або вчених. Взагалї забави й ігрища були за цїсарства ще сьвіт-

лійші і численнійші як давнїйше, а віддавали ся їм з щораз більшою пристрастю, котру Авґуст намагав ся умисне розбудити, щоби заняти сим увагу товпи. Неменше дбалий про прожиток верств бідного народу, обезпечив потрібні довози збіжа до Риму; ф р у м е н т а ц и ї т. є. безплатне роздаванє збіжа з прилюдних шпіхлїрів управильнив наново, а число участників помножив до 200.000 людий. Коли отже було що їсти і було чим бавити ся, римский нарід поводив ся супокійно, а оклик: p a n e m e t c i r c e n s e s заступав єму за цїсарства давний полїтичний інтерес і участь в прилюдних справах.

Золотий вік римскої лїтератури. — Тим, чим були для народу розвеселеня й забави, тим ставало для висших верств з а м и л о в а н є д о н а у к і л ї т е р а т у р и. Август намагав ся пильно, щоби Римляни займали ся лїтературою і забули про полїтику; для улекшеня студиїв, за прикладом Цезара, засновував прилюдні б і б л ї о т е к и, а виринаючим талантам пособляв з підмогою Мецената. Часи Августа є золотим віком римскої лїтератури а найзнаменитші письменники відзивають ся з похвалами про него і єго управу. Вимова вправдї перестала розвивати ся, бо для неї тепер не було поля; після Цицерона не явив ся уже анї оден великий бесїдник; зате жили за Августа з н а м е н и т і правники, особливо A n t i s t i u s L a b e o, котрих цїсар уповажнював до видаваня опінїї і відповіди на запитанє в сумнївих правних питанях. З прози найбільш розвивала ся і с т о р и я; після Цезара вславив ся на тім полї S a l l u s t i u s C r i s p u s, Цезариянець, що писав історию своїх часів, а також дїї юґуртиньскої війни і змови Катилїни, і C o r n e l i u s N e p o s, автор житєписий знаменитих Греків і Римлян. Всїх перевисшив розмірами свого твору і добірностю стилю й мови T i t u s L i v i u s, автор цїлої римскої історії в 142 книгах від найдавнїйших часів, аж до сучасної хвилї (до 14 р. до Хр.).

Але головного блеску сїй добі додавала епічна й лїрична п о е з и я; бо хоч Римляни нїколи не стали такими митцями в поезиї як Греки, але наслїдуванєм їх дійшли іменно за Авґуста до зглядної досконалости, а деякі роди (сатири і поетичні листи) розвинули ориґінально. Після давнїйших поетів, фільософа Люкреция і автора пісень Катулля (Catullus), що молодим умер, тепер вславив ся В е р ґ і л ї й

(P. Vergilius Maro), родом з Мантуи, яко автор ідиль, а головно тим, що підняв ся утворити Римлянам народну епопею після взірця гомеричної поезиї у великій поемі про прихід Енея до Лациюм. Вже бо тодї усталила ся і загально приняла леґенда про мниме походжене Римлян від Троянців, котру і Лївій записав в історії початків Риму. Найбільшим однак митцем поетичної форми був **Гораций**

(Q. Horatius Flaccus), найзнаменитший римский лїрик, автор пісень, сатир і поетичних листів, що наслїдував усякі грецкі метра, доси Римлянам чужі, сьпівак розкоши спокійного житя або знаменитий глузівник з людских сьмішностий і похибок. Побіч обидвох знаменитих поетів була цїла громада менше славних: елеґіки Тибулль і Проперций, а именно молодший від них а вельми плідний письменник Овід (P. Ovidius Naso), що з незвичайною легкостю трудив ся на найрозмаїтших полях. За Авґуста Рим став також осїдком наукової грецкої лїтератури. Тодї писав тут Диодор з Сицилії велику всесьвітну історию; Дионїзий (Dionisios) з Галїкарнасу найстаршу римску історию аж до пуньских війн, основану на пильних археольоґічних дослїдах; а учений Страбон писав знамениті ґеоґрафічні твори.

Збиток в Римі і відносини в італьских містах. — О много більше, як замиловане до лїтератури, розповсюдила ся тодї серед висших станів в Римі вподоба до збитку. Авґуст пильно намагав ся здержати его безнастанний зріст, видавав щораз нові закони для его обмеженя, сам давав приклад скромности; всеж таки именно тодї, при величезних достатках, збиток розвельможив ся так широко, що всї способи проти него показали ся безуспішними. Вслїд за збитком ішло велике зіпсуте обичаїв. Лїпші зате як в Римі були відносини в італьских містах. Увільнені від військової служби на границях, підносили ся скоро і процвитали підчас супокою за Авґуста. Після муніципального закона Цезаря всюди був майже однакий устрій. В кождім містї стояли на чолї 4 або 2 міскі маґістрати і міска рада на лад сенату, decuriones, а при широкій самоуправі всюди був ще вельми живий прилюдний дух; знаменитші населенцї убігали ся о уряди а жертволюбність поодиноких людий на прилюдні потреби показувала ся нераз дуже щедрою. Всюди за взірцем Риму ставали тепер величаві будівлї, именно для ви-

годи або забави населенців, водопроводи і терми, цирки й амфітеатри; бо замилуване до ігрищ і тут розповсюдило ся із столиці.

Римскі провінциї, їх заряд і поділ. — Для провінций цісарство було добродійством. Август ними так само опікував ся, як Цезар, в часї довгого володїня звідував їх майже всї; в деяких довший час пробував по кілька раз, уладжував їх відносини, уодностійняв тягарі, організував їх адміністрацию, а над управниками розвів контролю. В 27 р. поділив ся владою з сенатом і віддав єму в заряд більшу часть провінций, іменно всї внутрішні і супокійні; а всї надграничні провінциї, в котрих леґіони були приневолені пробувати постійно для захисту границь, задержав на дальше під власною управою яко одинокий начальник усего війска. З того часу отже були двоякого роду провінциї: одні с е н а т с к і, provinciae senatus, другі ц ї с а р с к і, provinciae principis, і до тих цїсар посилав іменованих собою леґатів з титулом п р о п р е т о р і в, що нераз довго оставали на урядї. До сенатских провінций назначував сенат зпоміж себе управників, з висшим титулом п р о к о н с у л ї в, але без військової влади, що по давному змінювали ся щорічно. Але й над тими провінциями мав цїсар найвисший надзір силою свого проконсулярного imperium і побирав з них у свою користь певні доходи.

Податки по провінциях. — Прилюдні доходи впливали головно з провінций: в сенатских збирали їх квестори і вносили до п р и л ю д н о г о с к а р б у, aerarium; а з цїсарских впливали до приватної каси ц ї с а р я fiscus, котрою управляв виключно він сам, а побирали їх цїсарскі п р о к у р а т о р и. Весь спосіб побираня податків по провінциях підляг змінї. О б м е ж е н о т е п е р значно загальне за часів речипосполитої посередництво а р е н д а т о р і в, публиканів, що страшно руйнувало провінциї. Для одноцїльного побору оплат заведено п о м і р и і ц ї н о в а н я ґрунтів (катастер), що було безмірною пільгою; управникам визначено постійні пенсиї і тим запобігано їх здирству; до того за надуживанє були они одвічальні перед цїсарем.

Романїзация провінций. — За прикладом Цезара, Август висилав до п р о в і н ц и й к о л ь о н ї ї збіднїлих Італїків, а провінциялам надавав право горожаньства; однак в

орудуваню тим о богато менше щедрий від Цезаря старав ся, щоби не стало занадто повседневним і длятого звичайно надавав латиньске право, ius latinum, цілим містам, в котрих вже поступила троха романїзация, а право горожаньства лише поодиноким людям заслуженим коло держави. Кольонії висилані до провінций і міста наділені латиньским правом уладжувано римским способом, а наслідком того звідтіль розповсюджувала ся щораз дальше романїзация. Діяло ся се головно в західних провінциях: Іспанія і Ґаллія романїзували ся дуже скоро. На сході, де здавна переважувала старша від римскої і висша цивілїзация грецка, не могло бути скорої романїзациї, але Авґуст а відтак его наслїдники піддержували там грецке живло супроти місцевих ориєнтальних живел. Латиньский язик був вправдї і там також урядовим, побіч него однак всюди уживано до урядових чинностий і грецкого язика; а знов на заходї, як в Італії так і в провінциях, всї осьвічені люди вміли по грецки. Обидва язики були отже загально розповсюджені в цілій державі; при всїх ріжницях між грецким сходом а латиньским заходом в цілій римскій державі повставала і усталювала ся з того часу щораз більше одноцільна грецко-римска культура, до того без нїякого напору з гори, природним способом.

Розвиток материяльних засобів по провінциях. — І Авґуст і майже всї его наслїдники дбали богато про добробит і его розвиток по провінциях. Всюди улекшувано комунїкациї будовою вельми многих нових битих доріг, навіть на високих горах, і на великих ріках ставили величаві мости такої тривкости, що деякі стоять ще доси. Авґуст завів усюди почти, котрих однак не віддано до загального ужитку (служили лише правлїню і его урядникам). Улекшенєм комунїкациї користувала ся торговля, а наслїдком того розвивав ся і промисл, під опікою правлїня, що вчило, як користувати ся природними засобами кождої провінциї. Серед супокою і з зростом населеня підносило ся всюди рільництво і взагалї з кождого погляду більшало богатство провінций. Длятого отже в провінциях вже за житя Авґуста ставили єму сьвятинї, віддавали божу честь; з тою метою лучили ся инколи сусїдні провінциї в одну цілість (н. пр. цїла Ґаллїя, котрої висланники всїх

народів збирали ся коло сьвятинї Авґуста в Люґдунї); а тим способом осягали деякі провінциї спільну репрезентацию управнену навіть до вношеня петиций або ухвалюваня якихсь жертв, дарів і т. д.

Оружні сили і військова орґанїзация. — Могучою підоймою романїзациї по провінциях була військова орґанїзация, котру Авґуст надав римским оружним силам. Від закінченя усобиць римска армія була вельми нечисленна у відносинах до величи держави, котрої стерегла; складала ся она з двох родів війска: з леґіонів, всего 25 лише, т. є. около 150.000 жовнїрів і з авксиліярних когорт, в котрих разом служило троха менше жовнїрів як в леґіонах. Разом отже числила армія несповна 300.000. В леґіонах служили майже виключно римскі горожани, а в авксиліярних чужинцї, підлежне населенє поселене по провінциях, або союзники римскої держави. До того і леґіони рекрутували ся по провінциях, бо Італія була вільна від служби в правильнім війску і достарчувала жовнїрів лише до ґвардиї преториянів і до поліційної сторожі т. є. міских когорт. Для доповненя так нечисленної розмірно армії вистарчало майже число добровольців, котрих доставляв добровільний набір. Постійні римскі війска складають ся з того часу з заводових жовнїрів, що оставали в леґіонах під збруєю 20 літ, а в авксиліярних когортах 25 літ. По вислузї тих літ ветерани при визволеню діставали значні нагороди або в грошах або в ґрунтах там, де служили. З тою метою вже Авґуст утворив окремий військовий скарб, aerarium militare, котрому приділено деякі доходи в цїлій державі. Вислуженим жовнїрам надавано також римске горожаньство, і так поступала романїзация з помогою римского війска.

Всї війска перебували постійно залогою на границях, в укріплених таборах, а докола них і під їх захистом виростали міста заселені ремісниками, купцями і т. д., що доставляли жовнїрам усего їм потрібного. Ті самі леґіони пробували довгі літа (навіть цїлі столїтя) в тих самих сторонах і на тих самих становищах та рекрутували ся в своїх околицях. Тимчасом авксиліярні когорти нїколи майже не служили в краях, з котрих походили; висилано їх до далеких провінций, де, оддалік від своїх, жовнїрі їх могли поро-

зумівати ся з населенцями лише по латиньски, а навязавши за час довгої служби війскової численні відносини, оставали нераз і по вислузі на місці. Крім сухопутного війска, за Авґуста зорґанізовано також на ново морскі сили. З того часу все за цісарства про занедбану давнійше безпечність на морі дбала воєнна римска фльота, котрої дві головні части (кожда по 250 кораблів) мали свої становища на побережу Італії, і на инших місцях Середземного моря.

Боротьба на границях і супокій в глибині цїсарства.— Призначенєм римского війска за Авґуста було стерегти границь просторої держави. Тепер вже границею римскої держави на полудні, в Африці, були африканьскі пустині, на сході в Азиї, ріка Евфрат, на півночі і на заході, в Европі, ріки Дунай і Рен, а всюди инде море. Лише на границях тривали безнастанні боротьби і неспокої, зате в середині держави, у внутрішних провінциях, був звичайно цілковитий і глибокий супокій, pax Romana, перериваний хвилево лише якимись внутрішними заворушенями і частковими повстанями. Наслідком сего виробило ся почутє цілковитої суперечности з тим, що єствувало у внутрі держави, а тим, що було поза єї обсягом. Римске цїсарство видавало ся населенцям яко цїлий цивілїзований сьвіт, orbis terrarum, поза котрого границями є лише варварскі народи.

Загранична полїтика Авґуста і єго війни. — Авґуст провадив вправдї нераз війни, але їх не любив і обминав. Всї пригоди і трудности волів залагоджувати иншими способами і на умовах основував свою заграничну політику. Простер він досить значно границї держави, майже всї однак забори служили головно до улекшеня захисту країв уже посїданих, а майже всї війни мали характер чисто відпорний. Заступником єго у війнах бував спершу Агриппа, відтак обидва пасерби, Тиберий і Друз. На сході за Авґуста не добуто нїяких областних придбань. Відносини з одинокою великою державою Партів, все доси непевні, умів Авґуст управильнити самими умовами і користував ся зручно внутрішними незгодами в королївскій семї. Єму звернено знамена здобуті на Крассї, а король Партів присилав свої дїти на вихованє до Риму. В висшім ще ступнї з підмогою претендентів до престола здобув Авґуст вплив на Арменїю, що була посередньо залежна від Риму, подібно як

инші дрібнійші держави над границею на сході. Намість того підбито за Авґуста постійно краї і народи доси независимі недалеко самої Італії, для котрої безпечности їх покорене було потрібне, в Альпах і на півночі Альп, де повстали нові провінциї: Рециия, Вінделіция, Норикум, аж по Дунай; так само дальше над долішним Дунаєм підбито Паннонію і Мезию (Moesia) і тими придбанями розпростерто північні посілости і оперто о природну границю. На великий забір просторого краю заносило ся за Авґуста лише в однім місці і там ведено довгі і завзяті війни т. є з Ґерманами за Реном і Дунаєм.

Ґермани їх устрій і релїгія. Сї народи арийского походженя ще не мали зовсїм постійних осель, але посували ся безнастанно від півночи і сходу на захід і південь, на широкім просторі по Балтийске море і по Вислу; на півдні сиділи навіть ще дальше до сходу, над Чорним морем, Доном і Волгою. Однак Римляни ще не знали східних Ґерманів, званих Ґотами. Серед західних Ґерманів, поміж Реном а Одрою, зустрічаємо богато назв вельми неусталених і змінних, бо одні щезають, а показують ся щораз инші, а дотого деякі народи були між собою в тісній злуці. Весь їх край, тодї вельми багнистий і лїсистий, мав вельми слабе населенє; більш заняті ловами і скотарством як рільництвом потребували широких просторів. Подібно як у инших арийских народів, весь устрій основував ся у Ґерманів на союзї родини і роду. У них було виключно одноженьство, женщини мали дома високо поважане становище, а начальники родин і родів мали значну владу. Ґермани жили або по селах або дворищах розкинених поодиноко; а переносили ся враз з ними легко, бо їх будівлї були деревляні. Громадили ся численнійше на богослуженя, суди або війну. Підставою їх полїтичної органїзациї був поділ на повіти, Gau, під управою ґрафів вибираних з посеред усіх; на війну лучило ся кілька повітів разом і вибирали собі на єї час одного князя або воєводу, Herzog. Кождий народець мав свої роди знаменитші походженєм і достатками, шляхту, досить нечисленну; з неї походили королї, що були вже у деяких народців. Всї вільні були між собою рівні, а їх загал рішав про всї справи. Не лише королї але й знаменитші мужі мали свої дружи-

ни, котрі супроводили їх у війні; а всяку домашню працю оставляли женщинам і невільникам, бо вільні займали ся лише війною і ловами, або бенкетували і пили богато, граючи в кістки. Хоробрість і воєнні заслуги найбільш цінено, а безмірне замилованє особистої свободи і незгідливість спиняли у них утворенє більшої держави. Божества Ґерманів були се духи ясні а войовничі; Вуотан або Одін був їх найвисшим богом. Уявляли собі, що сї божества борють ся із шкідними велитнями або бенкетують у Вальгаллї, куди дістають ся також духи хоробрих мужів поляглих у бою. Почитували богів без усяких їх зображень, а жертви складали їм у сьвятих гаях, навіть людскі; не було однак окремого стану жерців. Цінили ворожбицтво (киданєм жеребів і иншим способом) а ворожки зазнавали високих почестий.

Війни Римлян з Ґерманами за Авґуста; пораженє Вара, 9. р. до Хр. — З часів Цезаря тривала над Реном безнастанна боротьба з Ґерманами; для захисту від їх нападів закладали Римляни твердинї над сею рікою, з котрих виправляли ся за Рен, щоби їх усмирити або покорити. Пасерб Авґуста, Друз, в кількох походах посунув ся аж по Везеру і Лабу, а оставивши залоги на схід від Рену в укріплених таборах, на погляд довершив вже забору сего краю, котрий стали уладжувати яко провінцию. Римляни користували ся зручно незгодами і боротьбами ґерманьских народів і богато з них приневолили до підлежности, а чимало Ґерманів вступало до римскої військової служби. Але сучасно Маробод зорґанїзував мілїтарно римским ладом значну державу під своєю владою в краю Маркоманів (т. є. в нинїшних Чехах). Затривожені єго потугою Римляни наміряли розпочати з ним боротьбу, коли надреньскі Ґермани, не привиклі до гнобленя римских урядників, зірвали ся до повстаня за приводом воєводи Херусків Армінїя. Необачний римский полководець Вар (Quintilius Varus) дав ся заманити в засїдку і потерпів страшне пораженє в Тевтобурскім лїсї, де полягли три цїлі римскі леґіони, 9 р. по Хр. Се пораженє викликало страшне вражінє в Римі; думали там, що Італїя навіть не є вже безпечна від Ґерманів, притьмом зарядили там військовий побір. А хоч Тиберий поспішив над Рен, розвіяв скоро всякий переляк і на-

тхнув війско знов відвагою, однак пораженє мало сей тривкий наслїдок, що Авґуст покинув зовсїм думку завойованя зареньских Ґерманів і постановив боронити лише границї Рену. Наслїдники єго остали вірні сїй єго полїтицї.

Родинні відносини Авґуста; останнї єго лїта і смерть.— Окрім пораженя Вара зазнав Авґуст під конець житя богато инших болючих ударів і щораз більше відчував самоту, в міру як вимирали давні товариші і помічники і як дізнавав важких втрат в семї. Август замолоду кілька раз женив ся і розводив і аж з 3-ою подругою Лївією жив більш 50 лїт в прикладнім але бездїтнім подружу. Одиноку дочку Юлїю любив без міри, а для обидвох пасербів, Тиберия і Друза, був взірцевим опікуном. Внуків з подружа Юлїї з Аґриппою адоптував яко синів, але втратив їх, поки доросли; саму Юлїю, котру видав опісля знов замуж за Тиберия, приневолений був засудити на вигнанє задля єї злого житя. Улюблений пасерб Друз умер молодо, а на старість остав Авґустови одинокою підпорою і помогою, крім усе дбалої подруги Лївії, лише старший пасерб Тиберий, котрим виручав ся (на бажанє Августа надано єму трибуньску та імператорску владу) і котрого на останку адоптував яко сина і впровадив тим способом до роду Юлїїв Цезарів. В р. 14 по Хр. Авґуст умер в 76 роцї житя; сенат ухвалив єго консекрацию, т. є. і в Римі признали єго богом, установили єму жерцїв і ставили сьвятинї. У нащадків на всї часи зберегла ся память Авґуста яко найлїпшого володаря, а від усїх єго наслїдників вижидано, щоби йшли єго слїдами і старали ся наслїдувати єго приклад.

XII. РОЗДІЛ.

Цїсарі з роду Юлїїв і Клявдиїв.

Sievers, Studien zur Geschichte der römischen Kaiser, Berlin 1870. — K. Morawski, Dwaj cesarze rzymscy, Tyberyusz i Hadryan, Краків 1893. — Lehmann, Claudius und Nero, Gotha 1858. — H. Schiller, Geschichte des römischen Kaiserreichs unter der Regierung des Nero, Berlin 1872. — Szujski, Profil historyczny Nerona (в Dzieła сер. II. т. 7; перед тим в Przegląd-ї Pol. 1879, марець).

Цїсар Тиберий, 14—37 по Хр. і его полїтика. — Цїлу владу Августа обняв за згодою сенату зараз пісел его смерти Тиберий, тодї більш 50-лїтний, досьвідний вже у війнї і мирі, здібний воєвода і добрий адмінїстратор, чуйний і пильний володар, печаливий і дбалий о потреби держави. Був се однак чоловік склонний до жорстокости, підзорливий, скритий і хмурий, погорджував людьми і любив від них сторонити. Наслїдком того став немилим і для сенаторів, що его лякали ся, бо не вмів так як Авґуст скривати своєї влади, і для народу, о котрого прихильність не дбав, а з ощадности менше давав ігрищ і забав. За Тиберия вибори маґістратів перенесено до сенату і комінциї перестали відбувати ся. Цїсарский мілїтаризм виступив виразнїйше, коли для преториянів, розміщених доси по Римі і околиці, заложено при воротах міста укріплений табор, castra praetoria, звідки якби з цитаделї могли відразу згнобити в зародї всякий народний рух. Супроти заграницї держав ся Тиберий мирної полїтики Августа; длятого відкликав знад Рену свого братанича Германїка, що знов думав про покоренє Ґерманів, і волїв полїтичними коромолами довести до того, що Армінїя, Варового витязя, убили самі Германи, а велика держава Маркоманів розпала ся, так що Маробод приневолений був схоронити ся на римску область перед завистию инших Ґерманів.

Полїтичні процеси о злочин маєстату. — Найгіршу славу приспорили Тибериєви полїтичні процеси. Розумінє злочину обидженого маєстату римского народу (crimen laesae maiestatis populi Romani) виробили ся за речипосполитої; розуміли через те всяке ворушенє шкідне для держави і народу. Тепер приложено се до провин на шкоду цїсаря або ублинжаючих его особі, а коли проявили ся змови на житє Тиберия, казав він такі процеси виточувати перед сенатом. Сенатори, щоби єму приподобати ся і усунути від себе всякий підзор, ішли на вперейми в строгости. Приймали всякі жалоби, заохочували навіть доносчиків нагородами з майна засуджених, а наслїдком того загнїздило ся делаторство, управлюване систематично навіть людьми знаменитими становищем. Тиберий спиняв спершу надмірний сервілїзм сенату; опісля в се мішав ся

щораз менше, а сї процеси і деляторсво стали загальною і страшною недугою.

Сеян і цїсарска семя; жорстокости Тиберия. — Одиноким чоловіком, в котрім Тиберий покладав довго повне довірє, дізнавши від него пожертвованя для своєї особи, був префект преториянів Сеян (L. Aelius Seianus). Сим довірєм цїсаря і завистю в цїсарскій семї постановив він покористувати ся і собі самому промостити дорогу до найвисшої влади. По смерти именно Ґерманїка, братанича і адоптованого (з порученя Авґуста) Тибериєвого сина, вдова по нім Аґриппіна, дочка Юлїї, досить виразно обжалувала цїсаря, що причинив ся до смерти єї чоловіка і заявляла єму явно невдоволенє. Германїк і Аґриппіна були любимцями війска; Сеян отже будив підзорливість Тиберия і лякав єго бунтом жовнїрів в користь єї і єї дітий. Дійшло на останку до того, що увязнено і її і обидвох єї старших синів, а на останку скінчили смертю на вигнаню. Рідного Тибериєвого сина, Друза, Сеян отруїв з підмогою єго подруги, з котрою обіцяв сам одружити ся. А міг се тим лекше вчинити, що Тиберий з досади до сьвіта і до людий покинув Рим і поселив ся з немногими товаришами на розкішнім острові Капреї (Caprea, близко Неаполю). В Римі губили ся в здогадах, які то там з далека кує він погубні заміри, а підлягали Сеянови, котрого значінє доходило до найвисшого щебля, коли Тиберий дізнав ся про єго зраду. Тодїж переняв ся він ненавистю до всїх і розпочав так страшні прослїдованя, що не лише Сеян згинув з цїлою семєю, але засудам смерти і конфіскатам довго не було кінця, а наслїдком того придбав собі Тиберий імя кровавого тирана, що любував ся в жорстокостях. Жив ще кілька лїт, усе в самоті на Капреї, перенятий розпукою і відразою до всего сьвіта, а навпаки переймав усїх також ненавистю і грозою, аж на останку умер старцем 77-лїтним в 37 р. по Хр.

Початки християньства. — За володїня Тиберия жив, навчав і умер мученичою смертю Спаситель наш Ісус Христос, син Божий. Божественна наука, котру проповідував, приносила сьвітови нові засади, доси незнані чужим старинним розуміням, навіть прямо суперечні, що мали в будучинї весь сьвіт відродити морально. Вправдї найзнаме-

нитші фільософи грецкі (почавши від Сократа) причували єдиного правдивого Бога і вірили в безсмертність душі, а стоїцка школа вчила навіть гордувати сьвітом і маловажити собі єго принаду. Вправді пізнїйші римскі і грецкі моралїсти, (Сенека, Епіктет), споглядали на се, як ріжнородні живла народні скупляла в собі римска держава, та зачинали розуміти і доказувати, що всїх людий треба любити і підмагати, а навіть в невільнику бачити людске достоїньство. Але при всїм старинний погляд на житє і єго задачу вязав ся найтїснїйше з землею і державою, з житєм на землї і в державі, захвалював уживати житя, поки служить, і користувати ся єго розкошами а обминати терпіня. Аж наука обявлена Спасителем, що єго царство не є з сего сьвіта, веліла єї ісповідникам заслугувати собі в дочаснім житю на спасенє душі в будучім житю, по смерти, покорою і терпінєм, любовю Бога і любовю ближнього, навіть ворога, котрому треба прощати, щоби осягнути відпущенє власних провин. З початку ісповідників Христової науки, перших християн, уважали жидівскою сектою; длятого не відразу звернули на себе загальну увагу.

Цезар Ґай (Калїґуля). — Наслїдником Тиберия був Ґай Цезар (звичайно званий Калїґуля від прозвища, котре єму дали жовнїрі, коли був дитиною), наймолодший син Германїка і Агриппіни, молодець зле вихований, зіпсований і примховатий, що в короткім часї змарнував скарби зібрані ощадним попередником, а осліплений величю своєї влади попав наче в ошоломленє цїсарскої всевлади. Мав він себе за рівного богам, а навіть за висшого від Юппітера і прослїдував строго кожду тїнь опору або неохоти, а убийствами і здирствами дав ся в знаки висшим станам в Римі і в деяких провінциях (в Галлії). Коли наразив собі також преториянів, обиджений тим офіцер (Cassius Chaerea) зробив змову на єго житє і убив єго несподївано 41 р. по Христї.

Цїсар Клявдий, єго визволенцї і жінки. — Коли сенат радив над тим, чи привернути републиканьску управу, чи кого зпоміж власного збору посунути до цїсарского достоїньства, преториянн впали до палати для грабованя і найшли там схованого Клявдия (стрия Калїґулї), ухопили єго на руки, занесли до свого табору і окликнули цїсарем, за що приобіцяв їм значні подарки. Сенат був

зневолений признати сей вибір, а цїсар Клявдий (Tiberius Claudius Nero), 41—54 по Хр., чоловік вже немолодий, добротливий і д о б р о д у ш н и й, перенятий найлїпшою охотою, намагав ся правити в згодї з сенатом і наслїдував приклад Августа. Однак не обзнакомлений з прилюдними справами, при малих спосібностях і слабій волї, підлягав він легко чужим впливам, особливо довірним домашним слугам, з котрими доси найбільш товаришував. Длятого ц ї с а р с к і в и з в о л е н ц ї (особливо Палляс і Наркиз) здобули собі тепер незвичайне значінє і правили майже в імени цїсаря, спершу зовсїм корисно для держави. В Італїї доверщено богато дїл для прилюдного ужитку, а особливо дбав Клявдий про п р о в і н ц и ї і розпростер римску державу придбанєм двох нових: на полуднї М а в р е т а н ї ї (доси були там королї союзні і залежні від Риму; останнього казав стратити Ґай), а на півночі Б р и т а н ї ї, котрої південну часть з Ґаллїї підбито з почину самого цїсаря. Над Реном ведено корисні для Римлян боротьби. Великий вплив на Клявдия мали також і єго ж і н к и, насамперед М е с с а л ї н а, котру однак на останку казав стратити, з боязни о власне житє, відтак А ґ р и п п і н а молодша (дочка Ґерманїка і старшої Агриппіни), котра витревало промощувала дорогу до влади Н е р о н о в и, свому синови з першого подружа (з Доміцием Агенобарбом). Пособляв їй радою і словом найзнаменитший письменник того часу, С е н е к а (Lucius Annaeus Seneca), письменник вельми плідний, поет, бесїдник, а передовсїм стоїцкий фільософ і моралїст, котрий однак у власному житю не все приноровлював піднеслі науки проголошувані в своїх творах. Аґриппіна повірила єму вихованє Нерона, котрого з єї намови адоптував Клявдий, хоч мав уже власного сина Британїка; а небавом опісля осягнувши свою цїль, о т р у ї л а К л я в д и я (в улюбленій страві з грибів) 54 по Хр., щоби з того часу могла сама правити в імени сина.

Нерон жорстоким тираном. — Преториянп признали зараз Нерона цїсарем, коли й він обіцяв їм щедрі дари. Нерон (Nero Claudius Caesar) мав що йно 17 лїт, визначав ся здібностями і артистичним замилованєм і був старанно і високо образований. Перших 5 лїт єго володїня зачислювано опісля до найщасливших часів цїсарства, бо Сенека спільно із знаменитим префектом преториянів (Afranius Burrus) обме-

жили вплив Агриппіни і правили справами держави в порозуміню з сенатом, а Нерон тимчасом віддавав ся лише розкошам. Але вже тоді стала проявляти ся єго переворотна і злюща вдача, а коли Агриппіна невдоволена тим, що син не хоче її слухати, стала заявляти свою прихильність Британікови, Нерон казав отруїти природного брата і розгорів ся щораз ростучою ненавистию до матери. Постепенно визволяв ся він зовсім зпід впливу Сенеки і не обмежуваний вже ніким, велів на останку убити Агриппіну (59 р.) і з того часу став жорстоким, самовільним, що не терпів ніякого опору або докорів. Нерон любував ся незвичайно в ігрищах на грецкий лад, сам крім того поет не без таланту, виступав з того часу прилюдно в театрі яко сьпівак і музик, а в цирку на перегонах яко візник і домагав ся, щоби всї єго подивляли. В Римі було се неприличною речию і викликало соблазнь та невдоволенє, а за те Нерон мстив ся жорстоким прослїдованєм.

Пожежа Риму і прослїдованє християн. — Коли в Римі вибухла велика пожежа 64 р. і переважну часть міста обернула в згарища, думали, досить загально, що се Нерон був її справником. Бажаючи відвернути від себе сей підзор, Нерон звалив вину пожежі на християн. Було їх вже троха, хоч ще небагато, в Римі; апостоли сьв. Петро і сьв. Павло уладжували вже відносини римскої громади християньскої. В вину християн повірили скоро, бо се, що они сторонили від сьвіта й маловажили єго розкоши, уважали доказом їх ненависти до всего людского роду і посуджували їх о великі злочини. Почало ся отже жорстоке прослїдованє християн, котрих кидано на поталу диким зьвірятам або облитих смолою палено живцем. Небавом пострадали мученичою смертю обидва сьвяті апостоли: сьв. Петра розпяли на хресті долї головою, а сьв. Павла яко римского горожанина стяли мечем.

Конець Нерона. — Нерон заняв ся пильно відбудовою Риму величнїйшого як давний, закладав всюди ширші як доси улиці та ставив величаві будівлї, а для себе будував з шаленою розтратою і огрядностю палату т. зв. золотий дім. Раз враз повставали змови на єго житє, котрі карав смертю і заграбленєм майна. Тоді згинув також Сенека, 65 р. і єго сестрінець Люкан (M. Annaeus Luca-

nus), автор епічної поеми: Pharsalia, давний товариш розкошний Нерона, котрого зависть розбудив він голосною письменьскою славою. Обурений, що Римляни не вміли оцінити єго талантів, Нерон вибрав ся на артистичну подорож по Греції і тут на всяких пангелленьских ігрищах збирав нагороди і оплески, за котрі виднчував ся увільнюванєм грецких міст від податків і данин. Але в західних провінциях повставали неспокої і бунти серед війска, а на вість про се покинули Нерона і преторияни в Римі. Тоді осьмілений сенат виняв єго зпід права і засудив на смерть. Утікаючи прослідуваний, сам собі заподіяв смерть 68 р., і сконав із словами: „Який же то великий артист гине в мені“. У християн остала по нім проклята тямка яко по антихристі; загал римского народу однак жалував єго довго длятого, що так сьвітлі виправляв ігрища.

XIII. РОЗДІЛ.

Римска держава за династиї Флявіїв.

Gsell, Essai sur le régne de l'empereur Domitien, Париж 1893. — Imhoff, T. Flavius Domitianus, Halle, 1857. — Nissen, Pompejanische Studien, Leipzig 1877. — Fr. v. Duhn, Pompeji, eine hellenistische Stadt in Italien, Липск 1906.

Півторарічний заколот. — Коли не стало юлійско-клявдийского дому, що вигас на Нероні, римскі леґіони по провінциях, наслідуючи приклад преторириянів, стали окликувати своїх полководців цїсарями в надії на щедру нагороду. Проголошеного в Іспанії Сульпіция Ґальбу небавом убили преторияни, обурені єго скупством і строгостю. Проти винесеного ним на престіл Сальвія Отона повстало надреньске війско і окликнуло цїсарем свого полководця Вітеллїя, славного смакуна, і рушило на Італію. Колиж Ото побитий відобрав собі житє, Вітеллїя, признаного вже сенатом, не узнали східні війска. Сирийске війско зібране проти Жидів, проголосило цїсарем свого начальника Веспазияна, а паннопьска армія знад Дунаю рушила з черги в єго імени на Італію. Вітеллїй згинув убитий жорстоко підчас боротьби в самім Римі; якийсь час наддунайскі леґіони господарували тут самовільно, як передтим надрень-

скі, аж на останку 69 р. повело ся завести порядок і внутрішний лад в імя признаного вже всюди Веспазияна, котрий ще перебував здалека від Італії.

Жидівске повстанє і збуренє Єрусалиму. — З часів Помпея оставала Юдея в зависимости від Риму, мала однак своїх окремих володарів, з котрих оден: Ірод Великий, вдатний і енергічний, але склонний до жорстокостий, був справді могучий і від Августа дістав навіть титул короля. За єго володіня народив ся Господь наш Ісус Христос. Лише частина посілости Ірода перейшла на єго діти: Єрусалим разом із властивою Юдеєю обняли Римляни у власну управу і висилали там прокураторів, підлежних управникам провінциї Сириї. Таким то прокуратором був Понтий Пилат, за котрого Спаситель умер мученичою смертю на основі засуду первосьвященика. Римляни именно все поважали церковну автономію і релігію Жидів, котрі жили по цілій римскій державі і також в самім Римі і з всїх усюдів складали оплати до сьвятинї на єї потреби. Однак стяганє податків на річ держави і побит римскої залоги в Єрусалимі дратували фанатизм жидівских зельотів; серед низших верств населеня кружляли мессиянїчні надії, що явить ся спаситель і визволить їх з неволї, дасть їм силу і славу: длятого не признавали Жиди Христа, коли навчав, що царство Єго не є з сего сьвіта. Нераз бували в Юдеї заворушеня; колиж з приказу Нерона забрано часть скарбів сьвятинї, крайні живла дійшли до переваги і вибухло повстанє, котре після перших успіхів, супроти слабих там римских сил, обгорнуло весь край 66 р. Нерон вислав отже Веспазияна із значною армією; внутрішні боротьби і незгоди між Жидами улекшили єму значно задачу. Майже вся Палестина була вже в єго руках, коли заворушеня в Римі і по провінциях та єго проголошенє цїсарем перервало дальшу війну. Віддаляючи ся, поручив її синови Титови, котрому припала найтруднійша єї часть, овлада самого Єрусалиму. Жиди боронили ся завзято, з найбільшим фанатизмом: аж по упертій облозї, по знесиленю обложенців голодом і недугами, здобували Римляни з трудом кождий дім майже по черзї, а на останку Тит вдер ся до Єрусалиму, сьвятиню ограбив і велів збурити з нащадом, а Жидів розігнав на всї сторони і знищив їх церковну автономію, 70 р. по Хр.

(В більш як 60 літ опісля ще раз зірвали ся Жиди з розпуки до повстаня, коли в заложеній цїсарем Адрияном військовій кольонії в Єрусалимі, Aelia Capitolina, на місцї збуреної їх сьвятинї зачали ставити сьвятиню Юпітера Капітолїньского. По згнобленю сего останнього бунту Жидів заборонено їм зовсїм жити в Єрусалимі).

Цїсар Веспазиян, 69—79 р. по Хр. — Веспазиян (Titus Flavius Vespasianus), родом з одного з муніципальних італійских міст, власною здібностю і заслугою яко вдатний полководець, а особливо знаменитий адмінїстратор, дійшов до сенаторского достоїньства і високих урядів. Тверезого і ясного ума, осьвічений, але без висшого полету, Везпазиян вибрав собі взірцем спосіб управи Августа, в згоді з сенатом, віддав ся енергічно дїлу обнови заворушеної останними несупокоями держави, вірний обовязкам і точний в їх сповнюваню, доглядав усюди порядку, привертав лад в скарбі і супокій по провінциях і на границях, а особливо розстроєну карність у війску, котре він зреорганїзував. При всїй своїй уміреностн, прослїдував опозицийних фільософів; ощадний аж до скупства, ставив однак для окраси Риму величаві будівлї: триюмфальний лук Тита на памятку покореня Жидів і великими розмірами звалищ ще тепер на причуд славний амфітеатр Флявіїв (Colosseum), котрий аж Доміциян викінчив.

Цїсар Тит, 79—81 р. — Після Веспазияна обняв володїнє его старший син Тит, вже за житя вітця его товариш і помічник, котрому приписувано всякі строгійші розпорядки Веспазияна. Відкіль одначе сам станув на чолї держави, заявляв ся все так ласкавим, привітливим і добротливим, що небавом заслужив собі на призвище любови і розкоши людского роду (amor et deliciae generis humani). За него спали на Рим і на Італїю болючі нещастя. Нова пожежа знищила місто, велика пошесть навістила Італїю, а передовсїм страшний вибух Везувія спустошив цвитучу неаполитаньску Кампанїю і засипав попелом або лявою міста Помпеї, Геркулянум і Стабіє, 79 по Хр. Згинув тодї знаменитий римский письменник, учений природописець, Плїній старший (Gaius Plinius Secundus), автор великої Історії природи, в тім часї начальник фльоти під Мізенум. Цїсар Тит намагав ся злагодити наслїдки тих нещасть, але умер уже в 3-ім роцї

володіня, 81 р. оплакуваний загально і вчислений декретом сенату поміж богів. Від коли іменно консекровано Августа по смерти, війшло в звичай робити се з кождим заслуженим цїсарем. Після Клявдия і Веспазияна признав сенат і Титови честь божу.

Цїсар Доміцияи. — Третїй цїсар з роду Флявіїв, Доміцияи (Domitianus), 81—96 р., молодший син Веспазияна, не похожий анї на вітця анї на брата, вибрав собі прикладом Тиберия, так само як він був пильним володарем, але й підзорливим, відновив процеси о злочин зневаженого маєстату, а наслїдком змов на своє житє із строгого став навіть лютим. За єго часів вдатний римский полководець Аґріколя (тесть Тацита) розпростер значно Британїю, придбану за Клявдия, підбиваючи єї народи далеко на північі, в глибинї нинїшньої Шкоциї. Там Доміцияи виправляв ся за Рен (проти Хаттів) не без успіху, але у Даків, що сидїли за долїшним Дунаєм і нападали звідтам суміжні провінциї, окуплював собі мир грошевими подарками. Побачивши, що християньство починає вже розповсюджувати ся у висших верствах в Римі, навіть в цїсарскій семї (Flavius Clemens, Domitilla), Доміцияи став гонителем християн. На останку серед найблизших домівників повстала змова на єго житє, а коли єго убито, сенат попрікнув єго і прокляв єго память, 96 р.

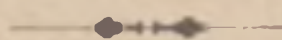

XIV. РОЗДЇЛ.

Золотий вік цїсарства, 96—180.

Gregorovius, Der Kaiser Hadrian, Stuttgart, 1884 (3 вид.) — Dydyński, Cesarz Hadryan, Studyum historyczno-prawne, Warszawa 1899. — E. Kornemann, Der Kaiser Hadrian u. der letzte grosse Historiker von Rom, Leipzig 1905. — Boissier, La religion romaine d'Auguste aux Antonins, 2 томи, Париж 1883, 2 вид. — Neumann, Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diocletian, т. I. Липск 1890. — Martha, Les Moralistes sous l' empire romain, Париж 1885, 5 вид.

Нерва і почин золотого віку цїсарства. — Змовники на житє Доміцияна виглядїли заздалегідь доброго наслїдника, котрий правив би розважно і в згодї з сенатом. Із ста-

рим сенатором Нервою (Cocceius Nerva), 96—98 по Хр., починає ся найсьвітлійша доба в діях цісарства, золотий вік, 96—180 р. по Хр., або т. зв. столітє Антонінів, час найбільшої слави і гаразду римскої держави. Сей гаразд і щастє дало старинному сьвітови ряд знаменитих цісарів, з котрих кождий доходив до найвисшої влади вже в дозрілім віці тим способом, що попередник адоптував єго за сина і вибирав усе одного зпосеред найдостойнійших мужів. Були сї всї люди вже перед тим заслужені, досьвідної поворотности і вправи у володїню, вельми досьвідні і обачні, звичайно також і вельми талановиті. Всї майже походять не з Італії, але з провінций, що вливали з того часу нове житє у знесилений організм держави. До того вже загально погодили ся з самим цісарством і признали загально єго потребу; пережила ся і щезла та рішуча опозиция, що опирала ся на републиканьских традициях, бережених довго в Римі, а виявлених в літературі, фільософії і висшій суспільности.

Цїсар Траян. — Найзнаменитшим з тих цісарів був Траян (Marcus Ulpius Traianus), 98—117, родом з Іспанії, майже незнаний особисто Нерві, котрий одначе адоптував єго за згодою сенату, коли переконав ся наслїдком бунту преториянів, що треба на чолї держави вдатного полководця, щоби вмів удержати карність у війску. Траян, що пробував тодї над Реном на чолї війска, мав уже всюди найліпше імя; щирий і приступний, людский і привітливий, був знаменитим адміністратором, а яко цїсар правив державою вельми пильно, дбав про справи всїх провінций з безнастанною печаливостю (як про се поучає збережена єго переписка з Плінїєм молодшим, управником Бітинії); однак передовсїм був полководцем незвичайних здібностий і небавом вславив ся своїми побідними походами і заборами.

Війни Траяна і завойованє Дакії. — Головним воєнним дїлом Траяна було придбанє нової провінциї на північ від Дунаю. Вдатний король Даків Декебаль зорганїзував саме тодї могучу державу, а коли Траян перестав складати данини плачені Доміциянои, нападами на римскі границї викликав війну. Дві були дакійскі війни: після першого походу Траяна за Дунай побитий Декебаль підляг і притих на якийсь час; небавом однак почав нову

війну, що закінчила ся єго смертию і повним занепадом держави Даків. Траян іменно з великим трудом і накладом поставив міст на Дунаю, перейшов сю ріку, побив нераз ворога, здобув на останку єго столицю (Sarmizegetusa) і весь край перемінив в провінцию (Дакія), що сягала від Тиси на заході аж по Чорне море, а на півночі по Карпати і Днїстер, хоч там границї не дали ся означити зовсім точно. В новій провінциї розвинула ся скоро кольонїзацийна дїяльність Римлян, бо природні засоби що йно здобутого краю приманювали численних приходцїв. Пильно вискувано особливо копальнї золота в нинїшнім Семигородї. Пізнїйше Траян удав ся до Азиї і тут у війнї з Партами перемінив в провінцию Арменїю, доси державу лише залежну від Риму, відтак довершив завойованя цїлої Мезопотамиї, і запустив ся на південь аж по перский залив. Але сї східні забори були ще вельми непевні; раз враз віднавляли ся там боротьби не все для Римлян успішні. Траян був приневолений вернути до Сириї і вижидав помочи з заходу, але занедужавши рушив з поворотом до Риму і вмер в дорозї, в Кілїкиї, адоптуючи в останнїй хвилї Гадрияна, 117 р.

Цїсар Гадриян і єго полїтика. — Цїсар Гадриян (Publius Aelius Hadrianus), 117—138 р. по Хр., також родом з Іспанїї, понехав зовсім забірну полїтику Траяна, а вернув до традициї Августа; обминаючи отже війни, в умові з Партами зрік ся придбань Траяна за Евфратом, котрий знов став східною границею, і привернув в Арменїї окремих єї королїв, посередньо зависимих від Риму. Однак Дакію, що процвитала і скоро романїзувала ся, задержав яко заборолo від варварских народів, від котрих обезпечити границї римскої держави намагав ся пильно многими великими оборонними роботами, як мур Гадрияна, vallum Hadriani, в Британїї, ряд укріплень в поперек острова від моря до моря, а довший ще від него укріплений пояс між горішним Реном а горішним Дунаєм, т. є. limes (будований вже здавна а викінчений за Гадрияна). Все те повставало під оком Гадрияна, після єго помислу, при єго дїяльній участи, бо Гадриян майже все володїнє провів у безнастанних подорожах і дуже часто пішки або incognito вандрував по всїх провінциях,

щоби вглянути в усе. Був він взагалї чоловіком вельми трудячим і незвичайно осьвіченим, лїтератом, поетом і артистом та бажав сам усе пізнати, але наслїдком надмірної вразливости підлягав нераз примхам. Звичайно приступний і вельми ласкавий для всіх, був однак инколи суворий, а навіть жорстокий. Відданий ревно адмінїстрациї держави, Гадриян усталив монархічні форми.

Артистичний рух за Траяна і Гадрияна та їх будівлї. — Тодї то, за цїсарів Траяна і Гадрияна, в цїлій римскій державі проявив ся найживійший рух артистичний; не лише в Римі повстало тодї богато будівель, котрі величавостю і розмірами затемнювали всї давнїйші памятники, але всюди, як в Італії так по провінциях, збудовано тодї богато луків триюмфальних і колюмн, театрів, мостів і т. и. Траян заложив в Римі новий ринок, forum Traiani, поставив триюмфальний лук, велику, огрядну базиліку з бібліотекою, basilica Ulpia, і збережену доси колюмну Траяна з білого мрамору, покриту добірними різьбами, що йдуть з долини в гору одним тягом і зображають воєнні дїї з єго походів; на колюмнї уміщено статую Траяна, а в єї підставі зложено єго тлїнні останки по смерти. Гадриян поставив сьвятиню в честь свого попередника, котрому сенат признав божу честь і побудував величезну сьвятиню Роми і Венери. Однак найвеличнїйшою будівлею Гадрияна в Римі була власна єго гробівниця незвичайних розмірів (moles Hadriani над Тибром, нинї замок сьв. Ангела, вже в середних віках перероблена на твердиню). Особливо опікував ся Грециєю, а іменно Атенами, все ще головним осїдком грецкого духового руху, радо тут проживав і збудував тут нову часть міста, дуже величаву. На останку в Тракії заложив велике місто Hadrianopolis (нинї Адрианополь).

Грецко-римска лїтература і наука за Траяна і Гадрияна. — В тім самім часї дійшла до процвиту друга доба сьвітлости римскої лїтератури, т. зв. срібна доба. В поезиї вправдї не було таких митцїв як за Авґуста, удержували ся лише: сатира, в котрій після Персия визначав ся Ювенальь (Juvenalis) і сатирична епіґрама Марцияля (Martialis). Але померший за Гадрияна найзнаменитший римский історик Тацит (P. Cornelius Tacitus)

глибокостю погляду і сьвітлостю зверхньої форми довів до мистецтва старинну історию графію в житєписи Аґріколї, в описї Ґерманїї та єї народів, а особливо в обидвох останних історичних творах: Historiae, від смерти Нерона до смерти Доміцияна, а в Annales від смерти Авґуста до смерти Нерона. Анї піднеслим настроєм анї красою форми не зближає ся до него сучасний єму історик Светонїй (Suetonius Tranquillus), секретар Гадрияна, автор многих анекдотичних житєписий, іменно 12 перших цїсарів. Цвили тодї пильно управлювані реторичні науки, котрих найбільшим учителем і теоретиком серед Римлян був Квінтилїян (Quintilianus). Сучасний лїтературний рух грецкий не менше був живий; писали тодї: історик Аппіян, славний моралїст і біограф Плютарх, подорожник і археольоґ Павзанїй (Pausanias), на останку цїла громада реторів, серед котрих розпочинав тодї довгу а всесторонну карієру лїтературну фільософ і найплоднїйший письменник грецкий того часу, повний житя і глузованя Лукіян (Lukianos) з Самосате. Головним осїдком строгих наукових дослїдів була все Александрия, де жив і вчив математик, астроном і географ Птолємей, і де образував ся славний тодї лїкар Галєн.

Цїсар Антонїн Пій, час найвисшого гаразду старинного сьвіта. — Найвисшим ступнем гаразду в цїлій сїй щасливій добі треба уважати 23-лїтнє володїнє Гадриянового наслїдника цїсаря Антоніна (Titus Antoninus Pius), 138—161. Сей володар родом з Ґаллїї, незвичайно добротливий, лагідний і привітливий, якби в супротивности до Гадрияна проживав усе в Римі, держав ся мирної полїтики Гадрияна і пильно дбав про розвиток добробиту й просьвіти в цїлій державі. Щезли вже майже тодї місцеві ріжницї по провінциях наслїдком поступу романїзациї на заходї і півночі, а геллєнїзациї на сходї, і наслїдком того, що вже богато міст дістало право римского горожаньства або латиньске право, що було вступним до того ступнем. З провінциї отже черпала тепер держава найлїпші свої сили а одностайна просьвіта грецко-римска за приводом цїсарів вже розповсюдила ся загально.

Обичаї, моральні і релїґійні відносини в римскій державі за Антонїнів. — Враз із зростом просьвіти біль-

шав материяльний добробит, а з обидвох сих жерел плинула злагода обичаїв і одностійнійший як давнійше розділ маєтку. Давнійший розвязлий збиток, зіпсутє і розпуста, що ціхували останні роки речипосполитої, а особливо перше століте цісарства, зменшили ся значно, відколи низші верстви дійшли до значіня, відколи засідали на престолі і на найвисших урядах люди, що вийшли з муніципіїв і з провінций, де відносини були все скромнійші. Але сучасно зачинав проявляти ся занепад прилюдного духа, щезав патриотизм та інтерес для держави. Почав уже проявляти ся грізний в будучині занепад населеня, особливо в Італії; бажаючи се здержати, найліпші цісарі, почавши від Нерви і Траяна, установили аліментарну институцию, alimenta publica, для дітий і молодежи. Були се фондациї певних нерухомостий і капіталів з цісарского скарбу, котрих доходи обертали на прожиток і підмогу для дітий бідних родин. Але найбільш у всїх слідна була недостача віри і релігії, бо римско-грецка релігія стала урядовою формальностию і втратила всяку жизненність. Для осьвічених заступала єї в части стоїцка фільософія в практичнім приноровленю, яке надав їй Епіктет († коло 117); низші, неосьвічені верстви глядїли заспокоєня релігійних потреб в забобонах і в ориєнтальних культах. Розповсюдила ся всюди честь Ізиди з Єгипту, а ще більш честь Мітри із сходу, злучена з многими очищаючими обрядами.

Зріст християньства. — Християньство, основане на сильній вірі в обявлену правду, розповсюджувало ся тепер щораз сильнійше і приєднувало щораз більше прихильників серед поган, спершу головно між низкими і пригнобленими людьми найбільш між невільниками, котрим несло незнане доси братолюбіє і милосердє враз з надією будучого щастя і вічного спасеня. Всюди на Сході, а небавом також і на Заході, повставали щораз нові християньскі громади, для котрих готову правну форму давали численні товариства, особливо похоронні. Перші гоненя християн за Нерона і Доміцияна не були загальні, а вплинули корисно на зріст християньства, бо від початку кров мучеників була найплфднійшим посівом ісповідників.

Відносини поганьского населеня і прилюдних властий до християньства. — Хоч римскі власти не дбали о релїгійні переконаня населенцїв держави, однак в християнах бачили полїтичних злочинцїв, бо они відказували божої чести цїсарям і не хотїли приносити жертв перед їх статуями. Понука до гоненій виходила звичайно від самого населеня, спершу від Жидів, опісля від поган, що обжаловували християн о всякого рода провини, нібито сповнювані на їх побожних сходинах. Такі закиди робили навіть деякі письменники прилюдно, бо не могли зрозуміти відрази християн до сьвіта і єго розкоший; щоби збити сї закиди, повстали перші апольоґії християньства, бо серед єго ісповідників були осьвічені люди і вправні в письмі. Цїсарі, і се найлїпші, глядїли нерадо на християньство яко на забобон шкідний для держави, котрої найвисшою цїлию було дочасне добро полїтичне. Одначе Траян заборонив прослїдувати християн на основі загальних поголосок або безіменних доносів, без виразного обжалованя, а за Гадрияна і Антонїна терпіли їх майже, хоч і тодї бували часткові прослїдованя і мучеництва.

Спільне володїнє Марка Аврелїя і Луция Вера. — По смерти цїсаря Антонїна обняли володїнє обидва сини єго адоптовані з поруки Гадрияна, Луций Вер і Марко Аврелїй (Marcus Aurelius Antoninus) 161—180, з котрих оден, Вер, з кождого огляду, мірний володар, умер уже в кілька лїт, 169 р. Марко Аврелїй, фільософ із школи Стоїків, ученик і почитатель Епіктета, найрадше віддавав ся лїтературі й наукам, але з глибокого почутя обовязку займав ся прилюдними справами дїяльно й безнастанно, і для всїх незрівнано лагідний, людский і печаливий, небавом вславив ся яко взір чесного і добротливого чоловіка. Однак і він нерад був християнам і на домаганє населеня зляканого пошестию і голодом позваляв їх прослїдувати.

Війни на Сході і над Дунаєм. — Прихильник мира, Марко Аврелїй зневолений був однак раз враз пробувати в таборах, бо крім війни на сходї проти Партів (котру повірив Верови а котру закінчив успішно вдатний полководець Кассий) вельми грізні для будучини проявили ся тодї рухи серед Ґерманів над Дунаєм. Ґерманьскі народи, доси поборювані на границї римскими війсками, котрі звичайно

запускали ся в глубину їх країв, тепер перший раз осьмілили ся вдерти в межі цісарства, вивчивши ся воєнної штуки і політичної організациї від Римлян, бо при їх боці нераз вже воювали відділи Ґерманів. За Марка Аврелїя Маркомани і Кв а ди (поселені в Чехах, Моравії і північній Угорщині) проломили лїнію Дунаю, вдерли ся до провінциї Норикум і Паннонії, поразили римскі війска і перейшовши Альпи показали ся в північній Італії, що ніколи не бачила чужого наїзника від часів єствованя цісарства. З великим трудом відпер їх Марко Аврелїй, пішов сам над Дунай і аж по кількох лїтах вспів їх приневолити до підлежности і супокою та виперти за границю.

Перші оселї Ґерманів в обсягу римских меж; початки кольонату. — Часть поконаних Ґерманів полишив Марко Аврелїй в межах римскої держави, поселив на пустих ґрунтах і наложив їм умову доставляти жовнїрів до римского війска та оплачувати певні данини. В перший раз показав ся тут видимий знак ослабленої сили відпорної цісарства наслїдком зменшеня населеня також в провінциях, котрі мали тепер богато пустих ґрунтів. А що населенє у Ґерманів безнастанно більшало і все було у них богато таких, що бажали придбати ґрунта, надавали їх приходцям, котрі яко кольони, coloni, особисто вільні, обовязані були до їх управи, власникови ґрунту віддавали часть доходу в натурі, а державі оплачували поголовщину, capitatio, і служили військово. Не вільно їм було покинути ґрунт, а наслїдком того признано їх з часом прикованими до ґрунту. З підмогою сих ґерманьских кольонів довершував ся постепенно розклад внутрішних відносин, а сучасно оружні ватаги Ґерманів щораз сильнїйше напирали на границї.

Смерть Марка Аврелїя і конець сьвітлої доби цісарства. — В признанє заслуг Марка Аврелїя у війні з Маркоманами сенат ухвалив поставити єго кінну статую, котра доси стоїть на Капітолїю, і триюмфальну колюмну, що також є доси. Але війна з Маркоманами відновила ся ще раз, Марко Аврелїй був зневолений знов звернути ся над Дунай і там умер у Віндобонї з пошести, що тодї лютувала в цїлій державі, 180 р. З єгож смертию скінчили ся сї щасливі часи цісарства раз на все; почала ся

доба повільного спершу а відтак щораз скоршого занепадання, котрого перші познаки проявили ся вже за єго володїня.

Г) Четверта доба: Часи занепаду римского цїсарства.

від смерти Марка Аврелїя до перестану цїсарского титулу на Заходї р. 180—476 по Хр.

XV. РОЗДІЛ.

Віисковий абсолютизм і анархія. Зріст християньства.

F u c h s, Geschichte des Kaisers Septimius Severus, Wien 1884. — B e r n h a r d t, Geschichte Roms von Valerian bis zu Diocletians Tode, Berlin, 1867. — M o n c e a u x, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne, доси 2 томи: I Tertullien et les origines, II St. Cyprien et son temps, Париж, 1901—2. — A. H a r n a c k, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig 1902. — W. M. R a m s a y, The church in the Roman empire, Льондон 1903. — M. C o n r a t, Die Christenverfolgung in röm. Reiche vom Standpunkt des Juristen, Leipzig 1897.

Віисковий абсолютизм і Септимій Север. — Син і наслїдник Марка Аврелїя, в нїчім на него не похожий К о м о д (180—192), любив чванити ся фізичною силою і вдавати Геркуля, та відновив спомини найгірших цїсарів, прослїдував жорстоко сенаторів, а поблажав лише жовнїрам, котрим значно побільшив плату. Коли на останку убили єго домівники, п р е т о р и я н и в и с т а в и л и ц ї с а р с к е д о с т о ї н ь с т в о н а п р и л ю д н и й т о р г, і осаджували та усували цїсарів в міру того, хто їм більше заплатив. А коли наслїдували приклад гвардиї також пограничні війска, почав ся з а к о л о т подібний, як після Неронової смерти. Зробив сему конець талановитий начальник паннонької армії, С е п т и м і й С е в е р (родом з Африки, 193—211); побідив він усїх суперників, привернув лад, порядок і війскову карність, а навіть розпростер границї держави в щасливих війнах з Партами за Евфратом. Опертий однак о війско, маловажив инші чинники, з сенатом обходив ся суворо, відняв

Італії упривілейоване становище і вважав її на рівні з провінциями і взагалі усталив військовий абсолютизм. Длятого префекти преториянів дійшли тоді до найвисшого значіня яко заступники цїсаря; а сей уряд держали з того часу звичайно знамениті правники (Papinianus, Ulpianus).

Загальне право горожаньства. — Наслїдником Септимія був єго син Антонїн, названий Каракаллею (Caracalla), кровавий деспот, убийник власного брата (Гети), а найважнїйшою подією єго володїня є т. зв. constitutio Antoniniana, 212 р., котра надавала всїм вільним населенцям цїсарства право римского горожаньства; бо хоч цїсар видав її в фіскальних цїлях (щоби до провінциї впровадити деякі податки оплачувані лише в Італії, іменно від визволюваня невільників і від спадчин), був се однак видимий знак зверхнїй, що вже довершило ся повне уодностійненє всїх відносин в державі і могло в нїм послїдувати повне зрівнанє що до прав.

Розвиток християньства і перші загальні прослїдованя. — Каракалля згинув убитий, а та сама доля постигла цїлий ряд цїсарів єго наслїдників. Серед них вславив ся шаленим марнотравством і кровавими жорстокостями Еляґабаль (Heliogabalus), сирийский жрець сонця, а лагідностю і справедливостю молодий єго свояк і наслїдник Александер Север, що під кермою матери і знаменитого правника Ульпіяна намагав ся воскресити традициї Марка Аврелїя і сам сприяв християнам. Терпимі тоді зовсїм, більшали безнастанно числом, а орґанїзуючи ся усталювали церковну єрархію і спосіб відправи богослужень, але були також приневолені поборювати неправовірні науки або єреси і з тою метою відбували зїзди або синоди. Наслїдком того виробило ся тодї наконечно почутє, що всї християньскі громади творять одну вселеньску або католицку Церкву. Були вже поміж християнами знамениті грецкі і римскі письменники (Тертуллїян, Ориген, сьв. Киприян і инші); зріст їх числа та їх значіня викликав на останку нове прослїдованє. Саме ті цїсарі, котрі намагали ся привернути розривану наслїдком військових бунтів єдність держави, Декій і Валєриян (Decius, Valerianus), змагали до приверненя давних римских обичаїв. Наказали отже перше загальне і система-

тичне прослїдоване, звернене головно проти церковних начальників і маєтків християньских товариств, а церкви замикали або бурили. Збільшило ся безмірно тодї число мучеників, але прослїдоване очищувало християньство з непевних живел, але скріпило єго силу і ревність ісповідників, а в нещаснїй долї обидвох цїсарів-гонителїв бачили християни справедливу кару Божу.

Чужі наїзди і внутрішнїй розлад. — Саме іменно тодї навістили римске цїсарство тяжші як колинебудь перед тим зверхні нещастя від нових ворогів. На сходї повстала на місци держави Партів нова перска держава Сассанідів, 227 р.; на заходї, над Реном, явили ся грізні союзи ґерманьских народів, що насильно вдирали ся до провінций, Алямани і Франки. На останку знад Чорного моря стали заливати Дакію і взагалї провінциї над долїшним Дунаєм страшні Ґоти. В боротьбі з ними поляг Декій, побитий в головнім бою, 251 р.; з того часу грабували безкарно весь Балканьский півострів і Азию Меншу. Колиж в кілька лїт опісля, 260 р., Валєриян дістав ся до перскої неволї, побитий в Сириї королем Сопором, що ограбив усю Сирию аж по море, тодї настав справдешнїй внутрішнїй заколот і римска держава розбила ся на части. Кожда провінция думала про своє спасенє; кожда хотїла мати свого цїсаря, котрий би її передовсїм боронив, кожде війско окликувало цїсарем свого начальника, щоби дістати за се нагороду. То окликувані, то знов стручувані, воювали поміж собою і з варварами сї провінцияльні цїсарі, котрих сучасно було кільканайцять, наслїдком того, як і наслїдком пошести і голоду, широко тодї розповсюджених, добробит населеня і гаразд цїсарства, вже перед тим захитані, згинули безповоротно в тих лїтах, знаних під назвою часу 30 тиранів.

Привернене єдности держави. — Громада знаменитих полководцїв війска (головно родом з Іллїриї) постановила ратувати державу. За їх спільним порозумінєм віддано найвисшу владу вдатному Клявдиєви, що під Наіссом побив Ґотів так страшно 269 р., що на сто лїт перестали бути грізними; а єго наслїдник Аврелїян успокоїв їх наконечно відступленєм їм Дакії, звідкіля останки зроманїзованого населеня переселив на південь від Дунаю,

Франків і Аляманів прогнав за давну границю на заході і на останку привернув єдність цілого цісарства. Приневолив іменно до підлежности останнього провінцияльного цісаря в Галлії, здобув Пальміру і відзискав Схід втрачений від часу пораженя Валєрияна. Авреліян бачив на безпечність границь, котрі всюди укріпляв, а також Рим обвів новим кріпким муром, бо серед заколоту останних літ варвари наїхали навіть Італію і загрозили столиці сьвіта. Найтруднійше було привернути військову карність; Авреліян згинув також убитий власними жовнірами, а подібна доля постигла кількох єго вдатних наслідників, аж на останку осаджений знов на престолі наслідком вибору начальників Диоклєциян довершив рішучу реформу в цілім устрою держави.

XVI. РОЗДІЛ.

Монархія Диоклєцияна і Константина. Побіда християньства.

Preuss, Kaiser Diocletian und seine Zeit, Leipzig 1868. — Allard, La persécution du Dioclétian et le triomphe de l'église, 2 томи, Париж 1890. — Burkhardt, Die Zeit Constantins, Leipzig 1880, 2 вид. — Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, 3 томи, Berlin 1895—1909 (том 1 вид. 2, 1903).

Абсолютна монархія Диоклєцияна. — З часів військової самовлади Септимія Севера, велика з початку влада цісарів дійшла до найвисшого ступня, а значінє сенату підупало так, що спільна єго управа з цісарями скінчила ся рішучо. Правне означенє змінених відносин було головним змістом реформи Диоклєцияна 284--305 р., котрі опісля викінчив в подробицях і розширив Константин Великий. Наслідком тих реформ місце дотеперішнього принципату заняла справдешня вже необмежена монархія, на лад оріентальної монархії. Щоби піднести сьвітлість особи володаря і захистити її перед частими замахами узурпаторів, Диоклєциян завів величавий двірский церемоніял оріентальний і постановив, що цісар стоїть понад правом (princeps legibus solutus), а єго воля є правом для всіх.

Бюрократична управа. — Позаяк серед заворушень і наїздів знищіло всяке самостійне житє по громадах, котрі робили доси великі прислуги державі, Диоклєциян помножив тепер значно число урядників, побільшив число провінций яко дрібнійших адміністрацийних округів, а сучасно установив більші округи, диєцезиї, dioecesis, кождий зложений з кількох провінций. Начальники диєцезий були отже найблизшими зверхниками управників провінций і яко посередники між ними а центральною управою мали їх під безнастанною контролею. Владу урядників по провінциї обмежено, відділено військовий заряд від сьвітского, щоби не могли понавляти ся бунти так часті в останних часах. Тим способом повстала бюрократия, що сповнювала сліпо прикази видавані з гори, рішуча, печалива і дбала о потреби держави, але рівнодушна на потреби суспільности. Для населеня гнобленого щораз новими тягарами в користь держави стала та управа великим нещастєм.

Система управників-товаришів. — Бажаючи прибранєм товаришів охоронити найвисшу владу від узурпациї, Диоклєциян завів в систему практикований вже нераз звичай, що деякі цїсарі приймали собі до помочи синів або свояків; але за прикладом цїсарів золотого віку іменував своїми трема реґентами-товаришами людий вже досьвідних. Оден з них, Максиміян, був єму зовсїм рівний владою і титулом: Augustus; два инші молодші (Galerius і Constantius Chlorus), адоптовані сини обидвох Авґустів з титулом Цезарів, мали їм пособляти яко будучі їх наслїдники по 20 роках. Скомплїкована та система управників-товаришів на разї осягнула намірену цїль, бо чотири володарі успішнїйше вели управу, котрої оден чоловік не міг одолїти. Нї оден з них не проживав в Римі; всї пробували поблизу границь і недалеко війска, а кождий правив кількома найблизшими провінциями. Згідна їх управа принесла вельми користні наслїдки для держави. Покорено всюди зверхних ворогів, обезпечено границї, а у внутрі вернув такий лад і порядок, що послїдувало справдешнє привернене потуги цїсарства.

Прослїдованє християн Диоклєцияном. — З того часу, як перестали прослїдованя Валєрияна, християньство робило безнастанні поступи і здобувало собі щораз сильнїйшу

організацию. Заляканий тим Диоклєциян, змагав до приверненя потуги цїсарства і вважав, що се єму шкодить і підкопує єго діло; постановив отже приєднати християн для держави, або зломити їх і винищити. Перші єго едикти обмежили лише дотеперішню повну толєранцию: однак в міру як переконував ся, що християньство не лише не гине, але навпаки здобуває собі енергію і ставить єму рішучий опір, хоч страдальний, щораз більше розогнював ся в прослїдованю, котре на останку, від 303 р., стало загальнїйшим, кровавшим і більше систематичним, як колинебудь давнїйше, а показало ся рівно безуспішним.

Занепад системи Диоклєциянової управи. — Після 20-лїтного володїня р. 305, Диоклєциян зрік ся управи і наклонив також до уступленя другого Авґуста Максиміяна. В Сальонї, в рідній Дальмациї, жив ще 8 лїт на відстороню і діждав ся занепаду своєї системи управників-товаришів. На разї дотеперішні обидва Цезари, Ґалєрий і Констанций Хльор, стали Августами і прибрали собі до помочи двох нових Цезарів; але коли небавом потім умер вдатний, умірковуний і прихильний християнам Констанций, надреньска армія окликнула цезаром єго сина Константина 306 р., без огляду на адоптациї і номінациї Галєрия. Небавом окликнено цїсарем в Римі Максиміянового сина Максентия; виникла нова боротьба Авґустів і Цезарів, аж на останку Константин став одиноким володарем всеї римскої держави, 323 р.

Константин В. і торжество християньства. — Константин В. (Constantinus), 306—337 р. був чоловік незвичайних спосібностий орґанїзаторских і безмірної енергії, знаменитий воєвода і сьміливий та обачний володар, але склонний до нагальних способів. В засадї приймав систему Диоклєцияна і наміряв зовсїм її перевести, але змінював її в двох важних точках, а іменно постановив її оперти на наслїдности престолу у власній семї і приєднати для себе християн, яко живло повне сили, котре годить ся взяти в опіку задля потуги цїсарства. Заборонив отже прослїдованя, а виправляючись до Італії проти Максентия, велїв на щитах своїх жовнїрів умістити християньскі знамена (монограму Христа). Скорож під сим знаменем відніс головну побіду коло Риму, в бою коло мосту Мульвійского на Тибрі (312),

медиоляньским едиктом 313 р. признав християнам повну свободу і рівноправність з ісповідниками давної римскої релігії. З того часу пильнував вельми рівноправности, а християньству заявляв щиру прихильність і власні діти велів виховувати в сїй науці; сам однак приняв хрещенє аж на смертнїй постелї 337 р.

Перший вселеньский собор. — Доси ще християни творили меншість серед загалу населеня, тепер однак почало їх безмірно богато прибувати наслїдком цїсарскої опіки. Констаитин увільнив християньске духовеньство від місцевих податків і надїлив иншими привілеями, а епископам признав судівництво над усїма вірними. Опираючи ся на християнах, домагав ся цїсар єдности в Церкві; за єго приводом зібрав ся 325 р. в Нїкеї перший вселеньский або екуменїчний собор (synodos oikumenike, concilium), щоби рішити спори і оречи, котра наука є правовірна. На цїлім именно Сходї викликала несупокій наука александрийского сьвященика Ария, котрий перечив, щоби Син Божий рівний був Богови Отцю і признавав Єму лише подібну природу Божу. Зібрані на собор епископи з цїлої держави осудили ариянїзм яко єресь поборювану найсильнїйше сьв. Атаназием (тодї дияконом а відтак александрийским епископом), приняли нїкейский символ або ісповіданє віри, викляли Ария і постановили цїлий ряд соборових ухвал, канонів. Константин присутний на соборі, оповістив їх в цїлій державі яко обовязуючі для всїх християн, а Ария покарав вигнанєм; але та цїсарска опіка подала Церкву в зависимість від сьвітскої влади і виходила нераз на шкоду релїгії: сам Константин опісля казав привернути Ария а прогнав сьв. Атаназия.

Устрій двора, управи й війска за Константина В. — Цїсарский двір окружав Константин більшим ще як доси блеском, а цїлу державну управу зєдинив у руках кількох найвисших достойників надворних. Кождий з них правив начеб окремим міністерством, а всї разом (враз з доданими цїсарем до них иншими урядниками) були тайною радою цїсарскою, consistorium, в котрій западали постанови про найважнїйші справи. З надворних бюр ішли прикази до начальників більших і менших частий держави; бо Константин подїлив цїле цїсарство на 4 префектури, 13 диєцезий і 116 провінций, надїлив їх начальників відповідними титу-

лами і рангами і утворив цілу бюрократичну єрархію. Побіч сьвітскої єрархії повстала віддільна військова єрархія; найвисша військова управа спочивала в руках двох єї начальників, що пробували на дворі. Всї оружні сили Константин зорганїзував на ново і подїлив на надворну ґвардию, лінїове військо і територияльну надграничну армію, зложену переважно з германьских народів; многим іменно покореним Ґерманам надав ґрунта на погранучу і радо приймав їх до війска. Урядники й жовнїрі вивіновані значними платами і привілеями мали перед собою широку кариєру в урядовій службі; нові податки і неустанно ростучий фіскалїзм гнобили тяжко загал населеня.

Нова столиця Константинополь. — Поганьский Рим, повний републиканьских споминів, не надавав ся на столицю цїсаря, що запевнив побіду християньству і утвердив необмежену монархію. Константин заложив Новий Рим в старій грецкій оселї Византиї над Босфором, котру з того часу називали єго іменем Constantinopolis, 326 р., збудував тут кріпкі мури і величаву цїсарску палату, богато великих урядових будинків, поганьских сьвятинь а особливо християньских церков; закладав просторі ринки а особливо величаньскі цирки і намагав ся пильно, щоби нова столиця величавостю дорівняла давній. Спроваджувано з усїх усюдів твори давнїйшої штуки, бо сучасна вельми вже занепала; привілеями і увільненєм від тягарів заманено сюди богато засібних населенцїв з провінцияльних міст, а для дарів, фрументаций і сьвітлих ігрищ збігла ся з усїх усюдів товпа поспільства. Збиране населенє найрозмаїтшого походженя показало ся небавом ще неспокійнїйшим від римского поспільства; замилованє в забавах, особливо в циркових перегонах, викликало тут сторонництва, котрі суперничали з собою так пристрастно, що нераз опісля з гіподрому виходила понука до кровавих бунтів і заворушень.

XVII. РОЗДЇЛ.

Переселенє народів і занепад західного цїсарства.

v. Wietersheim, Geschichte der Völkerwanderung, 2 томи, Leipzig 1880—81 (2 вид. Dahn-a). — K. Morawski, Julian Apostata, Краків 1900. — Allard, Julien l'Apostat, 3 томи, Париж 1900—03. — Richter,

Das weströmische Reich unter den Kaisern Gratian, Valentinian II und Maximus, Berlin 1865. — Güldenpenning, Der Kaiser Theodosius der Grosse, Halle 1878. — de Broglie, L'église et l'empire romain au IV siècle, Paris 1890. — Broissier, La fin du paganisme, 2 томи, Париж 1891. — J, B. Burry, History of the later roman empire, 2 томи, Льондон 1889.

Сини Константина В. і перевага ариянїзму. — Умираючи в р. 337, Константин В. завіщав зреорґанїзоване цїсарство, наслїдне і християньске, трем своїм синам, між котрими повстала небавом боротьба, аж на останку оден з них, Констанций, став володарем цїлої держави (353); а сей, хопив ся ариянїзму і прослїдував сьв. Атаназия та ісповідників нікейского символу. На якийсь час арианїзм здобув собі перевагу на цїлім Сходї; на Заходї однак відкидували єго хибну науку. Відновила ся також боротьба з сусїдами; Констанций воював з Персами, а єго свояк Юлїян відпер над Реном грізні наїзди Аляманів і Франків. Побідне єго війско окликнуло єго цїсарем; колиж саме тодї умер Констанций, Юлїян без перепони став володарем цїлої держави, 361 р.

Юлїян Апостата і неоплятонїзм. — Цїсар Юлїян, вихованець атеньских шкіл, замилуваний в давній лїтературі і штуцї, намірив подвигнути поганьство і натхнути єго новим житєм з підмогою релїґійно-фільософічного напряму з містичним характером, неоплятонїзму, що повстав уже від якогось часу серед поган під впливом християньства, але в неприязних єму цїлях. Цїсар Юлїян не прослїдував вправдї християн, але заявляв їм виразну неприхильність, підсичував їх незгоди, упослїджував їх, а духовеньству відняв часть привілеїв наданих Константином; і тим заслужив собі назву відступника, апостата, бо сам виховав ся в християньстві. Після смерти Юлїяна християньство стало знов пануючою релїґією державною.

Боротьби з Ґерманами; християньство у Ґотів. — При безнастанних надграничних боротьбах з ґерманьскими народами, римский вплив дїлав на них безнастанно, а наслїдком того стало у них приймати ся християньство. Апостолом Ґотів, поселених над Дунаєм, став Ульфіляс († 381), що яко закладник довго пробував у Царгородї і там навернув ся, а відтак повернувши до своїх, розповсюджував хри-

стияньску науку і в тій цїли переложив сьв. письмо ґотским язиком; його переклад біблії є найстаршим письменним памятником ґерманьским.

Гунни і початок переселеня народів. — В 375 р. явили ся в Европі нові приходцї з Азиї, Гунни, монгольский нарід, дикий і суворий, відданий виключно грабованю і розбишацтву. Поява їх викликала загальний рух ґерманьских племен т. зв. переселенє народів, наслїдком чого упала римска держава. Коли Гунни покорили східних Ґотів або Остроґотів, західні Ґоти, неспосібні їм оперти ся, стали допрошувати ся, щоби могли схоронити ся за Дунаєм у римских провінциях. Згодив ся на се цїсар Валенс з услівєм, що приймуть ариянське християньство і дадуть роззброїти ся; виконаня сего услівя не допильнували римскі урядники, а Ґоти роздратовані їх здирствами, стали грабити Тракію. В бою з ними під Адриянополем згинув Валенс, 378 р., а відтак Ґоти вже без перепони аж під Константинополь грабували безборонний край.

Теодозий В., останнїй володар цїлого римского цїсарства. — Приборкав їх аж Теодозий (Theodosius) Великий, останнїй обновник єдности римскої держави, котрий саме тим зєднав собі найбільшу заслугу, що зумів присмирити воєнну силу варварских народів і вихіснувати для оборони Риму. Населенцї цїсарства вже затратили в собі воєнного духа; війско рекрутувало ся переважно з варварів, що доходили до найвисших військових достоїньств (Арбоґаст). Теодозий тепер взяв в службу цїлі ґерманьскі народи, а при своїм боцї виобразував цїлий ряд полководцїв і державників, з походженя Ґерманів, що трудили ся для добра і могучости держави. Ревний християнин і католик, Теодозий зачинив усї поганьскі сьвятинї і заборонив приносити жертви богам і поганьскі обходи (олїмпійскі ігрища, котрі доси тривали безперервно, відправлено останнїй раз в р. 393). Сторож церковної правовірности, не позволяв нїколи на ариянські богослуженя; супроти католицких достойників був усе вельми покірний, а коли медиоляньский епископ, сьв. Амврозий, відказав єму вступу до церкви (за жорстокий поступок з населенцями Тессальонїки), піддав ся прилюднїй покутї.

Церковні письменники і християньска аскеза. — В католицкій Церкві жив і дїлав тодї цїлий ряд знаменитих

мужів, що письмом і словом трудили ся над усталенєм церковних догм і заслужили собі назву Отцїв Церкви. Таким був сьв. Амврозий медиоляньский епископ, знаменитий проповідник; сьв. Єронїм, перекладник сьв. письма, автор вульгати; а передовсїм сьв. Августин, епископ Гіппони в Африцї, найглибший письменник і фільософ тогочасний, автор (крім инших писань) великого твору: De civitate Dei. Ще численнїйший ряд Отцїв Церкви писав по грецки. Сучасно стали що раз численнїйше набожні люди глядїти самоти і поселювати ся в пустинї яко пустельники або монахи, насамперед в Єгиптї недалеко Теб, опісля і в инших провінциях на сходї; а єднаючи ся в союзи під одним начальником (опатом, abbas), дали почин першим монастирям. Сьв. Василий завів в строгі правила пустельниче житє і утворив чин Василиян.

Постійний подїл цїсарства на східне і західне. — Теодозий В., умираючи 395 р., подїлив державу між двох своїх синів. Старший Аркадий дістав східну половину з Константинополем, молодший, ще малолїтний, Гонорий, став цїсарем на заходї, із столицею в Медиолянї, опісляж в Равеннї. Теодозий додав синам досьвідних дорадників, з котрих іменно полководець і мінїстер Гонория, Стилїхо, Вандал родом, визначав ся талантом і вдатностю.

Алярих і Стилїхо. — Алярих, начальник Візиготів, котрих Теодозий поселив над Дунаєм, в Мезиї і Тракії, пірвав ся до війни проти східного цїсарства, побив єго військо, розсипав свої ватаги по краю і ограбив богату а нетикану від віків Грецию аж до Пельопонезу. Щоби тут від него визволити ся, віддано єму в посїданє Іллїрию, а звідтіля загрожував безнастанно Італії і по кількох лїтах вибрав ся на єї завойованє. Але Стилїхо, рівно знаменитий воєвода як управник, заступив єму дорогу, побив єго на голову (403 р.) і приневолив вернути ся, а небавом побідив також иншого ґерманьского воєводу, Радагайса, що вже вдер ся до Італії. Однак в сїй пригодї був приневолений Стилїхо стягнути війска з надреньскої границї, а наслїдком того через Рен вдерли ся ґерманьскі народи: Вандали, Аляни, Севи, Алямани, Бургунди, Франки і залили цїлу Галлїю, а навіть Іспанїю, заподїваючи всюди страшні спустошеня. Тодї Гонорий дав послух поговорам

завидливих Стилїхонови дворян, що се стало ся з єго вини і засудив єго на смерть 408 р.

Алярих здобуває Рим. — На вість про се Алярих виправив ся знов на Італїю і тепер без опору дійшов аж під Рим. Спершу пристав на окуп, але небавом вернув знов, здобув Рим і ограбив єго 410 р., а пощадив лише церкви і прилюднї будівлї. В цїлім сьвітї зробило се велике вражінє і викликало казочний пополох, бо думали, що вже надійшов конець сьвіта; коли однак Алярих умер нагло, Італїя відотхнула спокійнїйше.

Пізнїйша доля цїсарства. Ґерманьскі держави в західних провінциях. — Новий король Візиготів, Атавльф, умовив ся з Гонориєм і в єго імени підняв ся боронити цїсарства в Ґаллїї від варварских народів. З того однак часу римске цїсарство тратило одну провінцию по другій а повставали в них окремі ґерманьскі держави, в дійсности незалежнї від цїсарів, хоч неоден з ґерманьских королїв признавав їх именну зверхність. Першою такою правильною ґерманьскою державою в межах римского цїсарства було візиготске королївство в південній Ґаллїї й Іспанїї, котре заснував Атавльф. В східній Ґаллїї остали надальше володарями на полуднї Бурґунди, а на півночі Франки; лише в середній части удержала ся цїсарска провінция під управою вдатного Аеция. Британїю полишили римскі леґіони, прикликані для оборони близших провінций; небавом ґерманьскі Анґлї і Саксони стали підбивати помалу сей край. В південній Іспанїї король Вандалів, Ґензерих, жорстокий і підступний, але знаменитий орґанїзатор, утворив грізну потугу Вандалів, а візваний до Африки єї намісником, що поперечив ся з цїсарским двором, покорив сю богату провінцию і страшно її знищив. Вандали збудували власну фльоту і звідтіля яко хижаки грабували всї побережа Середземного моря.

Аттиля, бич Божий. — Гунни небавом після першої появи в Европі поселили ся в краях за Дунаєм і Тисою і з того часу були безнастанною грозою зарівно ґерманьских народів, як і пограничних провінций східного цїсарства. Колиж обняв над ними керму чоловік незвичайного таланту, Аттиля, 433—453, зумів надати їх кінним ордам незнану нїколи доси єдність і звязь, а наслїдком того серед безнастанних боротьб утворив величаньску державу від

Волги аж по Дунай. Із своєї деревляної столиції між Тисою а Дунаєм, вирушив на останку на чолї несчислених товп на завойоване всего Заходу, зазначуючи свій похід шляхом крови і пожежі так страшним способом, що видавав ся счудованій народній уяві якимсь надприродним єством, наче ґенієм знищеня, справдешним бичем Божим.

Бій на катальоньских полях, 451 р., і смерть Аттилї.— Аж коли Аттиля посунув ся в глибину Ґаллії, вспів на останку Аеций зібрати значнїйші сили в злуці з Франками і Візиготами. На просторій рівнині над Секваною і Марною, т. зв. катальоньских полях (поблизу нинїшнього міста Troyes), прийшло до кровавого бою 451 р., в котрім боротьба вела ся так завзято, що після переказу ще духи поляглих вели з собою бій у воздусї. Непогамований доси розгін Гуннів переломив ся вперше; Аттиля вернув ся, Аеций однак не сьмів его прослїдувати. В слїдуючім роцї Аттиля виправив ся на Італїю, здобув і збурив кілька міст на півночі, але від походу на Рим здержало єго благанє папи Льва В., що прибув до єго табору в посольстві від зляканих Римлян, а також пошести серед Гуннів і се, що Аеций спішив з помогою до Італїї. Вернувши за Дунай, Аттиля умер небавом, 453 р., сини єго почали між собою боротьбу, а наслїдком того упала потуга Гуннів; пригноблені ґерманьскі народи отрясли ся з їх ярма.

Ґензерих в Римі. — Наїзд Гуннів ослабив до останку занепадаюче західне цїсарство. Останнїй єго оборонець, Аеций, згинув убитий невдячним Валентинїяном III., а небавом опісля Ґензерих на чолї Вандалів прибув морем до устя Тибру, причалив під Римом, заняв єго без опору, 455 р., і видав на грабованє злучене з так страшним опустошенєм, що „вандалїзм“ війшов з того часу в прислівє. Лише пролив крови і убийства здержав папа Лев В. своїми просьбами; Ґензерих забрав, що дало ся, а знищив, чого не можна було взяти і з величезною добичию вернув до Африки.

Конець Західного цїсарства. — Ще протягом 20 років змінювали ся в Італії цїсарі, поставлювані і стручувані ґерманьскими начальниками оружних сил цїсарства. Останним цїсарем був Romulus Augustulus, котрому Одовакар, воєвода Герулїв і начальник цїсарскої ґвардиї, велів зложити цїсарске достоїньство, р. 476. Інсиґнїя єго відослав

до Константинополя, а яко володар Італії придбав титул короля, за прикладом инших начальників ґерманьских по провінциях. На сучасних не зробило се майже ніякого враженя, бо Одовакар, подібно як инші ґерманьскі королі, признавав на дальше мниму зверхність східного цїсаря; для нас однак щезненє цїсарского титулу на заході є видимим знаком наконечного занепаду старинного сьвіта. Длятого на році 476 кінчить ся старинна істория.

Зміст історії римского цїсарства.

Зорганїзоване Августом цїсарство дало цивілїзованому сьвітови два столїтя незнаного доси гаразду, справдешньої безпечности на зверх і незаколоченого майже внутрішнього супокою. Август покорив варварскі народи сусїдні з давними римскими провінциями і опер державу о природні границї моря, пустині або великих рік (Рену, Дунаю, Евфрату). Август всюди на їх сторожі розставив добірно устроєні армії, але занехав дальших заборів, в чім наслїдувала єго переважна більшість наслїдників. Майже всї пізнїйші війни за цїсарства мали характер чисто оборонний, а їх цїлию було здержувати варварскі народи, головно Ґерманів, від наїздів на римскі посїлости. В двох лише місцях перейшли опісля Римляни сї границї і здобули тривало за морем Британїю, а за долїшним Дунаєм Дакію.

В глибині держави тимчасом довершував ся безнастанний поступ цивілїзациї, що несла однак з собою зароди пізнїйшого розстрою. В Римі за Авґуста настав великий процвит лїтератури, котра й після того ще удержала ся довший час на досить високім поземі; а римска штука розвивала ся щораз сьвітлїйше, іменно в архітектурі і практичнім приноровленю, і в другім столїтю дійшла до найвисшої досконалости. Однакже в столицї при загальнім зіпсутю обичаїв і надальше остали нездорові відносини. Бідне і дармуюче міске населенє треба було виживляти прилюдним коштом і забавляти щораз то иншими ігрищами, а можновладників, серед котрих панував страшенний збиток, гнобили підзорливі або самовільні цїсарі кровавим прослїдованєм за прихильність републиканьским ідеям. Але для провінций цїсарство було справдешним добро-

дійством. Наслїдком старанної адміністрациї, вперше добре управильненої а підлежної строгому надзорови, зростав в них безнастанно добробит і підносила ся просьвіта: а в міру як поступала їх романїзация і всюди розповсюджувала ся одностайна грецко-римска культура поправило ся також правне становище їх населенців. Надавано їм латиньске право або навіть право римского горожаньства, аж на останку послїдувало повне їх зрівнане в правах з Італїєю. Двигаючи ся невпинно, провінциї на кождому полї достарчували державі нових сил і заступали підірвані вже італьскі засоби.

По упливі однак двох столїтий вичерпане жизнених сил стало в провінциях проявляти ся убуванєм населеня, що здавна вже ослаблювало Італїю, а також єї невоєвитостю. Сучасно множили ся безнастанно варварскі народи, привчили ся серед боротьби з Римлянами воєнної штуки і стали перевивати лїнїю оборонних границь та вдирати ся до середини цїсарства, а війско захитало єдність держави і настановляло по провінциях ріжних цїсарів. Наслїдком шкідних боротьб і опустошень, котрі з того виникали, серед загального заколоту щез тодї безповоротно дотеперішнїй гаразд; єдність держави повело ся ще привернути енергічним воєводам, котрі яко цїсарі навчили ся для оборони границь користувати ся воєнною силою германьских народів, поселювали їх з того часу в граничних краях і заповняли ними щораз численнїйше римскі армії.

На останку, після переображеня Диоклецияном цїсарства в необмежену монархію деспотичну, правлену бюрократично, з усуненєм останків републиканьских видів доси бережених, Константин оперїї на християньстві не згнобленім прослїдованями, анї частковими анї загальними, бо се був одинокий жизненний чинник в суспільности, що ріс невпинно в силу серед загального доокола занепаду і розладу. Небавом однак почало ся переселенє народів, а з того часу годї вже було зберегти цїлість цїсарства подїленого тривко на дві половини, східну і західну. Германьскі народи, що входили в єго межі, або яко оборонцї, або яко наїзники, заволодїли постепенно всїма єго провінциями на Заходї; а на останку із щезненєм окремого цїсарского достоїньства в Італії скінчив ся наконечно старинний сьвіт.

ХРОНОЛЬОҐІЧНИЙ ОГЛЯД
СТАРИННОЇ ІСТОРИЇ.

I. Доба.

Від найдавнійших часів до початку великої перскої монархії 550 р. до Хр.

3200.(?) Початок єгипетскої держави. Менес.
3000.(?) Початок халдейских міст.
2194 — 2152. Гаммурабі, вавилоньский король, найдавнійша книга законів.
2000.(?) Прихід Ариїв до Индиї.
1324 — 1258. Рамзес II, єгипетский король.
1184. Дата мнимого збуреня Трої.
1104. Мнимий початок переселеня грецких племен.
1100. Тіґлят Пілєзар I, перший ассирийский заборник.
1000. Конець завойованя Пельопонезу Дорами.
1000.(?) Давид король Ізраільтян.
1000. 700.(?) Зороастер творець маздеїзму.
850.(?) Лїкург мнимий спартаньский праводавець.
776. Початок лїчби Олїмпіяд і спису олїмпійских витязїв.
753. Мнима дата заложин Риму.
722 — 705. Саргон, ассирийский король. Збуренє Самариї і конець ізраільскої держави.
683. Установи 9 архонтів в Атенах.
671. Завойованє Єгипту Ассирийцями.
668 — 626. Ассурбаніпаль (Сарданапаль) король ассирийский.
645. Псаметих привертає єдність Єгипту.
626 — 584. Кіяксар король Медів.
620. Законодавство Дракона в Атенах.
605. Збуренє Нініви і занепад ассирийскої держави.
604. Бій під Каркеміш.
604 — 562. Навуходонозор халдейский король.

600.(?) Будда індийский реформатор.
594. Сольон атеньский законодавець.
594 — 584. Перша сьвята війна в Греції.
586. Збурене Єрусалиму Навуходонозором.
585. Війна і умова між медийскою і лідийскою державою.
584 — 550. Астияґ королем Медів.
560. Пізистрат атеньским тираном.
558. Кир стає перским королем.
550. Початок великої перскої монархії Кира; занепад медийскої держави.

II. Доба.

Від початку перскої монархії до Александра В., 550—336 до Хр.

548. Кир здобуває Сарди; занепад лідийскої держави.
538. Кир здобуває Вавилон; занепад ново-халдейскої держави.
529. Смерть Кира.
527. Смерть Пізистрата.
525. Камбіз завойовує Єгипет.
522. Смерть Камбіза.
522 — 485. Дарий перским королем.
510. Прогнане Гіппія з Атен. Збурене Сибарис Кротоніятами.
510. Мнима дата почину речипосполитої в Римі.
509. Реформа Клїстена в Атенах.
500. Повстане Йоньских міст в Азиї Меншій.
495. Збурене Мілєту Персами.
490. Бій під Маратоном.
480. Ксеркс в Греції, боротьба в Термопілях, бій під Саляміною; побіда Ґельона над Картаґінцями під Гімерою.
479. Бій під Плятеями і коло пригірка Мікале.
478. Початок морского союза під проводом Атен.
475. Побіда Гієрона Сиракураньского над фльотою Етрусків.
471.(?) 494. Початок плєбейских трибунів в Римі.
467. Побіда Кімона над Персами над рікою Евримедоном.
462. Занепад Ареопагу в Атенах.

454. Перенесенє каси морского союза атеньского з Дельос до Атен.
451. Децемвіри в Римі і законодавство XII таблиць.
449. Побіда над Персами під Саляміною на Кипрі.
445. Трийцятилітний мир між Атенами а Спартою.
443. Установленє цензури в Римі.
431 — 404. Пельопонеска війна.
429. Пошесть в Атенах. Смерть Перикля.
421. Мир т. зв. Нікія між Атенами а Спартою. Допущенє плєбеїв до квестури в Римі.
415. Сицилійска виправа Атенців. Процес гермокопідів, побіг Алькибіяда до Спарти.
413. Пораженє Атенців на Сицилії. Археляй королем македоньским.
411. Олігархічний замах в Атенах; призив Алькибіяда атеньскою фльотою.
410. Побіда Атенців під Кізиком.
408. Поворот Алькибіяда до Атен.
406 — 365. Дионїзий I тираном в Сиракузах.
405. Лїзандер побідив Атенців під Егоспотамос.
404. Занепад морского володїня в Атенах.
403. Паденє 30 тиранів і реставрация демократиї в Атенах.
401. Похід Кира молодшого, бій під Кунаксою і відворот 10.000 Греків.
399. Смерть Сократа.
396. Похід Агезиляя спартаньского до Азиї. Римляни здобувають Веї.
395. Бій під Галїяртом, смерть Лїзандра.
394. Побіда Конона з перскою фльотою над Спартанами під Кнїдом. Коринтска війна.
390. Ґаллї наносять пораженє Римлянам над Аллїєю.
388. Королївский або Анталькідів мир.
383. Заволодїнє тебаньского замку Спартанами.
379. Проганє Спартан з Теб Пельопідом.
377. Другий морский союз Атеньский.
371. Побіда Епамінонда над Спартанами під Лєвктрами.
367. Плєбеї злобувають консулят.
364. Бій під Кіноскефаляй, смерть Пельопіда.

362. Бій під Мантинеєю. Смерть Епамінонда.
359 — 336. Филип королем македоньским.
357 — 355. Війна Атен з союзниками. Филип займає Амфіполїс і закладає Філїппі.
356 — 346. Друга сьвята війна в Грециї.
352. Филип володарем Тессалії.
348. Збуренє Олїнту Филипом. Смерть Плятона.
346. Филип провідником при олїмпійских ігрищах.
343 — 341. Перша самнїтска війна.
340 — 338. Війна Римлян з Латинами, знищенє латиньского союза.
338. Бій під Херонеєю, конець грецкої независимости.
336. Смерть Филипа македоньского.

III. Доба.

Від Александра Великого до початку римского цїсарства 336—30 до Хр.

336 — 323. Александер Великий.
334. Похід Александра на Персів.
333. Бій під Іссом.
332. Александер в Єгипті. Заснованє Александриї.
331. Бій під Арбелею і Ґавґамелею, Александер володарем Азиї.
330 — 326. Александер в Ірані та в Індиях.
326 — 304. Друга самнїтска війна.
323. Смерть Александра В.
322. Смерть Демостена і Аристотеля.
321. Пораженє Римлян в кавдиньскім провалї.
317 — 289. Агатокль тираном в Сиракузах.
312. Цензура Аппія Клявдия Слїпого.
301. Бій під Іпсом, наконечний розрив монархії Александра В.
300. Lex Ogulnia: плєбеї допущені до жрецтва, повне зрівнанє станів в Римі.
298 — 290. Третя самнїтска війна.
295. Побіда Римлян під Сентинум.

280 — 275. Війна Римлян з Тарентом і з Пірром. Бій під Гераклеєю.

279. Побіда Пірра над Римлянами під Авскулюм. Побіда Кельтів або Ґаллів над Македонцями.

278. Поражене Кельтів в провалах Парнасу.

275. Побіда Римлян над Пірром під Беневентом.

272. Смерть Пірра, Тарент в руках Римлян.

270. Реґіюм в руках Римлян; зєдинене Італії під зверхностю Риму.

264 — 241. Перша пуньска війна.

260. Морска побіда Дуілїя над Картаґінцями під Мілє.

256. Побіда Римлян під Екномом, Реґуль в Африці.

249. Поражене Римлян під Дрепаною.

241. Бій коло Еґатских островів, конець 1-шої пуньскої війни.

237 — 229. Ґамількар в Іспанії.

229. Римляни усмиряють іллірских хижаків; в Греції допущені до ігрищ і містерий.

221. Ганнїбаль картаґіньским полководцем в Іспанії. Бій під Селлязиєю, поражене Клєомена спартаньского нанесене єму Македонцями.

218 — 201. Друга пуньска війна.

218. Похід Ганнїбаля до Італії, бій над Тицином і над Требією.

217. Побіда Ганнїбаля над Тразименьским озером.

216. Бій під Каннами.

215 — 205. Перша македоньска війна.

212. Марцелль здобуває Сиракузи. Смерть Сципіонів в Іспанії.

211. Римляни здобувають і бурять Капуу.

209. Сципіон здобуває Нову Картаґіну в Іспанії.

207. Побіда Римлян над Газдрубалем над рікою Метавром.

202. Бій під Замою.

200 — 197. Друга македоньска війна.

197. Флямінїн відносить побіду над Филипом V. під Кіноскефаляй.

196. Флямінїн оповіщує в Коринтї свободу всїх Греків.

192 — 190. Війна Римлян з Антиохом В.

191. Пораженє Антиоха в Термопілях.
190. Бій під Магнезиєю.
186. Процес о бакханалії.
184. Цензура Катона.
183. Смерть Ганнїбаля і Сципіона Африканьского.
180. Lex Villia annalis.
171 — 168. Третя македоньска війна.
168. Бій під Підною, знищене македоньскої держави Емілїєм Павлом: грецкі закладники упроваджені до Італії; між ними Полїбій.
167 — 142. Визволенє Юдеї Макавеями зпід зверхности Селєвкідів.
149 — 146. Трета пуньска війна.
146. Македонія римскою провінциєю; збуренє Коринту; збуренє Картаґіни.
135. Перша війна з невільниками на Сицилії.
133. Трибунат Тиберия Ґракха; збуренє Нуманциї.
131. Перґаменьска держава уладжена яко провінция Азия.
123. Трибунат Ґая Ґракха.
121. Смерть Ґая Ґракха.
118. Провінция Gallia Narbonensis.
113. Цимбри наносять пораженє Римлянам під Нореєю.
112 — 106. Юґуртиньска війна.
105. Велика побіда Цимбрів над Римлянами в Ґаллії.
104 — 101. Чотирекротний консулят Мария і єго військові реформи.
102. Побіда Мария над Тевтонами під Aquae Sextiae.
101. Побіда над Цимбрами під Vercellae.
100. Шестий консулят Мария. Сатурнїн і Ґлявция.
91. Трибунат Лївія Друза.
90 — 88. Війна союзників з Римом; наданє права горожаньства італьским союзникам.
88 — 82. Перша усобиця Мария з Суллею.
88 — 84. Перша війна з Мітридатом королем Понту.
88. Сулля з військом в Римі; вимордованє Італїків в Азиї.
87. Убийства Мария в Римі.
86. Смерть Мария. Овлада і грабованє Атен Суллею.
84. Поворот Суллї до Італії.
82. Проскрипциї Суллї.

82 — 79. Диктатура Суллї, реставрация управи сенату.
78. Смерть Суллї; Емілїй Лєпід.
77 — 72. Війна Помпея з Серториєм в Іспанії.
74 — 67. Війна Люкулля з Мітридатом і Арменією.
73 — 71. Війна з невільниками Спартака.
71. Побіда Красса над Спартаком.
70. Перший консулят Помпея і Красса; занепад реформ Суллї.
67. Помпей нищить хижацтво.
67 — 62. Помпей начальним полководцем на Сході.
64. Занепад держави Селєвкідів, овлада Єрусалима Помпеєм.
63. Консулят Цицерона, змова Катилїни. Смерть Мітридата.
62. Помпей реорґанізує римскі провінциї в Азиї Меншій і Сириї і вертає до Риму.
60. Перший триюмвірат Помпея, Цезара і Красса.
59. Консулят Цезара.
58 — 52. Завойоване Ґаллії заальпейскої Цезарем.
57. Поворот Цицерона з прогнаня.
56. Зїзд триюмвірів в Люці.
55. Другий консулят Помпея і Красса.
53. Парти наносять поражене Римлянам під Каррге: смерть Красса.
52. Помпей консулем без товариша.
49 — 45. Друга усобиця Цезара з Помпеєм і оптиматами.
48. Бій під Фарсалем, смерть Помпея.
47. Побіда Цезара над Фарнаком.
46. Побіда Цезара під Тапсус, смерть Катона Утицкого.
45. Бій під Мундою.
45 — 44. Цезар досмертним диктатором і самовласним володарем.
44. Убийство Цезара.
43. Другий триюмвірат Октавіяна, Антонїя і Лєпіда; нові проскрипциї, смерть Цицерона.
42. Бій під Філїппі, смерть Кассия і Брута.
40. Умова в Брундузиюм між Октавіяном і Антонїєм.
36. Побіда Октавіяна над Секстом Помпеєм; усунене Лєпіда.

31. Бій під Акциюм.
30. Смерть Антонія і Клеопатри; Єгипет римскою провінциєю.

IV. Доба.

Від початку римского цісарства до занепаду цісарства на Заході 30 р. до Хр. — 476 по Хр.

30. до Хр. Октавіян одиноким володарем римскої держави (— 14 по Хр.).
27. Уконституоване принципату, Октавіян одержує титул Августа.
12. Смерть Лєпіда, Август „pontifex maximus".
Різдво Христа Господа.
9. по Хр. Поражене Римлян в Тевтобурскім лісі, нанесене Германами під Армінієм.
14. Смерть Августа.
14 — 37. Тиберий.
37 — 41. Ґай (Caligula).
41 — 54. Клявдий.
54 — 68. Нерон.
59. Убийство Агриппіни.
64. Пожежа Риму і перше прослідоване християн.
65. Смерть Сенеки.
66. Повстане Жидів.
68 — 69. Гальба, Ото, Вітелій, Веспазиян війском проголошені цісарами.
69 — 79. Веспазиян.
70. Збурене Єрусалиму Титом.
79 — 81. Тит.
79. Вибух Везувія, знищене Геркулянум і Помпеї.
81 — 96. Доміциян.
96 — 180. Золотий вік цісарства.
96 — 98. Нерва.
98 — 117. Траян; завойоване Дациї і війни з Партами.
117 — 138. Гадриян; фортифікацийні вали граничні в Британії і між Реном а Дунаєм.
138 — 161. Антонїн Пій.
161 — 180. Марко Аврелій і Люций Вер (161—169). Маркоманьскі війни.
180 — 192. Коммод.
193 — 211. Септимій Север; військовий абсолютизм.

212. Каракалля надає всім вільним право римского горожаньства.
227. Початок перскої держави Сассанідів.
251. Перше загальне прослїдованє християн Декієм; смерть єго в бою з Ґотами.
260. Валєриян в перскій неволї; часи т. зв. 30 тиранів.
269. Побіда цїсаря Клявдия над Ґотами.
270 — 275. Аврелїян привертає єдність римского цїсарства.
284 — 305. Диоклециян заводить справдешню абсолютну монархію.
303. Останнє прослїдованє християн.
306. Константин проголошений цїсарем.
312. Бій коло Мульвійского мосту, побіда Константина над Максентиєм.
313. Медиоляньский едикт признає повну свободу християнам.
323 — 337. Константин В. одиноким самовластцем і протектором християньства.
325. Перший вселеньский собор в Нїкеї осуджує ариянїзм.
326. Закладини Константинополя.
337 — 353. Спільна управа синів Константина.
353 — 361. Констанций.
361 — 363. Юлїян відступник.
375. Поява Гуннів в Европі, початок т. зв. переселеня народів.
378. Пораженє і смерть Валєнса в бою з Ґотами під Адриянополем.
393. Теодозий В. зачиняє поганьскі сьвятинї; останнї олімпійскі ігрища.
395. Теодозий В. умираючи дїлить цїсарство на східне і західне.
403. Стилїхон мінїстер Гонория побіджає Аляриха; германьскі народи вдирають ся до Ґаллїї й Іспанїї.
408. Смерть Стилїхона.
410. Алярих здобуває і грабить Рим.
433 — 453. Аттиля володар Гуннів.
451. Бій на катальоньских полях.
455. Вандали Ґензериха граблять Рим.
476. Конець західного цїсарства.